

ERDÉLYI TUDOMÁNYOS FÜZETEK

218

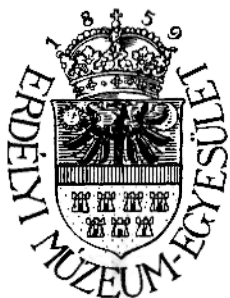
AZ ERDÉLYI MAGYAR
NYELVMÍVELŐ TÁRSASÁG
KÉTSZÁZ ÉVE
(1793–1993)

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR 1994

AZ ERDÉLYI MAGYAR
NYELVMÍVELŐ TÁRSASÁG
KÉTSZÁZ ÉVE
(1793–1993)

Bartha János, Benda Kálmán, Benkő Loránd, Benkő Samu,
F. Csanak Dóra, Éder Zoltán, Éder Zoltánné, Egyed Emese,
Enyedi Sándor, D. Nagy Anikó, Péntek János, Pomogáts Béla,
Szathmári István, Tófalvi Zoltán, Tonk Sándor, Tóth István,
Zsigmond Győző előadásai a marosvásárhelyi tudományos
ülésszakon, 1993. december 4–5-én

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR 1994

**Megjelenik
az Illyés Alapítvány
és az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület
Maros megyei szervezete
támogatásával**

**A sorozatot szerkeszti
Dávid Gyula**

**Szedte és nyomta a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós Sajtóközpontjának
nyomdája 1994-ben.
Felelős vezető Tonk István**

Tófalvi Zoltán

Ünnepi megnyitó

Kedves ünneplő közönség! Aranka György méltó utódai!

Nagyon szerettem volna Önöket megkímélni a kisebbségi lét újabb vesszőfutásainak felsorolásától. Szerettem volna, ha „vércsepp anyanyelvünk” idei legnagyobb ünnepét nem zavarják meg az emléktábla elhelyezése és leleplezése körüli viharok. Nem így történt!

Egy évvel ezelőtt a kolozsvári magyar színház 200. évfordulóján azzal utasította el a „kincses város” hírhedt polgármesteri hivatala — természetesen az utolsó pillanatban! — az emléktábla elhelyezésére benyújtott kérést, hogy nem jelezték idejében a betűtípusokat. Mi idejében jeleztük, a megyei, országos műemlékvédelmi felügyelőség jóváhagyását is megkaptuk, sőt az egykori királyi tábla épületének mai gazdája is áldását adta az emléktábla elhelyezésére, s mégsem lehetünk cselekvő részesei és szemtanúi a háromnyelvű emléktábla leleplezésének, mert a helyi hatalom egyes korifeusai most — szintén az utolsó pillanatban! — újabb dokumentumokat kérnek. Meg vagyok győződve: amikor mindez újból együtt lesz, akkor esetleg az épület állagát, a másfél méteres falak dűledező voltát hozzák fel majd elutasító indokként. S mi naivan újból és újból nekirugaszkodunk a gyűjtögetésnek, mert bízunk abban, hogy egyszer csak elismerik: európai és egyetemes mércével mérhető kultúrát teremtettek eleink Közép-Kelet-Európa eme huzatos fertályán. Közben szakadatlanul hömpölyög az írott és elektronikus médiák minden csatornáján: a kisebbségi jogok kérdésében egyenesen paradicsomi állapotok uralkodnak ezer éve szülőföldünknek vallott szűkebb pátriánkban.

Tévednek azok, akik azt hiszik, hogy az emléktábla elhelyezésének meghiúsítását újabb vereségként emlegetem! A nagyvilág előtt itt az újabb bizonyíték, hogy immár 75 esztendeje milyen riasztó szakadék tátong az ígérgetések, fogadkozások, melldöngető kinyilatkoztatások és a valóság között. Aranka György tudós társasága megalakulásának 200. évfordulóját ünnepeljük ezen a két napon. Illik tehát, hogy az ő intelmeivel tegyük túl magunkat az újabb akadályon: „Szegény világosodás, kevés ideig tarta a te napod. Fekete ruhák indultak bevonni a te feldúlt egedet! Légy vigasztalással, barátom, nem éjszaka ez, csak sötét fellegek és majdan elmúlnak.”

Erdély Kazinczyja vetette papírra ezeket a sorokat. Az a zágoni Aranka György, akinek nevéhez fűződnek a felvilágosodás korabeli Erdély legfontosabb magyar kulturális és tudományos tervei!

„Vásárhelynek lelke van, s ez a lélek sugárzik” — kiáltott fel Márai Sándor, majd így folytatta: „Nem véletlen, hogy ennek a városnak legfőbb nevezetessége nem más, mint egy könyvtárpépület, a Teleki-téka. Nem véletlen, hogy ennek a városnak voltak kitűnő festői, van két Paál László-képe, voltak és vannak országos értékű írói, nem véletlen, hogy Bolyai Farkas itt élt, tanított.”

Nem véletlen — repülünk tovább Márai Sándor gondolatfűzérére —, hogy ma itt, a Kultúrpalotában ünnepeljük az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 200. évfordulóját. Ady Endre a Nyugat 1915. augusztusi számában a „Magyarság Háza”-nak nevezte a dr. Bernády György építette Kultúrpalotát. „Ez lesz, ha a Sors úgy akarja, a magyar

menedék, dús és takaró. Itt fogjuk őrizni magunkat mi, magyarok, kik egymás ellen annyit vétettünk. Ide fogunk verssel, zenével, beszéddel összevonulni, ha baj lesz.”

Jelképes tehát ez a kétnapos ünnepségsorozat. Ebben az épületben járt már Ady Endre, Móricz Zsigmond, Kosztolányi Dezső és Márai Sándor, Illyés Gyula, Németh László és Tamási Áron, s természetesen a város egymást követő írói és költői, de úgy érzem: a magyar szellemi élet ennyi kiválósága egyszerre nem jelentkezett ezen a tenyérnyi színpadon. Az EMKE, a város, s talán megbocsátható túlzással, a romániai magyarság nevében is köszöntöm a magyarországi és erdélyi tudós nőket és férfiakat, akik — akárcsak 200 esztendővel ezelőtt — „Vásárhely kies halmára repülé”-nek. És bocsásson meg nekem Benkő Loránd akadémikus, hogy tudományos előadás-sorozatunk mottójául az Ő dolgozata címét választottam: Erdély „nyelvünknek vidám tavaszszán”.

Bizony gyakran jaidultunk fel, Arany János sorát idézve:

„Íme a szép tavasz kiesett az évből...”

Mert mi nagyon szeretünk és tudunk temetni. Holott állandóan építkeznünk kellene! Ahogyan arra *Az országépítő* szerzője, Kós Károly figyelmeztetett: „Mert azt tanultam mindenütt, azt láttam minden nagy nemzetnél, hogy az apák dolgát folytatják az utódok... Ugyanezt látjuk északon és délen, minden olyan nemzetnél, akihez mi tanulni járunk, hogy hazajöve — lebecsülhessünk mindent, ami a miénk — merthogy itthon nincsen készen akkora kultúra, akkora művészet, mint amilyent hozhatunk könnyen, készen — külföldről. Mert nekünk azt előbb csinálni kellene. Mert össze kellene szednünk nagy fáradtsággal az ország minden részéről a széjjelszórt köveket, hogy azokkal a magunk képére építhessünk. És ehhez hit is kellene, és nagy fanatizmus is, és rettenetesen sok munka...”

Nem ugyanezt tette kétszáz esztendővel ezelőtt Aranka György? „Tsak ez az egy tselekedete is halhatatlanságot érdemel” — mondhatnánk Batsányi Jánossal, aki egyik legnagyobb tisztelője és csodálója volt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak. Akad-e ma egy Aranka György formátumú szervező, aki munkára tudja serkenteni a nyugati diaszpórákban élő magyarságot csakúgy, mint az erdélyieket, felvidékieket, délvidékieket, kárpátaljaiakat, anyaországbelieket? A kérdést nem csupán a stílusfordulat kedvéért tettem fel! A lehetséges választ, válaszokat magunknak kell megadnunk.

Addig is, egy kicsit vigasztalásként, serkentőként, talán andalítóként is hadd mártózzunk meg legalább ezen a két napon Csokonai Vitéz Mihálynak a tudós társasághoz intézett túláradó lelkesedésében: „El vagyok csüggedve a szomorú idők miatt. Nálunk nem a hazának fiai változnak el, hanem a haza. Boldog vagy, ó, kised Erdély, bár csinos Európának legvégsőbb szélein fekszel is... Te fogod be a legutolsó magyarnak szemeit, mikor mi már vagy öszterécherék vagy rusznyákok leszünk az Árpád hét kapitányának sírja felett! Éljetek szerencsésen, magyar Helvéciának szerencsésebb polgárai. Mi csak igyekezni akarnánk, nektek pedig munkálkodni is lehet. — Munkálkodjatok!”

A kétszáz éve alakult Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság legfontosabb üzenete éppen ez: Munkálkodjunk!

Bartha János

Nyelvművelés Marosvásárhelyen az utóbbi negyedszázadban

Csak a magunk beszédével és írásával való elégedetlenségből születhetik meg az a lázas, munkás igyekezet, amellyel az anyanyelv szellemének megismerésére és megőrzésére eljuthatunk. Az anyanyelvnek lehetőleg hibátlan használata így lesz egész életünkre szóló, magától értetődő követelés, kérielhetetlen parancs számunkra.

(Szabó T. Attila)

1. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság viszonylag rövid életében kitaposott szellemi ösvényt sohasem nőtte be a közömbösség dudvája. Sem az országban, sem ezen az erdélyi tájon. Mindössze három évtized elmúltával a Társaság által megfogalmazott célokat a Magyar Tudományos Akadémia tűzte a maga zászlájára. Ezáltal a magyar nyelv védelme és ápolása olyan intézmény szívügye lett, mely megalakulásától kezdve napjainkig óvta és óvja nemzeti létünk és megmaradásunk e legszentebb eszközét. Tovább élt és virágzott a nyelvművelés ügye e sok megpróbáltatást elszenvedett vidéken, de főleg Marosvásárhelyen. Nagytekintélyű iskoláinkban, a templomok szószékeiről tisztán csendült a magyar nyelv. Híres könyvtáraink ontották a szellemi utánpótlást, lapjaink és folyóirataink igyekeztek örködni anyanyelvünkön. Gondoljunk a továbbiakban a múlt század végén megalakult Kemény Zsigmond Társaságra, mely a szépirodalom művelését, az erdélyi népköltészeti emlékek gyűjtését tekintette feladatának; folyóiratai, az Erdélyi Figyelő, majd a Zord Idő termékenyen hatottak az egész magyar szellemi életre és egyúttal anyanyelvünkre. Főleg az utóbbira hárultak nagyon nehéz feladatok, hiszen jól ismerjük a két világháború közötti állampolitika minden burkolt vagy nyílt ténykedését. Mindezekkel csupán sejtetni kívántam, hogy a város szellemi élete jól sáfárkodott mindazokkal az értékes javakkal, melyeket a múltból és egyúttal a Nyelvművelő Társaság megannyi nemes törekvéséből örökölt.

2. A második nagy világegést a város viszonylag szerencsésen átvészelte, így szellemi hagyatéka többnyire épségben maradt. Az új kormányzás eleinte kedvező irányú nemzetiségi politikájának köszönhető, hogy Marosvásárhely nemcsak megmaradt e táj magyar szellemi központjának, hanem a magyarság nemzeti létének megmaradása szempontjából újabb fontos intézményekkel gyarapodott. Létrejött a magyar nyelvű Orvostudományi Intézet, a Székely Színház, az Állami Filharmónia, az Állami Székely Népi Együttes; ide költözött Kolozsvárról a Magyar Színművészeti Főiskola, fokozatosan kifejlődött a Tanárképző Főiskola, mely a sorvadó kolozsvári Bolyai Tudományegyetem mellett egyedül készített fel magyar anyanyelvű tanárokat minden szaktantárgy számára. Mindezek együttesen szilárd háttérét alkották a magyar nyelvművelés fokozatos megerősödésének. Kell-e hatásosabb nyelvművelő fórum, mint egy kiváló színészekből álló magyar színház vagy színészeket nevelő főiskola? És kell-e erősebb intézmény a magyar nyelvápolás biztosítására, mint a magyar nyelv- és irodalomtanárokat képező főiskola? A város valóban mindent megkapott ahhoz, hogy intézményesen is a magyar nyelv egyik védőbástyája legyen. Nem tudom elkerülni a szerénytelenség esetleges vádját, de kénytelen vagyok megvallani, hogy részben a leendő magyartanárok képzésében való oktatómunka parancsoló szükségletként állította elő a nyelvművelés iránti elkötelezettséget. Igaz, ennek gyökerei még mélyebbre nyúlnak. Mint az erdélyi Mezőség

szülötte és nyelvének jó ismerője már diákkoromban megdöbbenéssel vettem tudomásul, hogy szórványfalvainkban nemcsak a harangok némultak el, nemcsak az iskolák alakultak át szatócsboltokká, hanem az itt-ott még elhangzó magyar nyelv is milyen erőteljes sorvadásnak van kitéve. Ez pedig nemcsak az oktatómunkám minőségének megerősítésére kötelezett, hanem egyre inkább kényszerített arra, hogy a széles nagyközönség nyelvének ápolása ügyében is tegyek valamit.

3. Nem kívánok részletesebben kitérni a főiskolán folyó nyelvművelő munkára. Csupán annyit szeretnék hangsúlyozni, hogy a mai magyar nyelv oktatása során igyekeztünk a nyelvközpontúság elvét megvalósítani. Azaz valamennyi nyelvtani jelenség tárgyalását a helyes nyelvhasználat elmélyítésének vetettük alá. Arra gondolva, hogy a leendő nyelvvédő, nyelvművelő tanárokat képezzük, a nyelvápolás legfontosabb ismereteivel próbáltuk felvértezni őket. Csupán érdekességeként említem meg, hogy a több mint ezeröttszáz magyar szakos tanárjelölt közül csaknem felének sikerült rögzítenünk kötött és kötetlen beszédét, majd e szövegek alapos elemzésével javítanunk beszédkész-ségüket, főleg hangsúlyukat és hanglejtésüket.

Marosvásárhelyen kiváló lehetőség kínálkozott a tömegek nyelvművelésére. Mind a marosvásárhelyi rádióstúdió, mind a magyar nyelvű napilap (Vörös Zászló és utódja, a Népújság), valamint az Új Élet nevű folyóirat főszerkesztője minden nagyobb rábeszélés nélkül hajlandónak mutatkozott nyelvművelő rovat indítására. Nem kellett sok időnek elteltie, és a tömegtájékoztató e három szócsove sajátos színezettel, sajátos arcúval és terjedelemben a nyelvművelés ügye mellé állt. A legrendszeresebben a rádió nyelvművelő rovata működött. Ennek annál is inkább örvendtünk, mert hangja nemcsak a közeli megyékben volt hallható, hanem néhány évig egész Erdély területén. Aztán erőszakos kormányhatározattal a területi stúdiók munkáját megszüntették. Az ötévi kényszerszünet 1989 végén fejeződött be; ezáltal visszakerülhetett a nagyon értékes szalagtár is, melyet a sors ironiájaként az ország egyik hírhedt börtönében, a Bukarest melletti Jilaván őriztek szigorú zárkákban. Maguk a számadatok is jelzik törekvéseink folytonosságát. A marosvásárhelyi stúdió hetenként egyszer sugárzott és sugároz élőben nyelvi adást, melyet aztán egy másik napon más időpontban megismétel. A 806. adásnál tartunk. A Népújság és elődje eddig 586 alkalommal adott lehetőséget nyelvművelő cikk közlésére több-kevesebb rendszerességgel; az egykori Új Életben e beszámoló megfogalmazója szolgálta nyelvápolásunk ügyét, míg maga szerkesztette a rovatot. Ez durva számítások szerint is mintegy másfélezer közleményt jelent e rövid negyedszázadban egyetlen ember részéről.

4. Nincs lehetőségem arra, hogy a nyelvművelést szolgáló valamennyi jelenségcsoport, illetve nyelvi cikk tárgyának felsorolására vállalkozzam. Csupán jelezni szeretném, hogy főleg olyan nyelvi jelenségek elemzésére került sor, melyek a romániai magyar nyelvművelésnek legfontosabb gondjait jelentik. A nyelvhelyességi kérdésektől a választékos szóhasználatig és mondatformálásig, szórványvidékek nyelvi sorvadásától a műszaki értelmiség nagyon leszűkült magyar szaknyelvi ismeretig, az idegen nyelvi hatásoktól a tájnyelvi jelenségekig, az általános nyelvi tájékoztatást szolgáló ismeretnyújtástól az élőszó megannyi jelenségére utaló részletes elemzésekig (hangsúly, hanglejtés) mindenre sikerült kitérni. Hogyha pedig nagyon fontos kérdések nem kerültek a figyelem középpontjába, az elsősorban e rovatok szerkesztőjének lelkiismeretén szárad.

Ezek nyomán bizonyára sokakban fölvetődik a kérdés: van-e hallgatósága, van-e olvasóközönsége a marosvásárhelyről elinduló nyelvi üzeneteknek? Egy eléggé divatos szóval kezdeném: a visszajelzések nagyon kedvezők mind mennyiségi tekintetben, mind a hallgatóság nyelvi gondjainak megfogalmazásában. Töröcsvár egyetlen magyar anyanyelvű

lakosától a székely megyéken át a Mezőség szóránymagyarságáig hallgatóink, olvasóink hallatnak magukról. Érzik, hogy egész nyelvapoló munkánk őértük, mindnyájunkért történik. Egyébként valaki egyszer fölvetette a nem éppen jóindulatú kérdést: mit gondolok, egy-egy hibás nyelvi jelenségre való utalás után meg fog változni a helyzet? Az emberek helyesebben fognak beszélni? Mit válaszolhattam? Tudatában vagyok, hogy ilyen látványos eredményekről egyetlen nyelvművelő sem álmodhat. De hogyha csupán néhány emberben sikerül fölkelteni a nyelv iránti felelősségérzetet, az már nagy eredménynek számít. Valamennyi adás, írás felépítésében arra törekedtem, hogy az magával ragadja az olvasót vagy hallgatót. A kiemelt nyelvhelyességi kérdések tisztázása mellett olyan többletet próbáltam nyújtani, melynek nyomán a hallgató vagy olvasó érezze, hogy ő kicsoda, honnan jött, hová tartozik. Érezze, hogy az anyanyelv iránti felelőtlenség felelőtlenséget jelent önmagával, nemzetiségével szemben. Aki elveszíti anyanyelvét, mindenét elveszíti. Valamennyi nyelvi cikk a magyarságtudat szüntelen mélyítését is szolgálta.

Hogyan tovább? Hiszek Marosvásárhely nyelvművelő mozgalmának újabb virágzásában. Abban, hogy rendületlen hűséggel szolgáljuk édes anyanyelvünk ügyét mindaddig, míg a toll kiesik a kezünkből. Kosztolányi Dezsővel vallom: „Az a tény, hogy anyanyelvem magyar és magyarul beszélek, gondolkozom, írok, életem legnagyobb eseménye, melyhez nincs fogható. Nem külsőséges valami, mint a kabátom, még olyan sem, mint a testem. Fontosabb annál is, hogy magas vagyok-e vagy alacsony, erős-e vagy gyöngye. Mélyen bennem van, a vérem csöppjeiben, idegeim dúcában, metafizikai rejtélyként. Ebben az egyedülvaló életben csak így nyilatkozhatom meg igazán. Naponta sokszor gondolok erre. Épp annyiszor, mint arra, hogy születtem, élek és meghalok.”

Benkő Loránd

Erdély „nyelvünknek vidám tavaszszán”

1. A felvilágosodás eszmevilága a XVIII. század hetvenes éveiben viharos hirtelenséggel tört be hozzánk és váltott ki a magyar szellemi életben addig sohasem látott forrongást. A változás valósággal robbanásszerű voltán mit sem változtat, hogy szellemi életünk történetében voltak szórványos előhírnökei, hogy a magyar társadalomnak csak meghatározott, lényegében igen vékony rétegét mozgatta meg, és hogy a szellemi szférában is eléggé zárt körben, főként nyelvi-irodalmi területen, jelleggel bontakozott ki.

A két magyar haza történelmi, nyelvi, szellemi, érzelmi összetartozásából következően a magyar felvilágosodás magától értetődő folyománnyal érte el és foglalta magába Erdélyt, még ha kibontakozásának a másik magyar hazához képest itt némi — egy-másfél évtizedes — megkésésével számolnunk is lehet. Félreértés ne essék: erre a késedelemre utalással nem akarom elkendőzni sem azt a tényt, hogy Erdély kulturális hagyományai — és azok nyelvi-irodalmi vetületei — ekkor már mennyi, századokra visszanzó értéket halmoztak föl, sem azt, hogy a magyar felvilágosodás talajának közvetlenebb előkészítésében milyen szerepe volt Erdélynek; hiszen elegendő e vonatkozásban csupán Bod Péter munkálkodására gondolni. De a felvilágosodás inspirálta szellemi életnek az a fellendülése, amely elsősorban a nyelvi-irodalmi mozgalmakban öltött testet, Erdélyben csak a kilencvenes évek elejétől érzékelhető a maga teljesebb valóságában. E tekintetben nem szabad számításon kívül hagyni, hogy az irodalmi életnek azok az Erdély szülte személyiségei, akik a magyar felvilágosodás pezsgésébe már a hetvenes-nyolcvanas években bekapcsolódtak, így Baróti Szabó, Barcsay, Báróczi vagy akár Andrád, Szacsvai, Nálácz, nem Erdélyben, hanem onnan kiszakadva, messze távozva fejtették ki tevékenységüket. A felvilágosodás szülte magyar nyelvi mozgalom viszont — ha nem is ott indult — a kilencvenes évek erdélyi értelmiségében: papokban, tanároknak, orvosokban erős gyökeret eresztve virult ki. Hogy ebben az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságé és személyesen Aranka Györgyé volt a főszerep, azt — gondolom — nem kell itt bizonygatni.

Ez a nyelvi mozgalom sokkal szerteágazóbb volt annál, hogysem egy korlátozott terjedelmű előadásban akárcsak legfőbb vonásaira is mind ki lehetne térni. Ezért következő mondanivalómat a témakör egyetlen részkérdésére szűkítem: arról kívánok valamit szólni, hogy a nyelvművelő törekvések táplálta korabeli erdélyi nyelvi nézetek, valamint maga a nyelvi gyakorlat hogyan illeszkedtek azokba a közmagyar nyelvi normát megteremtő igyekvő folyamatokba, amelyek a magyar felvilágosodás idején korábban soha nem tapasztalt erőre kaptak.

2. Mint ismeretes, a magyar nyelv kifejezési szintjének emelésére, pallérozására irányuló felvilágosodás kori törekvéseknek az egész magyarság körében egyik fő témáját képezte az egységes nyelvhasználat igénye. A közmagyar nyelvi norma kívánalma ez időben magától értetődő következménye volt a magyar függetlenségi mozgalmak nyelvi téren is megnyilvánuló fölerősödésének, a magyar nemzettudat izmosodásának, az egységes nemzetkép kialakítása iránti vágynak. E nyelvinorma-igény mindenütt elsősorban az írott nyelv síkján, a tágabb értelemben vett irodalomban, a könyvek, sajtótermékek szintjén jelent meg, folytatásaként a magyar írásbeliség korábbi nominatív

mozzanatainak. A folyamat az írásnak saját természeténél fogva igényesebb, látható, maradandó voltán túlmenően azért is szorult szinte teljesen irodalmi síkra, mert az élőbeszéd terén a magyar társadalom akkori állapotában valamiféle közmagyar nyelvi egységesedésnek még alig voltak adva a feltételei.

Hiába alakult ki azonban írói körökben szinte közmegegyezés egy egységes magyar irodalmi nyelvi norma szükségességének ügyében, a követendő nyelvi eszmény körül már erősen megoszlottak a vélemények. A század utolsó évtizedeiben országszerte hatalmas vita bontakozott ki arról, melyik magyar vidék nyelvhasználata volna legalkalmasabb a követésre.¹ E vita indítéka kettős volt. Egyrészt ebben az időben a közszíntérre került írásbeliség főként a hangállapot és a szóhasználat tekintetében az egész magyarság körében még eléggé provinciális jellegű volt, s ezt főként a más vidékekről származó írók nemcsak olvasmányaikban érzékelték, hanem többnyire nehezen is tűrték. Másrészt az irodalmi nyelv kiművelésének — éppen a felvilágosodás eszméiből fakadóan — egyik fő eszköze a népi nyelvből, a táji-nyelvjárási típusok nyelvhasználatából való gazdagodás volt, ám a honnan? kérdésre e vonatkozásban többféleképpen, több nyelvi részlegből való merítéssel lehetett felelni. S a vitában a provinciális szemlélet, a nyelvi lokálpatriotizmus az egységes normakíváalom mellett is bőven előjött, hiszen az ügyben legtöbb megszólaló — s ilyen ez időben nagyon sok volt — a magyar irodalmi nyelvet a saját nyelvhasználata, szülőföldjének nyelvi jellegzetességei szerint kívánta volna továbbformálni, a nyelvi eszményt a pallérozás jegyében ennek az alapján szerette volna közmagyar egységre hozni.

3. Ebben a tekintetben Erdély még a többi magyar nyelvi részlegnél is exponáltabb, sajátos helyzetbe került. A felvilágosodás kori erdélyi magyar nyelvművelésnek, illetőleg legfőbb letéteményesének, kovászásának, a Nyelvművelő Társaságnak a számára is feladatul adódott annak a dilemmának a feloldása, amely itt két oldalról feszült. Egyfelől ápolni, őrizni az erdélyi nyelvi hagyományokat, megtartani, sőt erősíteni a sajátos nyelvi ízeket, a régió nyelvi hangulatának kifejezőit. Másfelől közeledni, igazodni a közmagyar nyelvhasználathoz mint a magyarság egységének, szellemi, érzelmi, megértésbeli összetartozása kifejezőjéhez.

Már eleve nyilvánvaló, hogy miként az egész magyarság viszonylatában, úgy Erdélyben is mind a két nyelvfejlesztési módozatot többféle tényező is befolyásolta: erősítette vagy gátolta, mindkettőnek Erdélyben is bőven voltak külön-külön is vallói, exponensei.

Erdély földrajzi, de főként történelmi helyzete folytán a XVI. századtól kezdve olyan nyelvi hagyományokra támaszkodhatott, amelyek az élőbeszéd, a nyelvjárássok szintjén és persze a témánk szempontjából jóval fontosabb irodalmi írásbeliség szintjén is sajátos, a magyarság nyugatibb részlegeitől számos vonásban különböző nyelvi jellegzetességeket mutatott.

A felvilágosodás korára ez a nyelvi regionalitás mind a hangállapotban, mind a szóhasználatban, mind a mondatfűzésben jól értékelhetővé vált sokak számára, akik ekkor a Királyhágón innen és túl nyelvi kérdésekben megnyilatkoztak. Se szeri, se száma azoknak a véleményeknek, amelyek az erdélyi nyelvhasználat sajátos jellegére, a nyugati magyar írásbeli szokásoktól eltérő voltára rámutattak.

¹ Benkő Loránd: *A táji nyelvtípusok szemlélete a XVIII. század második felében.* = *Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből.* Szerk. Pais Dezső. Bp. 1960. 45–66.

Hogy a kor nyelveművelő törekvései során ez az irodalmi nyelvi transsilvanizmus ne csak fent maradjon, hanem erősödjön, sőt a szinte mindenkitől óhajtott összmagyar nyelvi norma alakulásába is lehetőleg minél erősebben belefolyjon, annak két irányból is volt táptalaja.

A felvilágosodás korára ugyan kezdett már halványulni az a XVI. század óta jól tetten érhető — és nem csak erdélyiektől vallott — felfogás, hogy az ősi, igaz magyarság a nyelv tekintetében is Erdélyben, különösképpen a székelyeknél található, a korábbi nimbusz azonban ekkorra még nem veszett el teljesen. Számos idevágó vélemény helyett — melyek idézésére itt nincs mód —, hadd utaljak csupán kettőre. A Debreceni Grammatika írói a kolozsvári és az enyedi kollégium professzoraihoz küldték bírálatra kéziratos műüket, kiemelve, hogy ezt mindenekelőtti fontossággal teszik. Döbrentei Gábor Erdélybe menése egyik okául azt adta, hogy jó magyar nyelvet akar ott tanulni. Az ilyen és hasonló megnyilatkozások nyilvánvalóan növelték az erdélyi nyelvi önértetet. Még Aranka is büszkén írja 1791-ben, hogy a magyarországi magyarok is elismerik az erdélyi magyaroknak „a magyar nyelv tudása- és kimondásabéli elsőségét”.

Az erdélyi nyelvi önértetből egyébként mindezen túlmenően — hogy úgy mondjam — „belülről” sem volt hiány. A nyelvi lokálpatriotizmus tételesen is kifejezett megnyilvánulásaiban a székely írók jártak elől: Baróti Szabó Dávid, Benkő József, Andrád Sámuel, Bőjthi Antal és még többen mások, akik egyébként saját gyakorlatukban is tudatosan követték a székely nyelvi szokásokat. Baróti Szabó többszörösen kifejti, hogy a székelyek azok, akik a magyar nyelv jó tulajdonságait megtartják, s ennél ő jobb nyelvhasználatot széles e magyar hazában nem is ismer; a magyar prozódia szabályait is eszerint igyekezett megalkotni. E kornak mind a három erdélyi magyar nyelvtanírója: Bőjthi Antal, Gyarmathi Sámuel és Szentpáli István grammatikáikat — expressis verbis is megvallottan — nyelvtani gyakorlatukban, normatív szabályaikban igen jelentős mértékben az Erdélyben szokásos nyelvhasználathoz igazították. Az a tény, hogy az erdélyi írók legtöbbször és maga a Nyelveművelő Társaság is a nyelvújítás neologizmusait kevésbé tette magáévá és inkább az ortológiára hajtott, az erdélyi nyelvhasználat sajátosságainak a megőrzését, az arra való törekvést jelentette. Aminthogy ezt szolgálta az is, hogy a nyelvfejllesztés egyik leglényegesebb eszközeül egyrészt a régi íróktól való tanulást, a régi könyvek nyelvhasználatának követését emlegették, legtöbbszörre erdélyi előzményeket nevezve meg konkrétan is, másrészt a Társaság hivatalos programjában is oly nagy szerepet kapott az erdélyi vidékekről való tájszógyűjtés.

Kétségtelen, hogy sem az erdélyiek nyelvi lokálpatriotizmusa, sem a másik magyar haza felől még mindig jövőgető nyelvi vonatkozású elismerések a maguk természeténél fogva nem támasztották alá a felvilágosodás korának a magyar irodalmi nyelvi egység kimunkálására irányuló törekvéseit, nem a közmagyar nyelvi kiegyenlítődé, a közmagyar nyelvi norma irányában hatottak. Ennek ellenére ebbéli hatásukat a nyelvi fejlődés megítélésének egyik lényeges oldaláról pozitívként is el lehet könyvelni. Ez a pozitívum természetesen nem más, mint a nyelvhasználat változatossági igénye, mely a nyelvi kifejezőkészség, esztétikum alapvető kelléke, továbbá nem más, mint a társadalmi miliőt kiszolgáló, kifejező szerepe. Így ez a nyelvi felfogás — ha a közmagyar nyelvi norma erdélyi erősödése és erősítése szempontjából a mérleg serpenyőjét ellenkező irányban nyomta is le — hathatósan járult hozzá a nagy hagyományú erdélyi magyar nyelvviség értékeinek megőrzéséhez és továbbviteléhez, az erdélyi magyar nyelvi változatok, sajátágok, ízek fenntartásához, nyelvünk kifejezőkészsége, kifejezőeszközei táji jellegzetességekkel történő színesítéséhez. Ez áll az egyik oldalon.

4. Nem hiányoztak azonban a másik oldalról azok az indikáló tényezők sem, amelyek a korabeli erdélyi magyar nyelvhasználatot a nyelvi integráció, a kiegyenlítő, egységesítő magyar nyelvi norma irányába vitték.

E tekintetben számottevő ösztönző erőt képviselt az a kisebb részben személyes, nagyobb részben levelezésbeli érintkezés, amely a nyugatibb magyarság írói, nyelv művelői és az erdélyiek között kialakult. Itt Kazinczynak Arankára tett befolyására, készítetéseire szokás leginkább hivatkozni; ami igaz ugyan, de a növekvő nyelvi-irodalmi tekintélyű Kazinczynak magának is jóval szélesebb személyi keretű volt a hatása Erdélyben, és a kiterjedt levelezésű Arankára a „túloldalról” mások is bőven hatottak nyelvi dolgokban. Persze sok más erdélyi író nyelvi témájú levelezési kapcsolatai is ismertek.

E keretben nem hiányoztak az erdélyiek kirívó nyelvi transzilvanizmusait globálisan vagy részleteiben kifogásoló megnyilatkozások. Amikor például Kazinczy, annak a nyíltan ki is mondott nyelvi felfogásának jegyében, hogy „tiszteljük Erdélyt, de ne kövessük”, oly sokszor piszkálja Arankát szerinte elkövetett nyelvi vétségeiért, vagy amikor például jelentékenyen átirja a *Júlia levelei* Aranka-fordítást, legtöbbször akkor dohog, ha a nyelvi erdélyizmusok bántják a szemét, fülét. „Ily csúf hibák igen kiríznak egy oly Társaság tagjainak pennájokból, mely nyelvet akar művelni”² — írja Arankának kemény szigorral Kazinczy, aki persze különben nagyon is támogatta a Nyelv művelő Társaság törekvéseit. Legtöbbször azonban minden bizonnyal szegény Baróti Szabó kapott erdélyi nyelvhasználatáért Rájnistól, Révaitól, Virágtól, Kazinczytól és másoktól.

A transzilvanizmusoktól való eltérés készítésében azonban nemcsak a közvetlen nyelvi kritika hatott. A szorgosan olvasó erdélyiek is rájöttek arra, hogy írásbeliségük sajátosságai nem egy vonatkozásban elütnek a magyarság „nagyobbik felétől”, és maguk is mérlegelték, hogy „nyelvünknek vidám tavaszszán” — ahogy a felvilágosodás nyelvi mozgalmait Aranka titulálta — alkalmazkodási kötelességeik a közmagyar nyelvi norma kimunkálása, izmosítása érdekében nekik is vannak.

Többen is észrevételezték, hogy a nyelvi kiegyenlítődéssel kapcsolatban Erdélyben belül is adódnak tennivalók, mivel a dialektális különbségek sok, könyvnyelvi szinten nem kívánatos eltérést okoznak. Elsősorban a székely és — az akkori szóhasználattal — „vármegyei” magyarság legszembetűnőbb nyelvi különbségeinek lenyesegetését tartották kívánatosnak. Megjegyzendő e vonatkozásban, hogy például a *Magyar társaságról való közelebbi gondolatcscákban* (1794) — a székely túlsúlyt kifejezően — öt székely és három vármegyei dialektust tartanak számon Erdélyben. A belső erdélyi nyelvi kiegyenlítődéssel kívánta szolgálni a gyulafehérvári grammatikaíró Szentpáli István, aki nyelv tanát (megjelent 1795-ben) a kolozsvári, enyedi és vásárhelyi kollégiumoknak előzetes bírálatra küldte el, a vitás kérdésekben való megegyezést várva, kérve mindhármuktól. Egyébként az a nézet, hogy e három református kollégiumnak együttesen legyen normatív szerepe az erdélyi nyelvhasználat kialakításában, másoknál is felbukkan e korban.

De a főbb kérdés ezen a belső kiegyenlítődéssel szemben az volt, hogy az erdélyi és a magyarországi nyelvhasználat hogyan kapcsolódjon össze a magyarság egyetemes érdekében. Hogy e viszonylatban előjöhessen fő veszélyt milyen világosan látta például Aranka, arra szolgáljon csupán egy tőle való idézet: „Ha mi magunkot ezen közös dologból ki-húznók, né talám könnyen meg-eshetnék, hogy a' Nemes Magyar Országi és

² Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Nyelv művelő Társaság iratai*. Buk. 1955. 28.

Erdélyi egy Magyar nyelv lassan lassan majd úgy meg-különböztetnék, hogy nem két Hazában egy nyelv mint most, hanem egy Nemzetben két nyelv lenne. Mellyet Nemes Hazámnak 's Édes Nemzetemnek nem kívánhatok! ... sőt a' melly [külömbőség] ma a' két Országokban 's azoknak némely részeiben vagyon, az is lassan lassan el-töröltessék; 's mind a' két Hazában az egy igaz Magyar Nyelv légyen.”³ Világos, egyértelmű beszéd. Bizonyos nyelvi kérdésekben a magyarság nagyobb feléhez lehetőség szerint való igazodás kívánalmát még az egyik legkövetkezetesebb transsilvánus és legrátartibb székel, Benkő József is elfogadta, pedig nála egyébként nem hiányoztak az efféle kitételek: „Maxima Sicularum pars linguae. Hungaricae laude dignissima est”⁴; vagy: nincs jobb magyarság „a' Székelyeknél, kik igaz Magyar Nyelvel szoktunk születetni”.⁵ Az erdélyiek közül többen is hangsúlyozták a nyelvi kiegyenlítődség kétoldali szükségességét: mind a két magyarság engedjen valamit nyelvi szokásaiból, úgy pallérozódhat legjobban a magyar nyelv. A főként Arankától sokszor hangsúlyozott nyelvi tolerancia elve is ebbe az egymást elfogadó, kiegyensúlyozó folyamatba sorolható be.

Volt egy lényeges körülmény, amely az erdélyi irodalmi nyelvi felfogásnak és gyakorlatnak a magyarországihoz közelítését, illetőleg e kettő kölcsönösen megtermékenyítő, harmonikus együttfejlődését megkönnyítette. Ez a magyar irodalmi nyelv korábbi történetéhez kapcsolódik, közelebből ahhoz, hogy irodalmi nyelvünk normatív folyamatai a XVI. század közepe óta igen erős mértékben a protestáns nyelvhasználat szokásaihoz igazodtak, ami egyúttal a keleti (tisztántúli, északkeleti, erdélyi) magyarság regionális-dialektális nyelvi alapjait jelenti. Ahhoz, hogy e körülmény folytán az erdélyi nyelvhasználatnak volt esélye a megszilárdulófélben levő közmagyar nyelvi normába viszonylag könnyebben betagozódni, oda nagy zökkenők nélkül simulni, a felvilágosodás korában még további — szintén e körbe vágó — tényezők is hozzájárultak. Ilyen volt például az, hogy a magyarországi (főként a debreceni és a sárospataki) református kollégiumok meg az erdélyi kollégiumok a nyelvi ügyekre is kiható, ott is érvényesülő szoros kapcsolatot tartottak. Ilyen továbbá az a körülmény, hogy a felvilágosodás korának Erdélyben kibontakozó nyelvi mozgalmak is erősen protestáns nyelvi kötöttségű volt, elegendő e tekintetben csupán az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagnévsorát számba venni. Lehet — de ez további nyomozást is megérne —, hogy például a katolikus Bőjthi Antal nyelvtaníró létére meg marosvásárhelyi létére a Társaság erősen protestáns dominanciája miatt maradt feltűnő módon távol annak működésétől.

Mindenesetre a felvilágosodás kori erdélyi magyar nyelvművelés elsősorban a Társaság iránymutatásainak érdeméből a kor közös magyar nyelvi mozgalmaitól — minden transsilvánus nyelvi lokálpatriotizmus ellenére — sem határolódott el, hanem a magyarországi törekvésekkel a lehető mértékig együttműködve, velük azonos irányban haladva igyekezett az erdélyi nyelvi fejlődést vezérelni. Az a nyelvművelő program, amit a Társaság kidolgozott, eléggé kiegyensúlyozott, kiegyenlítő elvi alapokon épült, a magyar nyelvi norma fejlődésének és fejlesztésének egészében helyes irányokat szabott, és a gyakorlati kivitel módozatait is jó érzékkel, elgondolásokkal munkálta ki. Kétségtelen

³ Aranka György: *Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság felállításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez.* 1791. 16–19.

⁴ Benkő József: *Transsilvania.* I. Bécs 1778. 402.

⁵ Eder Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság.* Bp. 1978. 77.

tény ez még akkor is, ha a Társaság működéséről fent maradt tetemes iratanyagban feltalálhatók elvileg vitatható tételek és gyakorlatilag kivihetetlen, maximalista, naiv álmódosások nyomai is, s ha a Társaság — nem túl hosszú működése miatt is — több mindenben nem juttathatta téziseit a szélesebb keretű megvalósulás stádiumába. Mégis egészében a Nyelv-művelő Társaság programja még a magyar felvilágosodás mozgalmas nyelvi-irodalmi miliójéből is kiemelkedik azért, hogy a magyar nyelvi művelődésnek ilyen nagyszabású, széles keretű, a tudományos nyelvtan írásától az iskolai nyelvtanításig, az irodalmi célú tájszógyűjtéstől a műszaki-természettudományi műnyelv fejlesztéséig, a játékszín ügyének felkarolásától a városi olvasókörök szervezéséig minden részletre kiterjedő elgondolásait az időben sehol másutt nem fogalmazták meg. Ilyen részletesen, tételesen például még Kazinczyék sem.

Ebben a vonatkozásban Aranka György nyelv- és művelődéstörténeti szerepe elévülhetetlen érdemű. A tények ismeretében nem állhatja meg a helyét az a felfogás, hogy Aranka lényegében csak Bessenyei nyelvi-művelődési programját visszhangozta, melegítette föl, sem az, hogy mögötte főként Kazinczy ösztönzései, iránymutatásai állhattak. Az Aranka-tézisek nagyon is széles távlatú, egyéni mérlegelésen átszűrt, egyéni invenciójú gondolkodás és cselekvés termékei, a magyar művelődéstörténetben saját tárgykörében különlegesen számon tartható, irányt szabó megnyilvánulások. És ami témánk szempontjából nem kevésbé fontos: sok tekintetben mentesek a provinciális szemlélettől.

Az a felfogás, hogy az erdélyi nyelvművelő mozgalomnak nem szabad a nyugatibb magyarságtól elszakadnia, hanem a közmagyar irodalmi nyelvi norma minden kiegyenlíthető, az erdélyi nyelvi szokásokkal lehetségesen összeegyeztethető részletében együtt kell azzal haladnia, nem maradt hatás nélkül az erdélyi irodalmi nyelvi fejlődésre. Amint a felvilágosodás nyelvi problematikájáról jó három és fél évtizeddel ezelőtt írt munkámban⁶ részletesen igyekeztem bizonyítani, a felvilágosodás néhány évtizede alatt az erdélyi írók nyelvi gyakorlatában a kirívó transzsilvanizmusok elhagyásának és ezzel együttjáróan a közmagyar irodalmi nyelvi norma alkalmazásának irányába jól kimutatható fejlődést lehet érzékelni. Ez a felfogás és nyomán ez a gyakorlat az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság programja nélkül aligha bontakozhatott volna ki a tapasztalható arányokban.

Annak a ténynek, hogy a felvilágosodás kori literátus erdélyi magyar értelmiség, élén a Nyelv-művelő Társasággal, minden emlegetett nyelvi lokálpatriotizmusa ellenére sem vált a provinciális nyelvi elzárkózás letéteményesévé, hanem a felvilágosodás közmagyar nyelvi mozgalmához a nyelvi kiegyenlítődésként tudatosan is felvállalt törekvéseivel kapcsolódott hozzá, e kornak jövőt is meghatározó nyelvi szerepe folytán igen nagy jelentősége van. Jelentősége nemcsak az erdélyi magyar nyelvhasználat további sorsa, hanem az egész magyar nyelvi fejlődést alapjaiban érintő volta miatt is, nem is szólva a közös magyar nemzeti kultúra, nemzeti tudat, nemzeti lét továbbalakulására való, szélesebb keretű pozitív befolyásáról. A Nyelv-művelő Társaság, illetőleg az abban közreműködők meg tudták találni azt az utat, amely a nyelvi elzárkózásnak és a saját nyelvi jelleg feladásának Szküllája és Karübdiszé között a helyes: kiegyenlítő, együtt-tartó irányba vezetett. Hiszem, hogy ez a történelmi tanulság anyanyelvünk életének nemcsak két évszázadnyi távolságú szakaszára vonatkoztatható, hanem — mutatis mutandis — hordoz megszívlelendő érvényességet a magyar nyelvi jelen és jövő időszakára nézve is.

⁶ *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.* Bp. 1960. 29–60.

Benkő Samu

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és kora*

Akik tájainkon az elmúlt félszáz esztendőt eszmélő és felelősen ítélkező életkorban érték meg, furcsa módon háromszor is egy-egy haláleset után lesték a történelem égalján a derengést. Úgy esett, hogy az élet végpontja felé ballagó nemzedékünk ismételtlen egy-egy személy pusztá létében látta megtestesülve a nagybetűs *Rosszat*, és biztosra vette, hogy annak halála természetszerűen meghozza — ha nem is a *Jónak*, de legalább — a valamivel *Jobb*nak az uralmát a közéletben. A csodavárók mindannyiszor, ismételtlen csalódtak. De a figyelmesebb szemlélők némi élettapasztalatot gyűjthettek hasonló történelmi fordulatok megértéséhez, köztük is annak az immáron több mint kétszáz esztendőes eseménynek az értelmezéséhez, amikor ugyancsak egy haláleset hozta izgalomba az akkori közepesen keleti vagy keletiesen Közép-Európát. Az történt ugyanis, hogy 1790. február 20-án meghalt II. József német-római császár, akit magyar alattvalói közönségesen kalapos királynak neveztek, mivelhogy nem volt hajlandó megkoronáztatni magát.

Sietek megkövetni a bécsi kapucinusok sírboltjába örök nyugalomra helyezett, feltétlenül nemes szándékú uralkodó emlékét, hogy az ő kilépését a földi létből képzettársításaim rendjén egy sorba helyezem olyan századunkbeli bűnözőkével, akik közül az első 1945-ben a rommá lőtt Berlin vezéri bunkerében, a második 1953-ban egy Moszkva melletti dácában, a harmadik pedig 1989-ben egy Bukarest környéki kaszánya udvarán lelte halálát. Az összehasonlítás csak annyiban kézenfekvő, hogy valahányan *világmegváltást* ígértek és ígéretüknek kortársaik közül sokan hitelt is adtak — de azért II. József az állam mindenhatóságáért és a maga elhivatottságának bizonyításáért nem ontotta oly kíméletlenül az emberi vért, mint századunk említett despotái. Korjellemzőként emlékeztetek arra, hogy az a kiváló erdélyi értelmiségi, aki elindítja és megszervezi azt az igen szépen csengő nevű intézményt, melyről éppen itt és ebben az órában megemlékezünk: Aranka György első nyomtatásban megjelent művének 1781-ben ezt a címet adta: *Felséges József császár nagy-erdélyi dicsőséges fejedelemségének és Nagy-Erdély arany idejének elkezdődött órái*. Figyeljünk csak a szavakra „arany idő”... Ugye tapasztalhattuk, hogy mennyire esendők a lantosok, amikor saját idejüket aranykornak nevezik. De olyan évtized után, amikor Erdélyben nem hívták össze az országgyűlést, a közügye-

* Az előadó az Erdélyi Múzeum-Egyesület alelnökeként a következő szavakkal köszöntötte az egybegyűlteket: Mielőtt elkezdeném a bejelentett előadást, engedjék meg, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület választmányára és elnöksége nevében szeretettel és tisztelettel köszöntsem az egybegyűlteket, a helybelieket, a közletről és a messziről jötteket, és külön is hálás köszönetet mondjak mindazoknak, akik ennek az ünnepi rendezvénynek gondját-terhét vállukra vették.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1859-béli megalakulásakor létrehozói nagyon is tisztában voltak azzal, hogy sok mindenben folytatniuk kell azt, amit az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság biztató kezdetek után abbahagyni kényszerült. Akár jelképesnek is tekinthetjük, hogy a nagy alapító nemzedék, élén Mikó Imrével, energiát és anyagiakat nem kímélve igyekezett a Nyelvmívelő Társaság hagyatékának a birtokába jutni. Az is közismert, hogy az EME régi tagjai sok jeles munkával gyarapították az erdélyi tudománytörténet körébe vágó ismereteinket, és közöttük is különösen Jancsó Elemérnek nagyok az érdemei a Társaság és Aranka György munkássága feltárása terén.

Egyesületünk mostani újraéledése idején is igyekszik követni kétszáz évvel ezelőtt élt elődei példáját. Meg kell mondanom azt is, hogy az elénk tornyosuló akadályok semmivel sem kisebbek, mint amilyenekkel Aranka Györgyéknek viaskodniuk kellett.

No de ezzel már át is tértem előadásom tulajdonképpeni mondandójára.

ket ezernyi rendelettel Burg-beli irodájából személyesen a császár próbálta irányítani, az állampolitika rangjára emelt németesítés a mindennapok gyakorlata lett, maga Aranka György is megbizonyosodott, hogy példáért vagy történelmi eligazításért Nyugatabbra kell tekintenie. Így aztán tíz év elteltével Aranka György itt Marosvásárhelyen arról kezd elmélkedni és hamarosan nyomtatásban is megjelenő újabb írásában arról értekezik, hogy milyen hasonlóságok mutathatók ki a magyar és az angol alkotmányjogi fejlődésben, s az „anglus és magyar igazgatás egyben vetéséből” arra a következtetésre jut, hogy „a' Nemzet nélkül 's Nemzetbeli Személyek nélkül, semmi közönségest illető dolog nem esik”.

Az angol példa keresése már egybeesik II. József uralkodása tragikus összeomlásával. Mi okozta e tragikus végkifejletet, hogy az uralkodónak még magának látnia kellett életműve hirtelen szétporladását és mindazok eloldalgását mellőle, akik korábban minden reménységüket őbelé helyezték, és azt, hogy az aranyosnak ígérkező kornak csupán két hozadéka bizonyult megmenthetőnek: a türelmi rendelet és a jobbágyság szabad költözködési joga. — A sikertelenségnek természetesen sok oka volt, de szerintem kettőnek kiemelten fontos szerep jutott: először is annak, hogy a császár már-már mániákus újjáépítési buzgalmaiban igyekezett eltüntetni minden hagyományt, mellőzve annak mérlegelését, hogy hordoznak-e azok még életrevaló értékeket vagy sem, másodsor pedig nyelvi homogenizálási utópiájának, amelytől azt várta, hogy birodalma soknyelvű alattvalóit az egyenlőség útjára kalauzolja pusztán azzal, hogy azok parancsszóra valamennyien németül kezdenek beszélni és örömeikben hamar elfeledik szeparatizmust generáló anyanyelvüket. — A be nem teljesülés tragikus élményéhez és a rendeleteket visszavonó nevezetes tollvonáshoz természetesen hozzájárultak a történelem világraszóló eseményei, közöttük első helyen a Párizsból jövő hírek, melyek világossá tették, hogy a felvilágosodás eszméinek gyakorlati átültetésében az uralkodói jogkörön és cselekvőképességen messze túlmutató energiák jutottak szóhoz.

A felvilágosodott abszolutizmus bukása után a történelmi alternatívák úgy szembesültek, hogy vagy felvilágosodás, vagy abszolutizmus, közérthetőbben szólva: a szabadság vagy a zsarnokság lesz a társadalmi lét formálója. A reménykedők tekintetüket a régtől fogva várt országgyűlésre szegezték. Másfél évvel azután, hogy a párizsi nép megostromolja a Bastille erődjét és tíz hónappal II. József halála után, 1790. karácsony hava 21-én elkezdli munkáját az erdélyi országgyűlés. Ijesztően terjedelmes jegyzőkönyve s annak székérdereknyi melléklete a bizonyosság rá, hogy tennivalója bőven akadt. Memorandumok, petíciók, supplexek özönét alig győzik iktatni a jegyzők, s ezek természetesen mind tele vannak panaszokkal, sérelmekkel, no meg természetesen kérésekkel. Az országgyűlés irományainak mai olvasója előtt pontosan kirajzolódik, hogy az általános európai fejlődésben hol tart az akkori Erdély, és mi az, amit e kis ország literátus népe a felvilágosodás egyetemes eszmetárából képes volt befogadni, és hogy a közeli időkben politikai, gazdasági, valamint művelődési tekintetben milyen irányban próbál mozdulni.

Az irományok között van a *Supplex Libellus Valachorum* című híres emlékirat is, melyben az erdélyi románok negyedik nemzetként való elismerésüket, azaz rendi autonómiájukat kérik. A 34-ik ülésen, 1791. böjtmás hava (március) 18-án nyújtja be „Zágoni Aranka György Atyánkfia Anyanyelvünk' műveléséről, és egy arra a' végre felállítandó Társaságnak lerajzolásáról készített munkáját”. Jó hazai szokás szerint a javaslat tárgyalását elnapolják. No de Aranka Györgynek van annyi tapasztalata a közügyek intézésének labirintusában, hogy eleve gondoskodik javaslata széles körű

publicitásáról. Kinyomtatott önálló füzet formában is közrebocsátja *Rajzolatát*, és ezzel a nyilvánosság sarkallta közvéleményt is felsorakoztatja az ügye mögé.

Az országgyűlés elé terjesztett és nyomtatásban is kiadott *Rajzolat* egy nagyszabású, mélyen átgondolt, a lehetőségek megszabta határokkal józanon számoló művelődési programnak a foglalata, mintegy magasabb szintű summázata azoknak a tudományszervezési elgondolásoknak, melyeket korábban iskolaalapító erdélyi fejedelmek, áldozathozatalra kész főemberek, enciklopédiát, Athenast szerző tudós elmék pendítettek meg.

A *Rajzolat* a szellemi erők feladataként két főtárgyat nevez meg: „a nyelv mívelését és a nemzet világosítását”; az utóbbiról pedig azt mondja, hogy „a világosodás, [azaz] a tudomány hazai plánta legyen”. A *mércének* azonban nem szabad hazainak lennie. Amint jóval később a Párizsban elhelyezett platina-irídium ötvözetből készült ősméter lett a hosszúság mérésének etalonja (ezt ma már a fény vákuumban megtett útja sebességével határozzák meg), Aranka szerint a szellemi életben is van értékmérő eszköz: ez a méteres az egyetemes kultúra nagyjainak műveiben öltött testet. Aranka György és munkatársai egyik nagy felismerése éppen az, hogy csak olyan nemzeti kultúrát érdemes teremteni, amelynek eredményei az egyetemes művelődés mértéke szerint is értékeknek minősülnek. A *Rajzolat* két nagy európai tudós személyiség, Newton és Leibniz nevét említi, igaz, olyan szövegösszefüggésben, hogy nem cél Erdélyben mindenkiből hozzájuk hasonló lángelmét faragni. Ne firtassuk, hogy dőreség lenne efféle gondolni is, de igenis húzzuk alá, hogy Aranka szemében Newton és Leibniz a mérték! Ők ketten hatalmas jelentőségű szaktudományi — fizikai, matematikai, filozófiai, nyelvtudományi — felfedezéseiken túlmenően hosszú időre megszabták a tudományos munkálkodás *módszerét*, és kijelölték a kutatások *főirányát*. Így aztán az, aki a kettejükben testet öltött mértéket szem előtt tartva látott hozzá Erdélyben a tudományszervezéshez, szükségképpen hasznosította mindazt az eredményt, amellyel nyomukban a francia enciklopédisták és a német kritikai filozófia az európai kultúra kincsesládát gyarapította.

A jól működő tudományos intézményrendszernek minden személyi, tárgyi és területi feltételét számba veszi Aranka, és azt hiszi, hogy angol, francia, német példa szerint ezeket a feltételeket állami segédlettel hamarosan meg is lehet teremteni.

Már a pusztá tény, hogy a dátum szerint is említett országgyűlési kezdeményezéstől számítva kereken három esztendőnek kellett eltelnie ahhoz, hogy 1793. december 3-án itt Marosvásárhelyen megtarthatta alakuló gyűlését az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, előrevetítette a jövőendő gondjait, legfőképpen azt, hogy az erdélyi magyarság csak *önerejére* támaszkodva, széles körű társadalmi összefogással tudja felépíteni a maga tudományos intézményrendszerét.

A valóságos helyi társadalmi szükséglet és a felvilágosodás egyetemes eszmevilágában való megmerítkezés együttesen hozta magával annak az igénynek a megfogalmazását, hogy az értelmiségi létformának meg kell teremteni az anyagi feltételeit is. A tudományos munkálkodás immáron nem úri passzió, és nem néhány pap vagy tanár időtöltő különködése. A polgárosodásnak velejárója, hogy a tudást, a tudományt előállító szakembert a társadalomnak önértékében el kell tartania. Hogy a tudományos munkálkodás anyagi hátterének biztosítása mennyi gonddal-bajjal járt — ezelőtt kétszáz esztendővel is —, bizonyára meghallják a következő előadásokból.

Ismeretes, hogy pénzen, anyagiakon milyen sok múlik. Így volt ez régen, így van ez ma is. De kell ám egyéb is! Mégpedig az alkotómunka sorsformáló erejébe vetett legyőzhetetlen hit. A magyar tudomány *több* bölcsőjét ringató Marosvásárhely azzal, hogy otthona volt a tíznyelvű Calepinus-szótár magyar értelmezéseit író Laskai Csókás

Péternek, a történetíró Baranyai Decsi Jánosnak, a geometriában új világot teremtő Bolyaiaknak, a kanti filozófiát itt meggyökereztető Köteles Sámuelnek, a két jogtudós Dósának, az orvosgyógyászat alapító Miskolczy Dezsőnek és tudós társainak, bizonyosságot tett arról, hogy a szellem világában bármilyen zordon legyen a tél, tavasz jöttével meggátolhatatlanul kivirít a kakasmandikó.

A szegénységben is termett itt tudomány, és hitünk szerint terem a jövőben is, mert éltető eleme volt és marad a humanizmus. Éppen ezért a Csokonai Vitéz Mihály megénekelte marosvásárhelyi humanista eszmékre ezentúl is érdemes lesz vigyáznunk.

F. Csanak Dóra

Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság

A 18. század második felében rohamosan megszorodtak a magyar művelődés és szellemi élet szervezett kereteinek megteremtésére készült tervezetek. Előzményeikkel már a század első felében találkozunk, sőt korábban, egészen a reneszánszig visszamenően megtaláljuk őket. S ahogy a legutóbbi évek kutatásai gazdagították róluk való ismereteinket, nem lehetetlen, hogy az egyre finomabb módszerekkel dolgozó, mind szélesebb forrásbázist kiaknázó, a szellemi életet mind árnyaltabban felfogó kutatómunka nyomán a jövőben még gazdagabbá válik ez a kép.¹

Azért is remélhető ez, mivel a tervezetek egyre több és többféle cél valamelyikének vagy egynéhányának a megvalósítását tűzték maguk elé: ilyen a nyelvművelés, vagyis a magyar vagy valamely más, Magyarországon használt nyelv művelése, a magyar nyelv alkalmassá tétele az iskolai oktatás, a közélet vagy a tudomány céljaira; a tudományok — mind a humán, mind a természettudományok — legkülönbözőbb területeinek a művelése, e területek tudósainak összefogása a hatékonyabb munka érdekében, a hazai történelem legkülönbözőbb típusú forrásainak összegyűjtése és publikálása tudományos vagy népszerűsítő formában, a honismeret művelése, a Magyarországról külföldön kialakított kép megismertetése a hazai közönséggel, külföldi klasszikus és kortárs irodalmi és tudományos művek fordítás útján való hozzáférhetővé tétele itthon, továbbá folyóiratkiadás ismeretterjesztő céllal, vagy az élő magyar irodalom propagálására, s mindezekkel kapcsolatosan a hazai és külföldi könyveket, folyóiratokat, hírlapokat őrző könyvtárak létesítése, az olvasók megszervezése.

E sok és sokféle feladtból érthető módon először azok a szerveződések, társulások tudtak legalább ideig-óráig tevékenykedni, amelyek vagy valamilyen konkrét, körülhatárolt cél megvalósítására törekedtek, vagy amelyek földrajzi értelemben szűkebb területre, pl. egy-egy városban élő alkotó értelmiség összefogására korlátozódtak, mint a Kazinczy-féle Kassai Magyar Társaság, a Péczeli nevéhez és a Mindenyes Gyűjteményhez kapcsolódó komáromi társaság, vagy a német Pressburger Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften, amely Windisch Károly Gottfried szervezésében az 1750-es és 60-as években több mint egy évtizeden át tartott felolvasásokat Pozsonyban.

Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és testvérintézménye, az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság azonban mindezek sorában külön helyet foglal el, nemcsak azért, mert ténylegesen létrejött és működött is, hanem mert egy nagyobb régió, sőt bizonyos tekintetben — legalábbis szándéka szerint — az egész magyar művelődésre kiterjeszkedett.²

A legjobb forrásból, magának Arankának a leírásából tudjuk, hogyan született meg a két társaság. 1790 végén Aranka felkereste Bánffy György gubernátort, s bemutatta neki Bessenyei Jámbor szándékát, amely Révai Miklós kiadásában végre nyomtatásban is napvilágot láthatott. Bánffy nemcsak általában véve helyeselte egy nyelvművelő társaság

¹ A kérdés legújabb összefoglalása Nagy László: *Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon. 1690–1790.* Kézirat, 1986. Kandidátusi értekezés. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár d 11.878.

² A két társasággal kapcsolatos legfontosabb szakirodalom; *Aranka György erdélyi társaságai.* Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Enyedi Sándor. Bp. 1988. 244–245.

létesítését, hanem kifejezetten Erdélyben is kíváncsún tartotta a megteremtését, s elkészíttette Arankával az *Egy Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság felállításáról való Rajzolat a Haza felséges rendeihez* című tervezetet, ha ugyan nem volt már jórészt készen Aranka tarsolyában, amikor a kormányzóval találkozott, minthogy igen gyorsan prezentálni tudta. Bánffy elolvasta, elrendelte kinyomtatását, hogy a rendek az országgyűlésen megkaphassák.

Aranka későbbi leírásában szinte megjeleníti a kormányzóval való találkozása lefolyását, s nyilvánvalóvá teszi, hogy azt a későbbi kijelentését, mely szerint a társaság eszméje a kormányzó fejében született meg, azért fogalmazta meg így, hogy Bánffy és mindazok, akiket az ő tekintélye nyert meg az ügynek, annál inkább magukénak érezzék a Társaságot. Hihető viszont, hogy Bánffy javasolta a Rajzolat elolvasása nyomán, hogy „a Haza Történeteit illető sok szép Kéz-Írások szerte szélllyel, és talán veszedelemben-is forogván, hogy vagy mint más régi sok kéz Írások el-ne vesszenek, és el-ne tűnnyenek; vagy pedig kézről kézre irattatván le, végre haszon vehetetlenek ne légyenek: jó volna ezeket-is egybe szedni, és kinyomtattatni; s ebben a Hazafiait megvilágosítván, arra a végre egy Társaságot állítván fel.”³

Aranka rajzolata a hazai művelődés előmozdításának egész sor feladatát felölelte, jóval többet, mint amennyinek megvalósítására a ténylegesen működni kezdő társaság egyáltalán vállalkozhatott: a nyelvművelés és az általa „világosítás”-nak nevezett kettős cél köré rendezte a tennivalókat: a szótárkészítést, a hazai nyomtatott munkák számbavételét, a kész, kiadásra váró művek megvizsgálását, a legjelentékenyebb külföldi könyvek, folyóiratok és hírlapok megszerzését és tárolását e célra létrehozott gyűjteményben, a használók részére olvasótársaság megszervezését stb. stb.

Ebben a tervben helyet kapott a történeti kéziratok összegyűjtése és publikálása is. Bánffy ötlete, hogy ezeket külön társaság hatáskörébe utalja, a sokféle célkitűzés között a nemzeti múlt felé fordulásnak adott kiemelkedő hangsúlyt, s ez alkalmas volt arra, hogy elfogadtassa a rendekkel a kettős társaság létrehozását, hiszen az országgyűlésen résztvevők saját őseik tetteit megörökítő művek nyilvánosságra hozatalára voksoltak, amikor elfogadták Aranka Kolozsvárt 1791-ben kinyomtatott *Az Erdélyben kézírásban levő történetírók kiadására felállítandó társaság rajzolatja* című tervezetét is. Ebben a művében Aranka meg is jeleníti a dicsőős alakját, aki panaszosan fordul kései leszármazottaihoz, miért hagyják, hogy tettei örök feledésbe merüljenek.

Az aláírási ívre hamarosan mintegy 80 név került, amelynek viselői kötelezték magukat, hogy három éven át 10–10 aranyat fizetnek a kéziratkiadás céljaira. Egy részük az országgyűlésen résztvevők közül került ki, de akadtak köztük pl. főúri özvegyek is, s a Társaság már létrejöttévében, 1791-ben körleveleket⁴ küldött Erdélyen kívül élő előkelő és tudós férfiaknak, pl. Ráday Gedeonnak, amelyben belépésre és értékes kézírataik bejelentésére ösztönözte őket. Erre azért kerülhetett sor, mivel míg Aranka első tervezetében még egymással szoros kapcsolatban működő magyarországi anya- és erdélyi fiú-társaságról volt szó, időközben nyilvánvalóvá vált, hogy hiába szavazta meg a magyar országgyűlés a nyelvművelő társaság felállítását, az ügyet sikerült úgy zsákutcába terelni, hogy az országgyűlés végéig nem születhetett meg a róla szóló törvény, s az erdélyi társaságnak vállalkoznia kellett a magyarországi erők beszerzésére is.

³ A Magyar Nyelvművelő Társaság első darabja. Szeben 1796. 178–179.

⁴ Közli F. Csanak Dóra: *Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság megalakulása*. Magyar Könyvszemle 1976. 342–343.

Ráday hosszú és tartalmas válaszában⁵ új szempontokat is adott: a Kéziratkiadó Társaságnak hangsúlyosan figyelmébe ajánlotta egyebek mellett apja, Ráday Pál frásait a kuruc kor történetéről, mint amelyeknek kiadására megérett az idő, a két társaságot pedig egy harmadik, természettudományokkal foglalkozó társasággal javasolta kiegészíteni Szluha György tervezete alapján.

A Kéziratkiadó Társaság működését csak igen kis részben ismerjük Aranka írásából és levelezésében olvasható, többnyire rövid közlésekből, magának a Társaságnak az irataiból kevés maradt fenn.

Annyi mégis megállapítható, s ezt nem az ünnepi alkalom mondatja velem, hogy Aranka az akkori lehetőségek között igen sokat tett, s elismerést érdemel az utókorától. Kezdve azon, hogy személyi hiúságát félretéve taktikusan módosította eredeti, logikus elképzelését abban a pillanatban, amikor úgy látta, hogy a nagyhatalmú pártfogó e kompromisszum révén inkább magáénak érzi majd a tervet, folytatva azon, hogy Bánffyval együtt a „próba-társaság” formula megteremtésével megtalálta a működés elindításának egyetlen lehetséges módját. Az országgyűléshez beadott tervezete mellé sietve elkészítette a kinyomtatandó kéziratok első listáját, tudva, hogy konkrét munkaprogram nélkül a Társaság körvonalainak pusztá felvázolása aligha készíti a rendeket cselekvésre és anyagi támogatás vállalására.

Az első lista hiányosságai miatt ő maga mentegetőzik, pedig tisztában kellett lennie azzal, hogy ezek kiadására sem lesz elegendő pénz, sem munkás kéz és kellő felkészültség. Fáradtságos munkát vállalt azért, hogy ne ötletszerűen, hanem a minél teljesebb kéziratanyagból választódjék ki az, ami majd publikálásra kerül, s a kiadások minél jobb, hitelesebb kéziratok alapján készüljenek. Ezekért a célokért két erdélyi útra is vállalkozott.

1793 novemberében kelt úti jelentéséből⁶ kiderül, hogy Bánffy és az általa létrehozott igazgató tanács megbízásából végigjárta a Keresztúr, Udvarhely, Homoródszentmárton, Barót, Köpec, Hidvég, Uzon, Sepsiszentgyörgy, Alsócsernáton, Jakabfalva útvonalat. Jakabfalván egy kutya úgy megmarta, hogy még két hónap múlva sem volt képes járni. Csíkot és Gyergyót már csak érinteni tudta, csak azért ment oda, mivel Csíksomlyón fontos dolga volt.

Útja során elsősorban történeti kéziratok után kutatott, ezek egy részét eredetiben megkapta, vagy megígérték, hogy utóbb átadják őket a Társaságnak. Volt, amit ő maga azonnal lemásolt, vagy megbízást adott ott helyben a lemásolásukra. Felhívták a figyelmét olyan kéziratok művekre, amelyekről nem tudott, ezek megszerzésére vagy lemásolására még akkor, útja közben leveleket írt tulajdonosaiknak. Útja legfontosabb állomásának Köpecet tartotta, a tudós lelkész Benkő József gyűjteményét akarta látni, aki nemrégiben költözött oda Középpajtáról. Itt azonban csalódnia kellett: Benkő gyűjteménye nagyrészt Középpajtan maradt, maga Benkő lázasan feküdt, s az ott töltött két nap alatt alig lehetett vele szót váltani. Aranka feltúrta a kéziratokat tartalmazó kicsomagolatlan ládákat, és 18 tételben felsorolja a talált műveket, megjelölve nyelvüket, terjedelmüket is, s három cím mellé feltüntetve, hogy „kész”, ami azonban „csak azt teszi, hogy tisztán le vannak írva, de olyan módon, mint a társaság akarja és illik kiadni, p.o. az író élete leírásával, akkori írásmódját és történetét illető világosításokkal épen nincsenek kidolgozva”. A Benkővel való beszélgetés során kiderült, hogy két kéziratát nemrégiben eladta Hochmeisternek

⁵ Uo. 344.

⁶ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. Kézirattár RUI 2-r. 7. 11–17.

kinyomtatás céljából. Aranka szerette volna ezeket is a Társaság égisze alatt megjelentetni, ezért még Köpecről írt Hochmeisternek, hogy a két mű kiadását halassza el, s levelét Benkővel is jóváhagyólag aláíratta.

A csíksomlyói ferences nyomdába már sebesülten azért ment el, mert ennek betűit tartotta a legszebbeknek Erdélyben, s ott szerette volna kinyomtatni a Társaság kiadványait. A kapott árajánlat megfelelő is lett volna, de a munka elvégzését eleve akadályozta, hogy a nyomdának ekkor egyetlen szedője volt, a másik hozzáértő frátert áthelyezték Szamosújvárra, s a „sok ünneplés és imádkozás miatt” egyébként is lassan ment volna a munka, a nyomda egy hét alatt egyetlen ív kiszedésére volt csak képes.

Mindezekon kívül Aranka ezen az úton két, a kormányzó által órá bízott kiadandó mű elkészítéséhez is adatokat keresett, gyarapította saját oklevél- és régikönyv-gyűjteményét, sőt útjáról a honismeret ösztönzésére kiadásra szánt útirajzot is írni kívánt, mindez együtt nyilvánvalóan meghaladta az erejét. Hazatérve Vásárhelyen is másoltatott a társaság számára kiadandó műveket, bekötötte a másolatokat, vállalta a romlott szöveggel fennmaradt művek eredetijének vagy pontosabb szövegét tartalmazó variánsainak felkutatását s egybevetésüket, megpróbált kapcsolatot tartani a vidéki szétszórtságban élő kéziratulajdonosokkal vagy a feldolgozásba bevonható tudósokkal, s a munkának ezt a talán legfontosabb részét úgy kellett megszerveznie, hogy üzeneteit és leveleit a vásárok idején, vagy a királyi táblához ügyes-bajos dolgukban Vásárhelyre jövő, a címzettek lakóhelyéhez közel lakó atyafiakkal küldte el nekik. Bármilyen buzgó mindenese volt is Aranka a Társaságnak, ilyen körülmények között több eredményt annál, mint ami végül megszületett, aligha lehetett elvárni. Érthető, hogy az Eder József Károly szerkesztette, 1797-ben és 1800-ban megjelent *Scriptores Rerum Transilvanicarum* kötetein kívül nem készültek további munkák.

1794-es magyarországi utazása során Aranka sok tapasztalatot szerzett. Megismerte a Pesten, vidéken, sőt Bécsben őrzött legfontosabb kéziratgyűjteményeket. Számba vette Hevenesi, Kaprinay, Wagner és Pray kézirateit az Egyetemi Könyvtárban, Dobai Székely Sámuel, Kollár Ádám, Cornides Dániel, Benczur József, Koppi Károly és Kovachich Márton György gyűjteményeit. A felsorolt nevekkal évtizedekkel korábban, az 1750-es és 60-as években találkozhatunk, mint akik társaságot igyekeznek szervezni történelmi kéziratok összegyűjtésére és kiadására. A főúri kéziratgyűjtemények közül Hadik András, Batthyány József, Széchényi Ferenc, Festetics György, Szirmay Antal, Teleki József és Prónay Sándor tulajdonában lévő kéziratokkal ismerkedett meg. Ráday Gedeon ekkor már nem élt. A magyarországi látogatás tanulságai alapján Aranka módosította korábbi koncepcióját: úgy tervezte, hogy lemond a törvények, rendeletek, békeszerződések, oklevelek kiadásáról, s az elbeszélő forrásokra koncentrálja a Társaság erőit.

Bizonyos, hogy a 90-es évek drámai politikai eseményei s a nyomukban kialakult, legenyhébben szólva is gyanakvó légkör — amelynek ékesen szóló példája a marosvásárhelyi református kollégium történetének ismert epizódja is — hozzájárult ahhoz, hogy a társaság munkája ellanyhult.

Azt sem tudni pontosan, hogy a megajánlott 30–30 aranyból mennyi gyűlt ténylegesen össze, s a pénz mire lett volna elegendő. A sikertelenség fő oka mégsem a pénzhány volt, Batthyány Ignác püspököknek sem sikerült az előző évtizedben működőképes — igaz, egészen más jellegű és célú — társaságba tömörítenie az erdélyi tudósokat, pedig sem az áldozatkészség, sem a pénz nem hiányzott volna hozzá.⁷

⁷ Jakó Zsigmond: *Batthyány Ignác, a tudós és a tudományszervező*. Magyar Könyvszemle 1991. 369–374.

A siker elmaradásának fő oka az értelmiség kis száma és szétszórtsága volt, s az, hogy a 90-es évek magyar szellemi életében még éppen csak hogy megindult az az átalakulás, amely a reformkorban megteremtette az öntudatos alkotó munkájának társadalmi elismerését is igénylő értelmiségi magatartást.

Amikor Aranka tervezetében a munkás tagokról szól, a nagyurak legjobbjait említi és az általuk nyújtott anyagi biztonságban élő polgári tudósokat — példaként Teleki József titkárát, Cornides Dánielt hozza fel —, ők élhetnek a tudományoknak, s azok a tudós szerzetesek, akiket rendjük felszabadít egyéb kötelezettségeik alól. Külföldi példaként pedig az egész életüket a kollégiumokban töltő angliai tudósokat említi, vagyis a hivatásos szerzeteseken kívül a tudományért egyfajta önkéntes, laikus szerzetességet vállaló értelmiségiek szűk körét.

Aranka első tervezetében azt is kijelenti még, hogy „azokat, akik tudós könyveket írnak, csak azért a közönségesből jutalom nem illeti”.

Kétségtelen, hogy a szerzői honorárium fizetése ez időben még nem volt elterjedt szokás, korábban a szerző — ha valamely mecénás lehetővé tette műve megjelenését — példányokat kapott, s hálálkodó ajánlással fizetett jótevőjének. Éppen az 1790-es években kezdett csak elterjedni Magyarországon a praenumeráció, azaz a kiadás költségeinek kollektív mecenatúra által való finanszírozása. A Kéziratkiadó Társaság fenntartására s benne a tervezett kiadásokra fordítandó pénzalap megteremtésére vállalt 30 arany is ilyenfajta kollektív támogatás volt, ekkoriban ritka és kivételes esetnek számított még az, ami az említett két Benkő-féle kézirrattal történt, hogy a nyomdász-kiadó vagy könyvkereskedő kiadó fizessen a szerzőnek a kéziratért s a maga kockázatára vállalja a kiadást.

A kilencvenes évek körülményei között a koncepciózus elgondolás, a fáradtságosan elvégzett előkészítő munka kézzelfoghatóan csak az említett két kötetet eredményezte. A kéziratokból összeállt gyűjtemény azonban megvolt, egyes darabjai a kolozsvári katolikus gimnázium diákjainak az 1850-es években végzett másoló munkája révén más közgyűjteményekbe is eljutottak. Az elvégzendő feladatok sokasága — köztük a nyelvemlékek, történeti források kiadása is — tudatosult a közvetlen és a későbbi utódokban. Így a munka egyik folytatójának, Döbrentei Gábornak ismert kijelentése, hogy „bár következett volna az Aranka összeírta 221 kéziratnak legalább a veleje”, nem vagy nem csak a félbemaradt publikációs munka elsíratása, hanem más időben, más körülmények közötti mély lélegzetvétel és erőgyűjtés az újrakezdés idején.

Éder Zoltán — Éder Zoltánné

Verseghy Ferenc és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság

Verseghy Ferencet a Martinovics-mozgalomban való részvétele miatt 1794. december 10-ről 11-re virradóra letartóztatták. Előtte alig három hónappal, „Sz. Mihály' Havának 18-dik napján”, levélben jelentkezett az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnál, válaszul a munkálkodásra való felszólításra, és „egynehány nyomtatott könyvecskei” mellett készülő nyelvtani munkájának kidolgozott fejezeteit küldte el egyebek közt e szavak kíséretében:

„Én tehát az Uraknak hozzám igazított ajánlását szíves köszönettel egyszersmind és hazafiúi buzgósággal elfogadom; azzal köszöntvén meg e' Szent Templomnak küszöbét, hogy az Uraknak anyanyelvünk philologiabeli fejtegetésének kezdetével kedveskedek, melly munka, ama' név alatt: *Analysis Linguae Hungaricae*, magába foglalandgya nem csak a grammaticabeli regulákat, hanem ezeknek okait is, a' nyelvnek általlýában való és különös tulajdonságaival egygyütt.”¹

Az *Analysis Linguae Hungaricae* kézirata, befejezetlensége ellenére is, értékes számunkra, mert megállapíthatjuk belőle, hogyan és milyen irányban folytatta tovább kutatásait Verseghy nyelvészeti alapvetése, a *Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae* (Előmunkákat a magyar nyelv törvényeihez) című munkája 1793-ban történt megjelenése óta eltelt időben.

A latin nyelvű kézirat 36 fólió alakú lapból áll, ebből a tulajdonképpeni szöveg 32 lap, gondosan írt, jól olvasható, tisztázati példány.² Címe, amely egyúttal ajánlás, így hangzik: *Analysis Linguae Hungaricae, ad promouendam ejusdem culturam elaborata, atque Eruditae Societati Transylvanae communicata per Franciscum Versegi.* (A magyar nyelv fejtegetése, amelyet művelése előmozdítására dolgozott ki és az Erdélyi Tudós Társasággal közöl Versegi Ferenc.)

A kézirat a következő fejezetekre oszlik:

- I. De litteris et eorum pronunciatione
(A betűkről és kiejtésükről)
- II. De classibus vocalium
(A magánhangzók osztályozásáról)
- III. De classibus litterarum ratione organi loquutorii
(A betűk osztályozásáról a beszélőszervek alapján)
- IV. Animaduersiones de quibusdam litteris hungaricis
(Észrevételek néhány magyar betűről)
- V. Obseruationes de littera *j*
(Megjegyzések a *j* betűről)
- VI. De ratione excolendi linguam hungaricam
(A magyar nyelv kiművelésének módjáról)
- VII. De emendatione scripturae hungaricae
(A magyar írás megtisztításáról)

* A kutatást az Országos Tudományos Kutatási Alap (Budapest) támogatta.

¹ A levelet közölte Jancsó Elemér: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 4. 1960. 373.

² OSZK Kézirattár, jelzete: *Annalekta* 11.843.-

VIII. De etymologia linguae hungaricae

(A magyar nyelv alaktanáról)

IX. De sonis formantibus seu de suffixis

(A képző hangokról vagy a toldalékokról)

Az egyes fejezeteken belül folyamatos számozással paragrafusok — összesen 134 — tagolják a szöveget. Külső alakjára nézve a *Proludium* kidolgozására emlékeztet a munka. Tartalmában is sok tekintetben rokona, voltaképp a *Proludium*nak — az abban előadottak felhasználásával készült — továbbfejlesztett változata. A legérdekesebb, mert lényeges újat hozó a IX. fejezet.

A IX. fejezet a *De sonis formantibus seu de suffixis*, azaz *A képző hangokról vagy a toldalékokról* címet viseli, és hét cikkelyre oszlik. Verseghy benne különféle szempontok szerint osztályozza a toldalékokat, többek között alak és tartalom szerint. Alak szerint megkülönbözteti az igei, a névszói és a határozói szerepű toldalékokat, a következőképp:

Articulus primus

De suffixis verbalibus, nominalibus et adverbialibus

§. 94.

SUFFIXA ratione vocis, quam formant, verbalia, nominalia et adverbialia sunt. Verbalia vel formandis verborum matribus, vel indicandis eorundem siue radicalia siue derivata fuerint, modis, temporibus, numeris, et personis deseruiunt. Talia sunt in *írogat* scriptita, *írogathat* scriptitare potest, *virágozik* vel *virágzik* floret, *írsz* scribis, *virágzok* floreo, suffixa: *ogat*, *hat*, *ozik* vel *zik*, *sz*, *ok*.

§. 95. Suffixa nominalia illa dicuntur, ope quorum substantiua, adiectiua, perticipia et quaecunque demum nomina declinabilia formari aut declinari vel potius subfigi solent. Talia sunt in *alázatos* humilis, *alázatosság* humilitas, *ásó* fodiens vel rutrum, *alázatossághoz* ad humilitatem, *alázatost* humilem, suffixa: *atos*, *ság*, *ó*, *hoz*, *t*.

§. 96. Aduerbia denique illa sunt, per quae aduerbia aut quaecunque demum voces indeclinabiles et inconjugabiles formantur. Talia sunt in vocibus: *alázatosan* humiliter, *felül* superne, *alá* infra, suffixa: *an*, *ül*, *á*. — Vagyis

Első cikkely

Az igei, a névszói és a határozói toldalékokról

94. §.

ALAK szerint igei, névszói és határozói szerepűek. Az igei alakok vagy az igék szógyökeinek formálásra, vagy azok módjának, idejének, számának és személyének jelölésére szolgálnak, akár szógyökök, akár származékok. Ilyenek az *írogat* scriptat, *írogathat* scriptare potest, *virágozik* vagy *virágzik* floret, *írsz* scribis, *virágzok* floreo szavakban: az *ogat*, *hat*, *ozik* vagy *zik*, *sz*, *ok* toldalékok.

95. §. Névszóinak azokat a toldalékokat nevezzük, amelyeknek segítségével főneveket, mellékneveket, igeneveket és végül bármely ragozható névszót szoktak képezni, ragozni vagy inkább toldalékkal ellátni. Ilyenek az *alázatos* humilis, *alázatosság* humilitas, *ásó* fodiens vagy rutrum, *alázatossághoz* ad humilitatem, *alázatost* humilem szavakban: az *atos*, *ság*, *ó*, *hoz*, *t* toldalékok.

96.§. A határozói toldalékok végül azok, amelyekkel határozó(szó)kat vagy végeredményben akármilyen ragozhatatlan szót képezünk. Ilyenek az *an*, *ül*, *á* toldalékok a következő szavakban: *alázatosan* humiliter, *felül* superne, *alá* infra.

Verseghy az első cikkelyben tehát szófaji szempontból csoportosítja a képzőket és a ragokat. A második cikkelyben ugyanezeket a végződéseket a szónak kölcsönzött „tartalom” szerint osztályozza, és ennek megfelelően a képzőket *abszolút*, a ragokat *respektív toldalékoknak* nevezi el. Majd pedig az abszolút és respektív toldalékok eltérő szerepkörét írja le. Jelentősége miatt a második cikkelyből az erre vonatkozó részt idézem.

„§.99. Characteristicum discrimen inter suffixa absoluta et respectiva illud est, quod absolutum noua suffixa tam absoluta quam etiam respectiva assumat, ac proinde in verbis semper mater seu tertia singularis indicatiui presentis, in nominibus vero nominatiuus sit; dum interea respectiuum nullum aliud suffixum recipit.” — Azaz:

„99.§. A jellemző különbség az abszolút és a respektív toldalékok között az, hogy az abszolút toldalék egyaránt felvehet abszolút és respektív toldalékokat, és így az igékben mindig a gyök, vagyis a jelen idő kijelentő módú egyes szám harmadik személyű alakja, a névszókban pedig az alanyeset; míg a respektív toldalék semmilyen toldalékot nem kaphat.”

Az abszolút és a respektív toldalék, vagyis a képző és a rag szerepének elkülönítése egészen új elemet vezet be a nyelvtanírásba. Olyan funkcionális eljárást, amely a modern deskriptív nyelvészet módszerére emlékeztet. Verseghy ugyanis ezzel olyan szerkezeti kritériumot körvonalazott, amelyet jó másfél század múlva a strukturalista nyelvész Antal László dolgozott ki. Aki egyfelől leszögezte: „Rendkívül fontos, központi ismérv, egyébként a legfontosabb különbség képző és rag között, hogy míg a képző jel után sohasem léphet fel, a rag mindenféle jel után megjelenhet (*kezet*, *kezeket*, *kezemet*, *kézét*, *kezekét* stb.).” Másfelől pedig megállapította: „Végül fontos ismérve a ragnak, hogy lezárja a szót, utána tehát nem következhet sem képző, sem jel, sem másik rag.”³

Ennek a szerkezeti ismérvnek a birtokában Verseghy fontos rendszertani megállapítást tesz, mondhatjuk azt is, felfedezéshez jut. Tudniillik a genitivus valódi ragjának a megállapításához. A Verseghyt megelőző magyar nyelvtanírók, sőt a *Proludiumban* maga Verseghy, kortársai közt Révai Miklós is, a genitivus ragjának az *-é* birtokjelet tartották, vagyis Verseghy iménti terminológiájával szólva, az *-é* birtokjelet a respektív toldalékok közé sorolták. Ezzel szemben Verseghy az *Analysis* 116.§-ában így érvel: „Opinione tamen mea ad hoc, vt absolutis accenseri debeat, illud vnicum sufficere videtur, quod suffixa respectiva recipiat, seu quod declinare possit. Casus enim proprie dictus declinari nequit. Sed et praeterea non immerito aduertitur: Hungaros in eo casu, dum duo substantia concurrunt, quorum unum latinus ad casum genitiuum collocat, loco genitiui suffixo datiuo uti. Exemplum sit: *opinio plebis*, *a' népnek véleménynye*, non vero: *a' népe vélemény* vel *véleménnye*. Suffixum proinde possessiuum *é*, quamvis latinorum genitiuum perfecte exprimat, verum nihilominus in lingua hungarica nominatiuum format, atque sic non casibus seu suffixis respectiuis, sed veri nominis absolutis adnumerandum est.” — Azaz: „Mégis az én véleményem szerint arra vonatkozólag, hogy az abszolút toldalékokhoz kell sorolni, egyetlenegy dolog elégségesnek látszik, az, hogy respektív toldalékokat vesz fel, azaz ragozható. A sajátos értelemben vett eset ugyanis tulajdonképp nem ragozható. Azonkívül méltán vonja magára a figyelmünket az is, hogy a magyarok

³ Antal László: *Egy új magyar nyelvtan felé*. Bp. 1977. 65.

Analysis
Linguae Hungaricae,
ad promouendam ejusdem culturam
elaborata,
atque
Erudita Societati Transylvanicae
Communicata
per
Franciscum Visegr.

abban az esetben, amikor két főnév találkozik, amelyeknek egyikét a latin birtokos esetbe teszi, birtokos eset helyett részes esettel élnek. Szolgáljon például: *opinio plebis*, *a' népnek véleménynye*, nem pedig: *a' népé vélemény vagy véleménynye*. Tehát az *é* birtokos toldalék ámbár a latin genitívust tökéletesen kifejezi, a magyar nyelvben éppúgy igaz alanyesetet is jelöl, és így azt nem az esetekhez, vagyis a respektív toldalékokhoz kell számítani.”

Verseghy tehát e nagy jelentőségű, korát messze meghaladó felismeréseit az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságnak ajánlott *Analysis Linguae Hungaricae* című kéziratában fogalmazta meg először.

Az eddig előadottakat magvasan *A' Tiszta Magyarság* című, 1805-ben megjelent munkájának, szavaival foglalhatjuk össze: „Inflexióknak nevezem ama' betűköt vagy silabákat (!), melyek a' neveknek vagy verbumoknak törzsökeihez függesztetvén, amazokat declinállyák, ezeket pedig conjugállyák. Illyenek: *túl, hoz, sz, ok* e' szókbán: *tagtól, taghoz, írsz, írok*. A formatívát az inflexiótól jól meg kell különböztetni. A formatíva a' nevekre nézve csak nominativusokat, a' verbumokra nézve pedig csak egyenes formabéli indicativus praesens singularis harmadik személyeket formál; mire nézve maga után új formatívát vagy legalább inflexiókat megszenved, mint a' formatíva *hat* e' szóban *foghat*, melyhez új formatívák ragasztathatnak, mint: *foghatalan*, vagy legalább inflexiók, mint: *foghatsz*. Az inflexio ellenben maga után sem formatívát, sem más inflexiót nem szenved, mert e' szóhoz: *foghatsz* semmiféle betűt vagy silabát többé nem függeszthetünk. Értelme tökéletesen meg van határozva. Ez az oka annak, miért nem lehet az *é* betűt genitívusnak tartanunk.”⁴

Az *Analysis* IX. fejezete után, a kézirat végén ezt jegyezte meg Verseghy: „Sequitur caput X, quod cum reliqua operis continuatione, vtpimum parat fuerit, submittam.” — Azaz: „Következik a X. fejezet, amelyet a mű további folytatolagos részével együtt, mihelyt kész lesz, elküldöm.” Talán mondanom sem kell, hogy erre letartóztatása és fogsága miatt nem kerülhetett sor.

⁴ I.m. 41.

Egyed Emese

Poéta volt-e Aranka György?

Nincsen a Mult, nincsen a Leszsz,
Csak a' kicsiny Van vagyom."

Ifj. Aranka György

Nincs szükség különösebb irodalomszociológiai felmérésre, hogy belássuk: a magyar művelődéstörténeti hagyomány ismerői számára ifjabb Aranka György az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és a Kézírások Társaságának létrehozója és lelke volt. Sokan értékelik nyelvtudományi írásait is.

Költő mivoltáról az olvasottabbak ugyancsak rendelkeznek némi véleménnyel, de ez valójában nem művek, hanem egy irodalomtörténeti anekdota ismeretén alapul; Kazinczy Ferenc, illetve Jancsó Elemér közvetítésével napjainkig eleven *elfedő közhely*ről van szó; Bethlen Elek vitriolos epigrammáját ismerjük Aranka versszövegei *helyett*, ez így hangzik:

Aranka pedíglén erőlködik vala,
Aranka pedíglén poéta nem vala!*

A költő utóélete

Még élt Aranka, amikor költő-portréja megmerevedett. Feltehető, hogy a múlt század elején anakronizmusnak érzékelték azt a ráérősséget, ahogyan saját szövegeivel bánt; azt, hogy írt ugyan, de csak kedvtelésből vagy ismerősének; azt, hogy nem hagyott magától elidegenedni tárgyat, művet.

Egyetlen verseskötönyve megkészt; alapkonceptiója, szerkezeti megoldása Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós invenciójával rokon; de 1808-ban ez már avítt ízlésre vall. Aranka egyetlen verseskötönyve, az *Elme játékai*² szemérmes pepecselés volt, de legalábbis halk magánügy a közösségivé módolt sorstragédia-dívatok idején.

Klasszicista volt a kora romantika vágyakozásai idején.

Meghitt (biedermeier?) a felismert létbe-vetettség őrgönggő józanságában.

Ezt az előítéletet visszhangozza az a névtelen paszkvillus is (ha csak epigrammányi szösszenetben is), amely *A Királyi Tábla Siralma* címet viseli (*Adssessorok* című fejezet):

Aranka bujdosik Parnasszus sorába,
Nem mehet bé szegény a' Músák várába.³

* Az idézett részeket betűhűen közöljük.

A tanulmány elkészítése alatt a szerző a Soros Alapítvány egy Nyílt Társadalomért kutatói ösztöndíjban részesült (*This research was supported by the Reserch Support Scheme of the Central European University, grant No.: CEU/RSS No:570/93*).

¹ Idézi Jancsó Elemér is *Aranka György és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság* című tanulmányában. = *A magyar irodalom a felvilágosodás korában*. Pedagógiai Könyvkiadó, Bukarest 1969, 263.

² *Elme játékai*. Írta Aranka György. Nyomtat. Nagy-Váradonn, Szigethy Mihály betűivel, 1806-dik Esztendőbenn. Eme szép nagy Elme néhai Generális Gróf Fekete János Boldog Árnyékának szenteltetett. 12. 1.

³ Aranka nyomtatásban megjelent kötetnyi versén kívül az Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) kéziratárában levő, illetve Kolozsváron hozzáférhető kéziratok alapján dolgoztam. A Román Akadémia kolozsvári fiókjában (a továbbiakban: Akad. Kvt.) főleg a volt (Katolikus) Liceumi Könyvtár gyűjteménye őrizi a különlenyomatokat, a kolozsvári Egyetemi Könyvtár (a továbbiakban: Egy. Kvt.) kéziratárába az Erdélyi Múzeum-Egyesület anyagával került az igen gazdag 7n. Aranka-gyűjtemény.

Folytatva az elmarasztalások sorát: A *Magyar Museum* nyomtatásban hozta (II. 28) a művelt, utazgató és könyvgyűjtő főúr, Teleki József verses kritikáját, amely azután több másolatban is fennmaradt különböző gyűjteményekben:

Te kértél s kedvedet tölteni fő gondom,
 Azért verseidről mit tartok, megmondom.
 Látok Elmét, Tüzet, Ékes Magyarságot,
 De szeretnék látni több ártatlanságot.
 Megbocsáss barátom! Az a természetem,
 Hogy a rosszat azért, hogy szép, nem szeretem,
 A legszebb gyümölcsben csömört szerző féreg
 S a méz közt is lappang gyakran gyilkos méreg.
 Az igaz kegyesség s tiszta erkölcs nagy kincs,
 Annak gyökerére lassú mérget ne hints.
 Én nagy tisztelője vagyok a szép nemnek,
 Szépségét nevelni tartom nagy érdemnek;
 Amitől az orcát szépítő szemérem
 Romolhat, egészen dicsérni nem mérem,
 Sőt amit ártatlan fiam vagy leányom,
 Bátran nem olvashat, magam is elhánynom,
 Bezzeg amely szépen, ha olyan jól szólnál,
 Ugy már nem Aranka, hanem Arany volnál.

A vers — *Egy jó magyar poétának verseiről tett ítéletem* — a lekicsinylésen kívül tartalmaz valamit, ami már kevésbé illik a közismert Aranka-képbe; hiszen mit sem tudunk a tiszta erkölcs ellen szóval-verssel vétő, vérbő, sőt pajzán költőről... Pedig vágáns vonásokban nem szűkölködik ez a líra (gyűjteményében a rokokó áttételes versjátékok között — persze kéziratban — valóságos latrikánus darabok is lapulnak, mint az, amelyben az udvarhelyi székely Boriska megrontásáért a Kolozsváron nyílt házat vivő Vég Kriskára, nemtelen úriasszonyra haragszik válogatott nyelvi módokon).⁴

Szigorú volt Kazinczy ítélete is, aki pedig a nyolcvanas évek végén lelkenedező szabadkőműves barátsággal írta Arankának a leveleket; de Cserey Farkasnak már így írt 1811-ben: „Szegény öreg Aranka túlélte magát, nagy kár, hogy el nem némult” (szept. 11.).

A felvilágosodás és a kora romantika máig ható értelmezője, a magyar irodalom történeti folyamatának koncepciózus megálmodója, Toldy Ferenc nem bántotta Arankát; figyelemre sem méltatta mint versírót. Felhívta viszont a figyelmet Aranka közjogi tanulmányára⁵, illetve államtudományi munkájára (II. Frigyes porosz király egy művének fordítására⁶) és nyelvtudományi eredményeire; hiszen ezt nemcsak a Nyelv-mívelő Társaság létrehozása, hanem a Társaság *Munkáinak Első darabjában* fellelhető magyar nyelvtani kísérlet is bizonyítja.

⁴ *A Királyi Tábla Siralma* szignálatlan paszkvillus (talán a testőríró Naláczy műve?). Egy. Kvt. Ms. 357, p.8.

⁵ Egy. Kvt. Ms. 357, p.57, a vers Aranka kézírása, címe: *Kurva czégér versek*.

⁶ *Anglus és magyar igazgatásnak egybenvetése*. Nyomattalott Hochmeister Mártonnál. Kolozsvár 1791.

⁶ *Az igazgatás formáiról és az uralkodó kötelességeiről*. Az előszó és a fordítás Aranka műve. Akad. Kvt. Jelzete: C 77187.

(A nyelvtudomány azóta olyasmit is fölfedezett, hogy a nyelvész Aranka ötleteit Gyarmathytól, érveit Benkő Józseftől, intézményalakítási ambícióit Révai Miklóstól vette... Ennek az ellenőrzése azonban meghaladja e tanulmány kereteit.)

A poézis közelébe jutott Arankáról még annyit előljáróban hadd jegyezzünk meg, hogy anakronisztikus személyiségéből az utókor a későn elkezdett bölcséletet éppannyira megmosolyogta, mint a verselő kényszert. Ritka kivételként említhető Várhegyi Miklós kísérlete, amely Fogarasi Pap József és Köteles Sámuel közé bár egy szemelvény erejéig beilleszti: végiggondolásra érdemesíti az öregkorára elvontságokba szerelmesedő Aranka szövegeit; például a természetfilozófia *Ember, Világ, Isten* című töredékét.⁷

Játék és elme: e két fogalomból szerkesztett ars poetica-szerű kötetcímet *tudatosan* a végre — hetvenévesen — szélesebb olvasóközönséget is vállaló versszerző. Az *Elme játékjai* volt élete egyetlen verskötete, amely meg is jelent.

Értelmezési kísérletünket e két fogalom (Aranka szavával „köz-pont”) köré rendezzük.

Aranka György játékjai

Szerepjátékai a korszak verselő kísérleteiből csaknem mind ismerősek. Tanító bölcsesség szerepe diktálja az *Ifjú gróf Teleki Ferenc úrfi neve napjára* írt poémát⁸; a felkelő nemességbe tetterős jövőt álmódó politikusé *A felülő nemességhez* címzett lendületes ódát (ilyent Baróti Szabó, Verseghy, Batsányi tollából is ismerünk).⁹

Szerep a gáláns vers küldése is: például az, amelyet Barcsay Lajosnénak (a későbbi Barcsay Ábraháménak, a költő hitvesének) ajánlott: így szól a *Köszöntő s hírmondó követ Susánna napjára*:

Jó Hír! öltözz kedvet s örömet magadra
Tégy fehér tollat fel 's kely könnyű szárnyodra
Menny egy széphez, kinek víg innepet szentelt
E nap és nevének Arany oltárt emelt
Mond meg: az Igasság ügyét fontba vette
'S igaznak találván szerentséssé tette
A jó Eg ő reá sok illy napot hozzon
'S Mind annyiszor Ujjabb örömet okozzon.¹⁰

Aranka is próbálta rokkoló artisztikumma oldani a szabályos versszerzést; medaillon-festőként mutatkozik be a következő miniatűrben:

Egy kép alá

Gyenge rosák, Tavasz két ajakotskáján
Fejér ho, Tsigá vér laknak két ortzáján
Szemében hodító tűzek jáczodoznak
Mellyén a' repdeső Gratziaák lakoznak.¹¹

⁷ Aranka György: *Ember, Világ, Isten. A Természet philosophiájának némely Eleji. = Galagonya magyarok*. Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhmig. Veszprém 1992. 146–153.

⁸ *Elme játékjai*. 28–43.

⁹ *Elme játékjai*. 117–120.

¹⁰ OSzK Fol. Hung J26, p.41.

¹¹ Uo. p.41.

Otthon volt a honatya szerepében is (az 1790/91-es erdélyi diétán a tanügyi *Systhematica deputatio* — bizottság — tagja volt; amúgy a Marosvásárhelyen működő királyi tábla ülnöke). Paszkvillusai jó bizonyítékai az ülések társasági légkörének; de egyedibb hangulat árad abból a versből, amely palástolt fájdalomtól terhes: tulajdonképpen búcsúvétel a tisztségtől:

A M. K. Táblától való Butsuztatás

Kelly fel oh Barátom! Vége Sz. Andrásnak
Az Asztalt, 's Itélő Széket engedd másnak
Miként változtattya a Gazda a Szolgát
Cserélni, vagy hagyni tettzik ma a Birát.¹²

Van egy halottsirató Aranka is. Kovachich Márton György őt is felkérte (szívhez szóló latin levélben), írjon az elhunyt emlékét idéző rangos gyűjteménybe; Aranka verse a Baróti Szabó Dávidéval együtt szerepelt.¹³ Több versben búcsúztatta el idős kora leghűségesebb barátját, levelező társát, Galántai Fekete János pallérozott lelkű poétát is (verseskönyvét is ennek emlékével kezdi: „Eme szép nagy elme néhai Generális Gróf Fekete János bódog árnyékának szenteltetett”). Itt említjük meg, hogy korai versei Faludit magasztaló részeit utólag mind átigazította Feketére; a költőeszmény és a személyes szimpátia változását érzékeltetve visszamenőleg is a versben-gondolkodásban.

A szöveggel való játszadozás a szerepcseréken túl a *mintha*-világ tételezése, a képzelet szabadsága. Nyelvmívelő elkötelezettsége persze versben is jelentett honfiúi érzéseket: *Egy jo Barátom Deák verseket Irván nevem Napjára arra való Válasz:*

Nem az ékes Deák nyelven irt Versedet
Ajánlod reménlem hanem jo Szivedet.

(Jegyzés: Ezt a Deák Nyelv ellen írtam, volt még 1769-ben.)¹⁴

Hazafiság és játék versen túli összekapcsolását leginkább mégiscsak Aranka bekapcsolódása jelenti a *Csíki székelj krónika* népszerűsítésébe. Maga is lemásolta (lefordította, jegyzetelte, sőt előljáró beszédet is írt hozzá; tervezte, hogy megjelenteti a *Nyelvmívelő Társaság* darabjai közt, előbb a magyar, majd az eredetinek tartott latin szöveget).¹⁵

Az ehhez írt *Előljáró beszéd* érvei közt poétikus szövegtisztelet és (megjátszott?) tudós komolyság ébreszt bennünk némi gyanút a vállalkozás tudományos indíttatását illetően: „Úgy adom, mint egy *jelenést* — phoenomenont —, melyről még nem bizonyos: valóság-é vagy játék, szemfényvesztés, csalárdság... Az ember magába vévén, a mint hamis pénz verhet, úgy hogy írásokat sőt ok- és királyi pecsétes levelet is koholjon, éppen semmi lehetetlenség nincsen benne.”

A játékos képzelődés a nyelvújítás évtizedeiben a nyelv belső birodalmába is beszabadul; a mesterkedő költészet allegóriái és kiszámított összhangzatai nyelvi

¹² L. a 3. jegyzetet (*A Királyi Tábla Siralma* c. paszkvillust).

¹³ OSzK Fol. Hung. 152. Verses Gyűjtemény, ebben Aranka verse: *Néhai Hajóssy Joanna Boldog Ármékához*. 79–80.

¹⁴ OSzK Fol. Hung. 126, p.2.

¹⁵ *Elöl Járó Beszéd*. = Szádeczky Lajos: *A Csíki Székely Krónika*. MTA, Budapest 1905. 175–179.

műtárgyakká finomodhatnak, mint a *Soholt* (kolozsvári kézirat) précieuse-ködő négysoros strófáiban. Így kezdődik a vers:

Soholt! az én óráimat
Meríted szép álomba
Meg édesült napjaimat
Csendes nyugodalomba.

A vers melletti *Jegyzés* azonban kulcs e képileg megragadott filozófia megértéséhez: „Soholt, egy nagy népetlen város, a »Nincsenek« országában; a' Nemvolt és a Nemleszsz Vizek között.”¹⁶

Aranka számára a versírás némelyik változata a játék szerepét tölti be, s ugyanígy a legfennköltebb téma is allegória-játékká válhat az adott (vers-) helyzetben. Ami csak illusztrációnak készült az alkalmi tankölteményhez, szinte észrevétlenül önállósodik és lesz parányi életmodellé a Ferenc-napra írott poéma egyik részletében:

Minden a nagy Természetben
Jádzik egymás kezére
's Jádzodtatik jádzodva;
Mint te Ferenc a szép laptát
Kivered, 's ha sors hozza
Más vervén, te kapdosod
's Ketten jádzatok, az véled
És a laptá is veletek
Nem kevésbé jádzodik.¹⁷

Az Aranka-féle létérzékelésben mindig helye van az ismeretlen személynek is (természetfilozófiájának grammatikai módszere már kezdettől létrehozta az *én*, *te*, *ő* mellé az *az*-t); a homálynak, a titoknak megvan a szerepe életünkben, még megismerő tevékenységünkben is; Aranka nyájassága itt kétségkívül a Leibnizéval rokon.

A játékszerűség azonban nemcsak a résznek lehet sajátja; van, hogy szerepek, farsangi álorcák, mintha-érzések összefüggő látomássá lesznek, ahol több a *futó* (mai szóval esetleges, véletlenszerű), mint az állandóan munkálódó, ható jelenség e még barokk eredetű varietas mundiban.

Csoda-e, ha Aranka első verspróbálkozásainak címzettje Faludi? Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy emlékeztessünk: a világ változatossága a felvilágosodás magyar irodalmának is állandó témája; a részei között inkább egyre kommunikáló világ nem más, mint fajok és nemek, vallások, életrendek, államformák szimultán sokfélesége.

Változatosság és változandóság együtt jellemzi e világot Aranka versjátékaiban; mindenki részt vesz bennük; egyedül a szerző válik néha szemlélővé — a tudatkettőzés újabb játékával.

Igy az élet Játék néző
Színe, tündér piatszán

¹⁶ Egy. Kvt. Ms. 357, p.14.

¹⁷ *Elme játékjai*. 30.

A Van, hogy van, mindjárt siet
s Jón helyébe a' Nem volt...¹⁸

A komor elvontságokat jó mulattató érzékkel változtatja Aranka a képszerű elevenséggel; e könnyed Múzsá lakóhelye az erdélyiesített Árkádia, isteni alakmása pedig talán Dionüszosz, de leginkább mégis Pán. *Sámuel napján* (Teleki Sámuelén) végzi így köszöntőjét a Tábla assessora, a Nyelvmívelő Társaság elnöke:

A Versszerző sípotskáját vévén így fuvallá...¹⁹

A békeszerető elme

Teleki József bíráló paszkvillusa utalt Aranka verseinek szabados erkölcsi értékvilágára; mi inkább a gáláns szerelmi versek sokaságára mutatnánk rá; hiszen a szerelem verset álmodik egy arckép alá, a gyöngélkedő szép betegszobájába, a névnapjára, egyéb multságára. Mintha Aranka fel akarná támasztani a virágénekeket vagy valóban élete részének tekintené a gyakor szerelmet.

Tételeken ritkán fogalmazza meg (bár arra is van példa: *Boriskához*²⁰), de a sorok közül könnyű kiolvasni epikureus hajlandóságát, és ez Orczyra, Barcsayra, Baróti Szabóra is jellemző sztoikus bölcselettel körítve eredeti pszichikai környezetet eredményez.

De mindezekkel együtt, sohasem ellenükben: az *elme*. A kiválasztottság, a tudás, a mesterség, az érzékenység, netán a zseni szinonimája e romantika előtti költészetben.

Nem Aranka az első e kifejezés kiemelt értékelésében: professzor Révai maga adta Orczy és Barcsay verseit tartalmazó könyvének a választékos címet: *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*.²¹ Sőt még hamarabb Kalmár György hexameteres emberiség-költeménye, a *Poema hungaricus* gyakran él — bár ironikus jelentésárnyalattal — a szóval.²² Az *elme* Aranka szabadkőműves múltját és kapcsolatait is őrző kifejezés; de mindenekelőtt a kicsinységének is tudatában levő, mégis *gondolkodó*, *akaró* és *cselekvő* embert jelenti. Ismét Leibniz eszmekörébe jutottunk, ahol a valóság nemcsak kiterjedés és áthatolhatatlanság, hanem erő és tevékenység is.

A kudarcha torkolló tevékenység is tiszteletre méltó Aranka György szerint. „A versszerzés' Mestersége... minden tisztességes, szép, jó dolog... munkával, bajjal és erőlködéssel jár; minél szebb és mesterségesebb pedig a Vers, annál nagyobb. [...] Nem Erőltetést mondok: hanem Erőlködést. Az Erőltetést se a' Gondolat, se a' kimondás, se a' Nyelv, se egy Szó; de még egy Betű is meg nem szenvedí.”²³

Az *Elme játékjai* prózai bevezető része Aranka kifejtett költői hitvallása. A versszerzés (amelyet maga Aranka meg is különböztet a verseléstől és a verscsinálástól) a nyelv pallérozásának első grádicsa; lehetőség a természet és a gondolkodás egybekapcsolására, munka, önvigasztalás. Aztán: „Az Anyai Nyelv köti össze az Elmét.”

Az *elme* megragadja, szóra, versre váltja a nappal eláradó érzést, az éjszaka csapongó képzeletet. *Híve hívének*; antikizáló költemény. Indoklása a bevezetésben: „a' Magyar Elmesség virágjainak gyarapítása az Elme mezején.”

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 54.

²⁰ Uo. 71.

²¹ *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei*. Kiadta Révai Miklós Pozsonyban 1789.

²² Kalmár György: *Prodromus idiomaticus Scythico-mogorico-chumo- (seu hunno-) avarici*. Pozsony, Landerer 1770.

²³ Az idézetek az *Elme játékjai* Előljáró-beszédjéből valók. I-XXVIII.

Egyik kéziratos versében (címe *Faludihoz* volt; ezt áthúzta, *Feketéhezre* változtatta) kijelöli a művészileg is megvalósítandó eszményeket:

„a' szép természet
érzékeny szív, szép elme
s édes Hazánk szerelme”

A konfliktuskerülő hazafiúi érzés, a sztereotip udvarló gesztus vagy szerelmi enyelgés — amúgy talján pásztorosan — valójában csak színezi Aranka költészetének alapszövegét, amely *ritmizált bölcsélet*; töredékességében is eredeti kísérlet, ahol több a kérdés és a kétely, mint a bizonyosság, és ahol a kimerülő fogalmi levezetés nemegyszer elevenedik meg egy-egy, a modellből véletlenül kibomló *kép* által: „Rengeti az Elme az Embert, mikor a gondolatokat mint a pillangókat kergeti forma-munka nélkül, csak az a munkája, 's az a czéllya, hogy cseréllye az elme tárgyát, 's időt töltson: de munkáját célra hajtani nem igyekszik; csak az a czéllya, hogy az unalmát el kerüllye 'magát meg csallya” (*Gondolatocska*).²⁴

Ontológiai kérdéseire szerény válaszokat ad. Nem is tartja magát kimagasló poétának. A „vers bölcs Istenével” mondatja ki saját magáról:

A kormányzók közt Bánffy György milyen nagy
Te a versszerzők közt olyan utolsó vagy.²⁵

Máshol: „a lantos versre ... nem lévén ajándékom... Nagy és derék Munkáknak kidolgozására se időm se készülemem nem lévén: amiket dolgozhattam: Apróságok”.²⁶

Versszerzői ambíciója egyszerre emberi vonások nyelvi-lélektani megragadása és a legszemélyesebb pillanatok (érzések, gondolatok, látomások) kivetítése. Ez a kettősség is változatossá teszi líráját; mint játékszerűség és tételes filozofikum együttese.

A halotti versek alkalmakhoz idomított okoskodásának, patriarkális retorikájának idején üdítő — szinte Kosztolányit előrevetítő — egzisztencia-vers az *Egy koporsó-köre való gondolat*:

Ki e sírban fekszik, több sem kisebb nem volt
Csak Ember: született, ett, ivott és megholt
Örökkévalóság múlt hosszú rendibenn,
Míg ült a Valóval terhesült Semmibenn:
Nem vágyott hajtani Valóság' partjára,
S onnan lépni Világ tágos piatzára
...
Pára, Tűz, Víz, Föld, Só tér minden honnyába
...
Mert Angyalt, Őrdögöt nem játszott, Ember vólt
Mint Ember élt, 's mint egy Ember, úgy meg is holt.²⁷

²⁴ OSzK Fol. Hung. 126, p.138–139.

²⁵ Egy. Kvt. Ms. 357, p.25 (kelte 5 Xbr 1815 MVásárhely).

²⁶ *Elme játékjai*. Előljáró-beszéd. XI.

²⁷ *Elme játékjai*. 92–93.

A versek hangvétele Bessenyei Györgyre, Pálóczi Horváth Adámra emlékeztet (ez utóbbira a népi ízű, felező nyolcasokból álló *Fejelés* című vers is). Formakultúrája sem érdektelen; külön rímjátékot tanul el a rájongva tisztelt Fekete János gróftól; méltán sorolható a mesterkedő költők kísérletező seregébe is.

Konklúzió helyett kérdések

Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság érdemes titkára verseiből egyetlen kötetnyit rendezett sajtó alá. Ő sem lett hazájában próféta e költeményeivel, amelyek pedig Théophile de Viau vagy Guarini közönsége körében (és persze korábban! vagy éppenhogy későbbben?) bizonyára sikert arattak volna. De csodálatos módon versei több másolatban is megmaradtak máig különböző gyűjteményekben. Talán azért, mert a középszerűség ellenállóbb? Vagy mert az utókor nőket, széplelkeket is jelent?

A voltireiánus Fekete gróf tépelődő marosvásárhelyi híve sem verssel, sem filozófiai vagy politikai eszmével nem kívánt kora eseményeibe belekapcsolódni; visszahúzódása nem gögből származott, hanem a klasszikusok imitációjának egy változatát jelentette: a fenomenon mögötti szkepszis lélekállapotát Ovidius *Ars amandijából*, a lélek harmóniavágyát Platón dialógusaiból, Horatius életerveit.

Vagy mégsem?

Értjük-e Aranka metaforáit? (Mert ugyan mihez grádics a vers?)

Ismerjük-e mind verskéziratait?

Kíváncsiak vagyunk-e egyáltalán kismesterek hagyatékára?

Mitől érvényes újra (még mindig?) a Marosvásárhelynek mondott *Búcsú*?²⁸

²⁸ A költemény *Zágoni Aranka György versei* között található az OSzK gyűjteményében:

Butszás

Vásárhely én megyek maradj egészségben
Tarts meg 's add meg kiket el hagyok épségben
Uttzádon nevetve a' jó kedv sétáljon
Kapuidon Strását a Békesség áljon
Az éj mikor eljő bé kötött szemével
Rád az álom magvát hintse bő kezével
A Nap mikor reggel fel serken álmából
És eljő Postáit küldi sugarából
Rajtad mint mély ködöt fekünni láthassa
Az örömet ezt dél örömmel válthassa
Ennek sebes szárnyon járo Orátskái
Mint a nagy hajonak kis vitorlátskái
Tellyenek foljanak szerentsés szelekkel
Múltak váltassanak szerentsébbekkel
Mikor Maros vize a halos Tiszához
s Annak szekérébe a kevély Dunához
Fárott lovaival későnn megérkezik
S ezek ki Hugokat Erdélyről kérdezik
Ha akar szollani merő igasságot
Rollad ne mondhasson semmi roszt újtságot.

Enyedi Sándor

„...énis magyarul kezdettem mívelgetni...”

Két levél Aranka Györgyhöz

A XVIII. században a felvilágosodás eszméinek terjedésével egyre határozottabban merül fel a magyar nyelv helyzete a császári birodalom magyar nyelvterületein. Erdélyben Bod Péter felvetette egy tudós társaság létesítésének gondolatát „a magyar nyelvnek ékesgetésére”. Bessenyei György röpirataiban leszögezte: „Minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem...” Mégis II. József császár 1784-ben azt látta jónak, ha az egész birodalom területén az addigi hivatalos latin nyelv helyett a németet vezetik be. Néhány hónappal később valóságos nyelvi mozgalom bontakozik ki a császári rendelet ellen: írók, hírlapírók, értelmiségiek szállnak síkra az anyanyelv jogáért... A XVIII. század utolsó évtizedének kezdetén megnyílik a lehetőség a nemzeti nyelvű intézmények létesítése és a magyar nyelv terjesztése előtt. Rövid néhány évig — a Martinovics-összeesküvés leleplezéséig — a felvilágosodás számtalan célkitűzése valósul meg. Az eredmények a birodalomtól távolabbi Erdélyben a jelentősebbek: noha Pest-Budán 1790 októberében létrejött a magyar színtársulat, ezt nem követte — a sürgető röpiratok, tervezetek ellenére sem — a magyar tudós társaság létrejötte. Magyar újságja — hírlapja — is csak Pozsonynak van. Erdélyben elsőnek a magyar nyelvű lap, az Erdélyi Magyar Hírvivő születik meg 1790 tavaszán Nagyszebenben, majd e lap a Guberniummal együtt költözik át Kolozsvárra. Háromnegyed éves életét a kicsinyes, a nemzet érdekeivel nem számoló intrika rövidíti meg. Kolozsvár már működő két egyházi nyomdája nem tudta nézni a városba költöző magyar lap kiadására vállalkozó szász nyomda konkurenciáját. Szerencsésebb csillagzat alatt született meg Kolozsváron a magyar színház 1792. december 17-én. Válságok, gáncsokodások, anyagi gondok ellenére a színház talpon maradt, míg a pest-budai 1796 tavaszán megszűnt, a kolozsvári színház folyamatosan szolgálta és szolgálja ma is — 200 év után is — a magyar nyelvet, az erdélyi magyar kultúrát.

A változások jegyében összeült erdélyi országgyűlés kebeléből egy bizottságot nevezett ki, hogy az Aranka György által beterjesztett magyar tudós nyelv művelő társaság tervezetét megtárgyalja. Aranka György röpiratokban ismertette a tudós társasággal kapcsolatos elgondolásait, s bár a tervek az Erdélyi Magyar Nyelv művelő Társaság létrehozásáról szóltak, a programpontok messze túllépnek a nyelv művelés szűk prakticista keretein. A konkretizált, kitűzött feladatok lényegében az akadémiai törekvések korai megfogalmazását jelentették: a magyar nyelv terjesztése, fejlesztése ürügyén a tudományok, az irodalom fellendítése volt a cél, s a Bessenyei által megfogalmazott gondolatmenetben: Aranka elaborátuma a magyar nyelvű tudományok fejlesztését irányozta elő. Mindenekelőtt az anyanyelvű intézmények létrehozása volt a közeli cél: lapok, folyóiratok, tudós társaságok, színházak — és nem utolsósorban iskolák — kerültek Aranka tervezetének homlokterébe. A bizottság pártoló jóváhagyását, a benyújtott törvényjavaslatot az erdélyi országgyűlés 1791. július 20-i ülésén fogadta el... A bizottság azzal a reménnyel vitte Bécsbe a császár elé, hogy közeli jóváhagyása nem késhet soká. Közben Aranka György széles körben terjesztette röpiratait Erdélyben és Magyarországon... A röpiratok élénk visszhangot váltottak ki, az Arankához visszaérkező

válaszok sokasága a kedvező visszhangról tanúskodik. A magyar nyelvterület minden irányából érkező levelek, a különböző értelmiségi csoportok részéről kinyilvánított érdeklődés Arankát és többi segítő társait arról győzték meg, hogy a társaságot a tervezet szerint Marosvásárhelyen mielőbb létre kell hozni. A törvényjavaslat válasz nélkül vesztegelt a császári adminisztráció bürokratikus útvesztőiben. De elutasító válasz sem született, így Aranka György — Bánffy György gubernátor beleegyezésével — szükségmegoldáshoz folyamodott. Amint kifejtették, addig is, míg a császári jóváhagyás megérkezik, a társaság „Próbatársaság” néven működik — azokért a célokért, amelyek a röpiratokban megtalálhatók. Az első tudományos összejövetelre 1793. december 3-án került sor, tehát éppen kétszáz éve.

A politikai ég hamar beborult, Magyarországon a Révai Miklós-féle tudós társaság tervét nem sikerült tető alá hozni, az erdélyiek az *átmeneti megoldás ötlete* segített. A gubernátor felügyelete alatt működő Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság — a közbejött politikai megrázkódtatások (Martinovicsék pere) ellenére több mint egy évtizedig működhetett. Nem rajtuk múltott, hogy sok célkitűzésüket nem tudták valóra váltani, de amit megvalósítottak — a magyar tudomány értékes, fontos előzménye.

A magyar oktatás történetének fontos mérföldköve a Társaság tevékenysége, amely minden korábbi kísérletnél határozottabban szögezte le az anyanyelvű oktatás fontosságát, a tudományok magyar nyelven történő művelésének szükségességét.

A kétszáz évvel ezelőtt vívott harcokból ma is lehet meríteni. A Társaság nem győzte a köztudatba emelni a magyar nyelv fontosságát, a nyelvkönyvek hasznosságát, a nyelv pallérozását, terjesztését az iskolákban és az iskolákon kívül is. A különböző erdélyi iskolákban működő oktatókat elsősorban az anyanyelv kérdései foglalkoztatták. A magyar pedagógia történetének szempontjából sem érdektelen megvizsgálni, hogy a röpiratot kézbe vevő tanárok miként reagáltak Aranka úttörő kezdeményezéseire.

Az alábbiakban két válaszlevelet közlünk.

Az egyiket az a *Benke Mihály* (sz. 1755 körül — †1817) írta, akit úgy is számon tart a krónika, mint az Erdélybe érkező Kazinczy felköszöntőjét (1816). A nagyenyedi kollégium tanári kara nevében ő köszöntötte az író. Benke 1791-től három évtizeden keresztül a bölcsélet tanára volt a híres református kollégiumban. Szinnyi József szerint latin nyelven tanított, de íme ez a levél a bizonyíték, hogy éppen a kapott ösztönzésre leírhatta, hogy „hivatalos tárgyait” — azaz az általa tanított tantárgyakat — „*énis magyarul kezdettem mivelgetni...*”, s bírálat céljából a nagyenyedi kollégiumba küldött magyar grammatikákról pedig a bírálat elkészítéséig jelezni óhajtotta, hogy hasonló munkákra milyen nagy szükség van.

A második levél szerzőjéről kevesebbet tudunk. 1787-ig Nagybúnon volt református pap, majd 1796-ig a székelyudvarhelyi református kollégiumban tanított. Ott érte utol az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság megalakulásának (1793) híre, ami nagy öröm volt számára, minthogy már két évvel korábban, 1791-ben az iskolájából ő válaszolt Aranka röpiratára. A tudományok magyar nyelven való művelésének igencsak örvendene, mert — mint írta — „*én azt tartom, hogy Nyelvünk tökéletesítésére ennél egy hathatósabb utat gondolni nem lehet...*” Sajnálatos tanári tapasztalata az, hogy a diákok egymás között a tudományokról szólva a latinra fordítják a szót. A levélírás ideje akár történelmi fordulat kezdete is lehet: „*Én magam ebbe az oskolai esztendőbe a Physicat Magyarul kezdettem taníttani...*” A váltás természetesen nem könnyű, de nem lehetetlen. Gondok szép számmal akadnak, hiszen sok esetben hiányzik a magyar terminus technicus, de az első tapasztalatok biztatók Székelyudvarhelyen is: „*...nem tsak a régibb, hanem az ujabb*

Deákjaim is reménységem felett, szép előmeneteleket mutattak ebben a nemes tudományban...”

Mindkét levél 1791-ben íródott: a kimozdulásról tudósítanak; arról, hogy Aranka és társainak kezdeményezését vállalják a patinás erdélyi iskolákban, ahol már igény van a tudományok magyar nyelvű tanítására, művelésére.

A leveleket az eredeti — egymástól eltérő — egyéni helyesírásban közöljük, egyedül az érthetőség kedvéért a Méltóságos szó rövidített változatát oldottuk fel. A „helyesírás”, az ortográfia még távol volt az egységesülés későbbi normáitól, egyénekre szabott, ezáltal is jelzi a kort, amelyben ezek a levelek megszülettek, s amely magán viselte a felvilágosodás termékeny hatását az erdélyi tájakon is.

E levelek közlésével az 1793. december 3-án alakult Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságra emlékezünk.

Benke Mihály levele Aranka Györgyhöz

Méltóságos Ur

Méltoztatott igen drága Uram!

Két rendben hozzám küldeni méltóztatott Levelét a Méltóságos Urnak nagy tisztelettel vettem, és tartozó válaszüzenetben nem álhatom meg, hogy leg elől is mindjárt ki ne jelentsem azon való örömet, hogy a Méltóságos Urnak avagy csak ennyireis eszmérségére juthattam. Mely tökéletes lenne pedig gerjedett örömem ha én a Méltóságos Ur erantam vett jó ítéletének és reménységének voltaképpen meg felelhetnék! Tudva vagyon már jó darab időtől fogva előttem a Méltóságos Urnak édes Anyai nyelvnek gyarapítására törekedő igyekezete, és a végre meg mutatott igen ditséretes munkás szorgalmatossága, és ebéli igyekezetét a Méltóságos Urnak a Szentséges Egek áldják meg azt kívánom. Kezemben vagyon az e végre készített, két rendbéli rajzolat, vagy intézetis, és ennekis tiszta Szivből kívánok tökéletesedést. Tsak hogy meg ne halna Nagyaink fel gerjedett buzgoságok, és meg ne gyengülnének ezt ezközölhető tudosaink nervussaikot. Én a mi engemet illet, részemről az akaratot, az igyekezetet, és a képességet jó szível ajánlom, de tehetséget igen kevesset ígérhetek. Tsak ugyan ezen Szent épületre, ha selymet és arannyat nemis leg alább sovány gyapjot a lehetőségig adakozom, mihelyt hivatalom tárgyaiban, melyeket én is magyarul kezdettem mivelgetni, egy kis utat törhetek magamnak. A Két Magyar Grammatikát vettük, és azoknak olvasásokhoz közönségesen professorukul hozzá fogtunk, de előre is jelentem, hogy ezeknek megnézegetése sokatska időbe fog kerülni, mint hogy a obligentzionk bé állott, és kevés időt szakaszthatunk azoknak olvasásokra. Erössen fognánk örvendeni ha valamelyik olyan lenne hogy méltán közre lehetne botsátani, mert erre nagy szükségünk volna. Mi ugyan igyekezőnk mind az itt lévőknék, mind pedig a Kolosváron maradtaknak annak idejében, egyenes meg ítélésében, tsak ugyan felette szükséges hogy más értelmes férfiak rostájábanis meg fordulyanak és azért mihelyt mi ezekkel készen leszünk, leg ottan a Méltóságos Urnak bátorkodunk által küldeni.

Nagy köszönettel tartozom továbbá a Méltóságos Urnak mind a Schakespear (!) Munkáinak által küldéséért, mind pedig különösön a Budai Basáért, melyet mind a kiadás

* A szerző e témával kapcsolatos könyve: *Aranka György erdélyi társaságai*. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 1988.

tsinossága, mind főképpen a fordító nevének látása ugyannyira ajánlott, hogy alig várom a Könyv kötötől való vissza érkezését. Secretarius Kováts Urat, az én kedves Barátomnak Barátságát bátorodom a Méltóságos Ur által igen nagy szíveséggel köszönteni. Magamot pedig továbbrais a Méltóságos Urnak szeretetében alázatosan ajánlván vagyok

nagy tisztelettel

A Méltóságos Urnak Alázatos tisztelő Szolgája

Benke Mihály

Enyed 4^{dik} 7^{br.} [szeptember] 1791.

Bodola Sámuel levele Aranka Györgyhez

Méltóságos Ur!

Jo Méltóságos Patronus Uram.

A Gymnasiumunk Könyvei Számát, méltóztatott a Méltóságos Ur szaporítani, a fiui szeretetnek jeles példáját, érzékeny játékoknak elő ado Munkájával, a melyet én alázatos köszönettel, és nagy háladatossággal vettem, a Magyar Nyelv mivelésére tartozó elmélkedésekkel együtt: valójában ditséretes, és igen hasznos Tárgyot tett maga eleibe a Méltóságos Ur, arra fordítván egész igyekezetét, hogy Nemzeti Nyelvünk, már valaha, eddig valo gyászszát le vetkezzé; és ékeőbb formában tündököljék, a más ki pallérozott nemzetek Nyelvei között: én egész örömmel láttam és olvastam volt annakelőtteis, a Méltóságos Ur ide tartozó elmélkedéseit, s minthogy nekem parantsolni méltóztatott, azokra közönségesen e következő meg jegyzésetskémet bátorodom a Méltóságos Ur eleibe terjeszteni: emliti a Méltóságos Ur többek között azt is, hogy a fővebb oskolákba a Tudományokat jo volna Magyarul tanítani, én azt tartom, hogy nyelvünk tökéletesítésére ennél egy hathatóssabb utat gondolni nem lehet, mert ez által nem tsak a Tanítottok készülnének el a tudományokra tartozó dolgoknak tisztán valo elé adására, hanem egyszersmind tanítványokat is el készítenék. Sok tapasztalásból láttam, és veszem észre mind e máj napig is, hogy a Kolegyomokban tanulo ifjak, az egymás között lévő barátságos társalkodásokban valamely tudományrol, a melyet hallanak, vagy olvasnak, Magyarul beszélleni kezdenek, de beszédjeket tsak hamar Deákra kéntelenitetnek fordítani, mert ugy tanulták; ha Magyarul hallották vagy olvasták volna, kétség kívül meg nem akadnának együtt való beszélgetésekbe. Igaz dolog az, hogy a Magyar Nyelvnek mostani állapottyában a Tanítoknak sokkal könnyebb Deákul mint Magyarul tanítani; de azért hogy nehezske, nem lehetetlen mostanis én magám ebben az oskolai esztendőben a Physicat Magyarul kezdettem tanítani, és mind ugy is vittem, s bizonyossá tehetem a Méltóságos Urat arrul hogy nem tsak a régibb, hanem az Ujabb Deákjaim is remény felett, szép előmeneteleket mutatták ebben a Nemes tudományban: Megkell ugyan azt vallanom hogy mivel itten sok Mathematicumok fordulnak elé, ezeket többére szántszándékkal Deákul adtam elé, nem azért hogy Magyarul mind éppen lehetetlen lett volna kitenni, hanem azért hogy mivel az illyen szoknak Magyarul valo ki tételek nintsen még meg állítva, tartottam attol hogy én egyképpen, más pedig másképpen teszi ki. Ebből már azt hozom ki, hogy minekelőtte a tanulás modja, közönségesen a Hazánkba Magyar follyamattyát el kezdhetné, szükség volna a Magyar Nyelvet mivelő Társaságnak a Philosophiában, a Mathézisben elé forduló különősebb szókot, ugyki tenni, hogy azzal annakutánna mindenek élhetnének, mert e máj időben a Teologia, a Philosophiával igen

szorosan lévén egybe kötötve, mind addig, a míg a Philosophia Magyar lábra nem kap, hogy a Teológiát ezen a Nyelven s móddal lehessen tanítani nem képzelhetem. Példát láthatunk ennek megbizonyítására más nemzeteknek már ki pallérozott Nyelvekben. Nézze meg akárki, hogy sokat ne említsek Volfnak Német nyelven ki jött Erköltsi (Moralis) Philosophiáját. Ennek a végén maga tsinált némely német szokot, és oda fel jegyezte, utanna tévén Deákul is hogy inkább megértse. Tudnék erre frantzia régibb Auctorokbolis sok példát említeni, ha hosszasson akarnám a Méltóságos Urat terhelni, a mellyek mind azt tanítják, mikor az ilyen Auctorok irtanak az ők nyelvek mégakkor nagy homály alatt volt, és az ilyeneknek szorgalmatossága által már tsaknem egész Európában közönséggé lett, de úgy hogy elsőben a Philosophusoknak magok Nyelveken valo ki tételében foglalatoskodtanak. Én ennek, nálamnál sokkal jobban léjendő meggondolását alázatosan ajánlom a Méltóságos Urnak.

Továbbá a mely Regulákat ki adott a Méltóságos, azok valósággal mind a Magyar Nyelv gyarapítására céloznak, probát tettem én is ezek szerint és a mint a 16^{dik} levelén a 3^{dk} szám alatt vagyon, azon a modon láttam mely sok jó szokot lehessen tsinálni; de minthogy mindenek felett költség lenne ennek a kivant célnak elérésére, attól lehet tartani mindenekfelett, hogy ebben a részben fogyatkozás léssen, mert mindeddig ígértben vagyon, a még igen kevés; azért úgy tétzik énnékem hogy jó volna ha a Méltóságos Ur, bizonyos Személyekre bizna holmi Szép Munkáknak fordítását, és ha különös fő Méltóságok találkoznának a kik kinyomtatnák, még addig a míg a Társaság fel állana, ugytartom nem ártana, mert ha szabad ki mondanom a mit gondolok, hogy olyan fundus állíttassék fel, a millyen kellene, azt nehezen képelem. tehetném még ide holmiktól való vélekedésem, de talám eddig is célomon tull mentem, ha valamit a Méltóságos Ur kedve szerint találtam, azon igen örvendek, ha pedig megbántottam, azért alázatosan engedelmet instálok: örvendeném erőssen ha Vásárhelyhez közelebb lévén, személlyesen udvarolhatnék a Méltóságos Urnak, mert így minden gondolataimot világosobban ki adhatnám. Még pediglen Magamot továbbrais a Méltóságos Ur Gratiájába alázatosan ajánlott, állandoul maradtam a Méltóságos Ur

alázatos tisztelői Szolgája

Bodolai Sámuel Prof.

Sz[ékely]Udvarhely 20^a X^{br}[december] 1791.

D. Nagy Anikó

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és a Teleki Téka

Marosvásárhelyen nemigen lehet az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságra úgy emlékezni, hogy ne szóljunk azokról a Teleki-könyvtárban őrzött írásos és nyomtatott emlékekről, melyek a Társaság előzményeire, működésére vagy egyes tagjainak tevékenységére utalnak. De szólnunk kell Aranka György és a Téka-alapító Teleki Sámuel közötti kapcsolatról is, valamint Teleki fiának, Teleki Domokosnak a Társaságban kifejtett, mindeddig kevésbé ismert munkásságáról.

1. Ha emlékezésünket kronológiai sorrendben indítjuk, akkor elsőként Teleki Sámuelnek a *történelmi forrásmunkák összegyűjtését célzó tevékenységét* kell említenünk. A könyvtár kéziratos gyűjteményében, Teleki levelezésében tekintélyes helyet foglal el az Erdély és Magyarország történetére vonatkozó munkák összegyűjtésével, lemásoltatásával foglalkozó anyag. Ennek áttanulmányozása során az is bebizonyosodott, hogy Telekinek ez a tevékenysége lényegében megegyezik az 1791-ben létrejött *Erdélyi Kéziratkiadó Társaság* ilyen irányú törekvéseivel, sőt a legelső adatok azt jelzik, hogy Teleki Sámuel jóval ezen intézményesen megszervezett tevékenység előtt hozzáfogott a történeti munkák összegyűjtéséhez, bevonva az írók, tudósok egész seregét a felkutatás, tisztázás lebonyolításába. Számos bizonyítéka van annak is, hogy ő maga is aktívan bekapcsolódott a gyűjtőmunkába. Már az 1760-as évek elején, lényegében külföldi tanulmányútja idején tervbe veszi a hazája történetére vonatkozó anyagok felkutatását. Bod Péter, a magyarigeni tudós, a gyermek Teleki egyik szellemi irányítója 1761 novemberében így ír a külföldön tanuló ifjúnak: „Az valóban nagy örömömre vagyok, hogy Nagyságod iránt való ítéletem (amelyért én is megítéltettem) nem csalt meg, Nagyságod Isten kegyelme által ne a bolondságon, hanem a tanuláson kapdos... Jelenti Nagyságod, hogy valami magyar históriára való könyveket jegyezzen fel, amelyeket Hollandiában kellene megszerezni. Én ugyan tudom, mik vagynak, sok időt töltvén el az egybekeresgélésekben s vizsgálásokban, s szerzettem volt is Hollandiában nevezetesen a Burman Péter könyvei közül felesen magamnak, de nemrégén Schwandtner kinyomtatván Bécsben 3 tomusban sok magyar írókat, ott együtt találja az ember őket s nem szükség Hollandiából hozni, mivel Bécsben mind meg lehet venni. Ugyancsak amit ott nem lehetne, jegyez meg valamit, hogyha az aukciókon előfordul, vétesse meg Nagyságod...” Szintén a tanulmányút idején ír Teleki a neves pozsonyi történetírónak, Tomka Szászki Jánosnak arról, hogy valamikor szeretné összegyűjteni a hazája történetét tárgyaló munkákat. Kéri a tudós segítségét egy történeti, politikai, statisztikai bibliográfia összeállításához. Teleki számos levele arról tanúskodik, hogy írókat, történelem iránt érdeklődő honfitársakat mozgósított történelmi munkák lemásoltatására. Ribini Jánostól, a soproni igazgató-tanártól Severinus *Conspectus historiae Hungaricae*-jének másolatát kéri. Évekkel később Pray Györgynek levélben köszöni meg Brutus *Commentari in Rebus Hungariae* című művének lemásoltatását.

A történeti forrásanyagok összegyűjtésébe Teleki külföldi tudósokat is bekapcsol. 1764-ben Christoph Beck tanártól Bongarsius kéziratának magyar vonatkozásai felől érdeklődik, 1771-ben Rudolph Iselin svájci professzortól ugyancsak Bongarsius-másolatokat kér.

Teleki Sámuel tehát az eredeti és másolt dokumentumok gyűjtését alapos előmunkálatok után kezdi el. Tapasztalt, tudós történészekkel való kapcsolatok kiépítése és hosszas előtanulmányok után lát hozzá a gyűjtéshez. 1777-ből származik a könyvtáralapító kézírásával készült könyvjegyzék, melyet minden bizonnyal a válogatáshoz szükséges bibliográfiaként használt (*Catalogus Scriptorum Rerum Hungaricarum Materialis Ao. 1777 per Sam. S. R. I. Com. Teleki concinn*). A jegyzék egyik fejezete, a *Scriptores Rerum Hungaricarum-ordine chronologico* a 12. századtól kezdve felsorolja az Erdély és Magyarország történetével foglalkozó munkák nagy részét. Nos, ezeknek zömét Teleki az évek során meg is szerzi közhaszonra szánt gyűjteménye számára.

Nem hagyhatjuk említés nélkül azt sem, hogy a Teleki-könyvtárban található könyvek, másolatok lényegében mindig az érdeklődők szolgálatában álltak. Számos hálálkodó levél igazolja, hogy a könyvtáralapító már jóval a Téka hivatalos megnyitása előtt kölcsönöz, ezzel is segítve az erdélyi kútfőnyomozás úttörőit. Benkő József levelezése például rengeteg ilyen vonatkozású utalást tartalmaz. Telekivel folytatott correspondentiája telis-tele van a kéziratok másoltatásáról szóló problémákkal, történeti munkák kiadásáról leveleznek, máskor meg a Telekitől kölcsönkapott könyveket említi. 1781 márciusában írott levelében így vall a középkori tudós: „Minden hazánk esméretére való Historicum Monumentumokat szorgalmasan szedegetek össze, hogy ne csak Corpust, hanem talán corpusokat is tsináljunk és adjunk közhaszonra belőlök. Ösztönzött erre engem Méltóságos Gróf Consiliarius Teleki Sámuel Úr ő Nagysága...”

A gyűjtőmunka során Teleki Sámuel hozzájárult néhány értékes szöveg megmentéséhez is. Példaként hadd említsük meg azt a kódexmásolatot, melynek eredetije időközben elpusztult, s ma valóban a Teleki-féle másolatnak köszönhető a krónika-szöveg fennmaradása. A sokáig Nagyenyeden őrzött, 1431-ből származó latin nyelvű Bánffy-kódexről van szó, mely az 1848-as forradalom idején a könyvtár többi értékeivel együtt elpusztult. A Marosvásárhelyen található Csepregi-kódex azonban nem más, mint az egykor Enyeden őrzött krónika másolata. Teleki 1777-ben Bánffy Farkastól vette kölcsön a kézírást lemásoltatás végett. A manuscriptumon szereplő korábbi tulajdonos — Csepregi Ferenc — nevét tüntette fel a könyvtára számára készített kópián, s a szakirodalomban később ezen a néven honosodott meg a marosvásárhelyi másolat. Az eredeti krónikaszöveg átmentésén kívül még egy másik jelentősége is van a Teleki-könyvtárban őrzött példánynak. Tudjuk, hogy az eredeti kódexet Teleki sokáig magánál tartotta, tüzetesen foglalkozott meghatározásával. Tudós barátaihoz írott leveleiben gyakran említi a krónikát, beszámol arról, hogy a többi variánsokkal miként vetette össze a nála lévő szöveget. Telekinek a kódex körüli munkálkodása lényegében az erdélyi történet középkori kútfőivel való foglalkozás kezdetének tekinthető.

A Teleki-könyvtárban őrzött másolatok nagy része a könyvtáralapító saját kezű bejegyzéseit, pótlásait, javításait tartalmazza. Ezek arra engednek következtetni, hogy talán kiadásra készítette elő az anyagot. Schmeizel Martin 18. századi neves szász történétíró több Erdélyre vonatkozó munkáját, ha csak másolatban is, megszerzi Teleki könyvtára számára. A *Bibliotheca Scriptorum Historicorum Hungariae, Transilvaniae...* című, kézírásban lévő Schmeizel-szöveget 1776-ban maga Teleki Sámuel kezdi el másolni. A 62-es oldalig a könyvtáralapító Teleki keze írásával készült a szöveg, tovább több helyen is saját kezű bejegyzései találhatók. Bod Péter *Necessaria ac utilis Scriptorum Historiae Hungaricae notitia* című munkájának két példánya is megvan a Teleki Tékában.

Az egyik a szerző eredeti kézírása, a másik az erről készült másolat, melyet 1768-ban Sárdon készíttetett el Teleki, az utólagos pótlások, javítások Teleki kezétől származnak.

Teleki Sámuel tehát a 18. század hatvanas éveitől kezdve élete végéig gyűjti az eredeti és másolt történeti munkákat. Ha a kiadásra szánt kéziratok nem is láttak napvilágot, a sok kiegészített, átjavított példány azt bizonyítja, hogy Teleki évtizedeken keresztül maga is foglalkozott a kútfőnyomozás, forrásközlés kérdésével, bekapcsolódva azokba a törekvésekbe, melyeket a korszak felvilágosult elméi folytattak a kallódó, kézírásban heverő történeti munkák megmentéséért. 1785-ben például Batthyány Ignác püspök arra kéri Telekit, hogy egy alakuló *Societas Litteraria* számára gyűjtsön társakat. Elküldi a német nyelvű meghívót, mely a Társaság fő céljaként a világosság terjesztését, valamint az Erdély és Magyarország történelmére, földrajzára vonatkozó anyagok összegyűjtését jelöli meg. Mint ismeretes, a Társaság akkor nem jött létre, s az eszme, hogy az itt-ott kézírásban lévő történeti munkákat egy szervezett társaság szedje össze, csak később, 1791-ben ölt testet az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság létrejöttével. Ekkorra már Teleki gazdag anyagot gyűjtött össze, megszervezve maga körül a gyűjtőmunka jól működő hálózatát.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt sem, hogy Teleki később megszerzi könyvtára számára a Kéziratkiadó Társaság néhány eredeti iratát is. Megvan például Aranka Györgynek *Az Erdélyi Történeteket illető Kézírások újabb és bővebb lajstroma*. Ez megegyezik a Magyar Nyelv-mívelő Társaság Munkáinak Első Darabjában 1796-ban kinyomtatott jegyzékkel: *Az Erdélyi Kézírásban lévő Történet Íróknak újabb és bővebb Lajstromára való Bé-vezetés*. A Teleki-könyvtárban lévő manuscriptum minden bizonnyal a nyomtatásra szánt eredeti Aranka-féle lajstrom, hiszen néhány Aranka kezétől származó kiegészítést tartalmaz. Például: „Még gondolom ezekhez lehetne tenni, ámbár nem egyenesen Erdélyt illetik.” (Végül is az nincs bevéve a nyomtatott lajstromba.) Másik eltérés, hogy a kézírásos jegyzék tartalmazza az egyes munkák lelőhelyét, amit a nyomtatott szöveg nem tüntet fel. A kézírás hátlapjára pedig Aranka ezt jegyzi fel: „A kézírások Lajstroma a' Nyelv-mívelő Társaság Munkái első Darabjába tartozó Czikkely.” Egyébként e mellett a jegyzék mellett található még két másik érdekes, szintén a kézírások gyűjtését célzó tevékenységgel kapcsolatos anyag. Az erdélyi kútfőnyomozás két ismert képviselőjének, Bod Péternek és Benkő Józsefnek kéziratgyűjteményeit felsoroló jegyzékek már csak azért is érdekesek, mert néhány cím mellé Aranka György beírta: *kézírások nálam*. Megvan még Benkő József jelentése az *Erdély Históriaja Íróinak Magyar nyelven található Kéz-írásokról*, melynek — mint tudjuk — a cenzúra által nem engedélyezett kiadványban, a Társaság Munkáinak második darabjában kellett volna megjelennie. Bár a kézirat nem Benkő eredeti írása, mégis jelentős az a tény, hogy Teleki gyűjteményében az érdeklődők megtalálhatták ezt a tudósítást, mely végül is csak 1853-ban lát majd napvilágot az Új Magyar Múzeum V. füzetében.

2. Teleki Sámuel személyes kapcsolatban állott Aranka Györggyel, mint ezt fennmaradt levelezésük is tanúsítja. Kapcsolatuk — a levelek keltezése szerint — már a Kéziratkiadó és Nyelv-mívelő Társaságok megalakulása előtt létrejött, s a következő század első évtizedében még leveleznek. Aranka *A Fámához* címmel üdvözlő verset ír Telekinek, mikor a váradi kerületben biztosnak nevezik ki. Történelmi munkák felkutatásáról, kézírásokról írnak egymásnak. 1795. október 22-én kelt levelében Teleki elismeréssel ír Aranka fáradozásairól: „Gyönyörűségemre volt az Úrnak munkás szorgalmatosságának gyümölcseit hozzám augusztusban bocsátott leveleiből látni. Laudo certe industriam, annyiival is inkább, hogy igen bájosa a magyarok régibb viselt dolgainak

kútfejeit kinyomozni. Magok csak fegyverkeztenek, nem írtanak, de az írások is elvesztenek. A byzantinus, római, olasz, francia, német, orosz, chinai Scriptoroknak tengerében lehet nagy nehezen megtalálni, amit rólok feljegyzetnek. Szászvárosi Pap N. Bardócz Uram excerpálta a görög és római Scriptorokból a magyarokról való fragmentumokat, és kézírásban megvagyon nálam is autographo. Ezt lehetne jó crissel s utánakereséssel használni... Ha lehetne olyan forma collectiót tenni és kiadni, mint Bouquet *Recueil des Historiens Gaulois* fol. XIII. Tom., jó volna, de arra királyi költség kívántatnék. Pia desideria! Azonban nagy érdem, amennyit lehet, annyit cselekedni; és legalább arról gondoskodni, hogy amit az ember per industriam összeszerezhet, el ne vesszen, hanem megtartassék ad feliciora tempora.” Majd így folytatja: „Azonban bizony kedvesen venném, ha az Úr megszerezhetné számomra az Andler *Memoria Belli Hung. Turc.* Nékem Erdélyben senki sem szerez most csak egy könyvet is, pedig én már hatvanezer forint érőnél többet gyűjtöttem Erdélynek.” 1798. március 12-én így ír Teleki: „Örömmel olvastam mind az Úrnak hozzám eresztett kedves leveléből, mind pedig a Mercuriusból az Úr fáradhatatlan igyekezetinek Gyümölcsét. Bárcsak már magok a tudós írások is világosságra jöhetnének, kivált az eddig homályban volt régiségekre nézve! Ha az Isten leviszen [Erdélybe] és könyvesládáimat kibonthatom, én is talán számokat szaporíthatom...” Egy hónappal később a vásárhelyi könyvesház építésének beindításáról ír Arának: „Ugyancsak remélem, ha Isten segít, a jövő hónapnak végén leindulhatok; addig talán hozzá is készülnek embereim a vásárhelyi építésemhez, hogy ez idén a fundamentumot a földből kihozhasam. Most ugyan az idők nem ahhoz valók, hogy ilyen pénzsűkiben olyan költséges épülethez fogjunk; de minthogy az idő utánam nem várakozik, és már életemnek estvéjére jutottam, minekutána közhaszonvételre rendelt Könyvesgyűjteményemre sok ezreket elköltöttem, már azoknak állandó hajlékot is, ha Istennek tetszik, kívánok építeni kimúlásom előtt, mert nem tudjuk, a jövőendő idő mit hoz magával.” Úgy tűnik, Aranka tudatában van annak, mit jelent majd Marosvásárhely számára a Teleki-könyvtár megnyitása, s a kancellár levelét a Társaság soron következő gyűlésén felolvastatja. Teleki Arankához írott leveleiben sok más érdekes információt találunk. 1805 januárjában például a Téka egyetlen korvin-kódexének megszerzéséről számol be a könyvtáralapító: „Találtam még ugyanott Strasburgban egy Manuscriptum Codexit a Tacitus munkáinak, igen szépen pergamenre írva, mely a Mátyás K. budai híres Bthecájából idegenedett el; ezt jure postliminii, jó drágán vettem...” Ugyancsak ebben a levélben ír arról is, hogy „Mátyás Magyar Királynak orig. képét megtaláltam Strasburgban, és ott most copióltatom a Bthecám számára.”

Ekkor már a marosvásárhelyi könyvesház három éve működik, s az olvasónaplók tanúsága szerint használják is az olvasók a könyveket. Az első könyvtáros által 1803-ban nyitott olvasónaplóban a könyvtárat használók között Aranka nevével is találkozunk. 1804 májusa és júliusa között a könyvtár olvasószobájában több történeti és jogi munkát tanulmányoz. Évekkel később pedig maga is gyarapítani kívánja Teleki értékes gyűjteményét, és saját könyvtárának talán legszebb darabját, egy 15. századi kódexet, mely Cicero, Vegetius és Frontius *De re Militari* írásait tartalmazza, a következő dedikációval ajánlja a Téka könyvei közé: „M. Gr. Teleki Sámuel Ur Exljának Erdélyi Könyves Gyűjteménye Közé ajánllya Tisztelettel Aranka György.”

Aranka és Teleki kapcsolatát nem rontja meg az a tény, hogy a kancellár lényegében nem kíván a Nyelvművelő Társaság nyilvántartott tagjaként működni, mint ahogy sohasem sikerült őt a Társaság tényleges támogatói közé bevonni. 1795. április 14-én Aranka megküldi Telekinek a Társaság nyomtatott jelentő-levelét. A keltezést saját kezűleg írja a

következő utóíráttal: „Excellentiád Uri Válaszát bátorkodunk alázatosan ki kérni.” Ezt a nyomtatott írást Aranka egy kézzel írott levélhez mellékelte. Innen tudjuk meg, hogy még egynehány írást felküldött Telekinek Bécsbe, melyeket „én — mint írja — egybeszedtem... és elébb munkástársaim eleibe akarok terjeszteni, s azután megnézzvén és válogatván... s ha melyek közülök méltónak fognak találtatni, azokat sajtó alá bocsátani”. Majd tovább beszámol a Társaság eddigi tevékenységéről: „A célt és a tárgyakat a *Jelenő levélből* Excellenciád meglátja; a munkák pedig nem kész tudós munkák vagy szokott gyűjtemények lesznek, hanem mind a nyelvben, mind a haza esméretében, mind a tudományokban készültek azok számára, kik azokat ki fogják vagy akarják dolgozni. És a társaság maga is az Országos Társaságra való készület, csak egy próbatársaság, mely mindazáltal egész erőt és segítséget is s oltalmat kíván. Melyet Excellenciád kegyességétől várok, és érette igen alázatosan esedezem.” S mindjárt ezután így folytatja a levelet: „*Legnagyobb fogyatkozásunk a könyv és bibliotheca szűki Vásárhelyi.*” Nos, ez a mondat ad talán magyarázatot arra, hogy Aranka tulajdonképpen mit is vár Telekitől és miért elégszik meg a kancellár 10–20 forintos adományaival. Hiszen tudja, hogy eközben vagyont érő könyveket vásárol közhasználatra szánt könyvtára számára.

Levelezésük ugyanakkor azt tükrözi, hogy Aranka mindenképpen szükségesnek tartja az erdélyi ügyek lelkes bécsi támogatóját, a közművelődés előmozdításáért annyit fáradozó felvilágosult szellemű főurat a Kéziratkiadó és Nyelvművelő Társaság ügyesbajos dolgairól informálni. Beszámolnak egymásnak a régi könyvek, kézírások gyűjtése mellett numizmatikai problémákról is. 1798-ban például Teleki lerajzoltatja és elküldi a Társaságnak az *erdélyi három nemzetek 1695-beli pecsétjét*. Szóba kerül az is, hogy a tervezett *játékszínt* Teleki marosvásárhelyi házának *hátsó szekérszínjébe* állítsák fel. Talán azért maradt el ez a dolog, mert a rendkívül puritán gondolkodású protestáns Teleki a közerkölcsök romlásától fél. A Teleki Tékában őrzött egyetlen Aranka-levélben olvasunk erről egy rövid utalást: „A' Játékszíntől nem igen féltem az Erköltsöt — írja Aranka —, inkább attól tartok, hogy fel nem áll, vagy meg nem marad köztünk.”

3. Teleki Sámuel ugyanakkor nem nézi rossz szemmel, hogy Domokos nevű fia igencsak aktívan tevékenykedik Arankáék Társaságában. Teleki Domokosról (1773–1798) a művelődéstörténet lexikoni szükségességgel emlékezik. Nem sokkal többet tudunk róla ma sem, mint amennyit útirajzainak német nyelvű kiadásában a fordító Németh László győri evangélikus tanár 1805-ben leközölt. Ő lényegében a jénai Mineralógiai Társaság évkönyvében megjelent német nyelvű méltatás szövegét vette át. Eszerint Teleki Domokos rendkívül szorgalmas és tehetséges ifjú volt, apja igen komolyan készítette fel a közéleti tevékenységre. A marosvásárhelyi kollégiumban tanult, majd a bécsi és pesti egyetemet látogatta. A jogi tanulmányok mellett ásványtannal is foglalkozott, később, 1798-ban a jénai Mineralógiai Társaság elnökéül választja. (Utazásai alatt szerzett gazdag közetgyűjteményét apja a marosvásárhelyi könyvtárban őrizteti 1802-től, a Téka megnyitási évétől.) Hazai és külföldi utazásairól feljegyzéseket készít (ezek eredetije is a Teleki Tékában van). 1796-ban magyar nyelven, 1805-ben németül látnak napvilágot az útijegyzetek. Leikes híve volt az Erdélyi Nyelvművelő Társaságnak. Arankához írott leveleiből, a Társaság jegyzőkönyveiből ismerjük tevékenységét. Amikor Marosvásárhelyen tartózkodott, személyesen részt vett a Társaság ülésein, beszámolt ténykedéseiről. 1796-ban őt bízták meg a magyarországi tagok beszerzésével. Schedius professzort például ő ajánlja mint magyarországi correspondenst. Egészen haláláig tevékenykedik, apja pár hónappal fia elhunyt előtt levélben kéri Arankát, hogy

mérsékelje ügybuzgó fiát, „minthogy a sok ülés, olvasás, írás és intensio egészségének nagy ártalmára vagon...”

Halála után kéziratossá hagyatékát apja miscelléniás kötetekbe gyűjti, és a Tékába helyezi a megőrzés végett. Teleki Domokos tanulmányaira, tudományos próbálkozásaira, rövid, de igen gazdag közéleti pályájára vetnek fényt ezek az írások amellet, hogy rendkívül sok életrajzi vonatkozást tartalmaznak. Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaságban kifejtett tevékenységének többi írásos emlékei a Társaság irományainak sorsában osztoztak. Így egy részük Kolozsvárra, már részük Budapestre került. Úgy tűnik, hogy a Társaság írásait korábban tanulmányozó kutatók vizsgálódási körén kívül maradt a marosvásárhelyi anyag. Pedig ebben Teleki Domokosnak két egészen figyelemre méltó kézírása lappang. Az egyik *Egy meg hívó Hirdető levélnek példája*. Ezt a címet Teleki Domokos áthúzta, és alája ezt írta: *Elő-Szó a' Társaságról és annak Céljáról*. A 8 kézírásos lapon lévő szöveg azonos a Jancsó Elemér *Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság iratai* című kötetében leközölt *Egy meghívó, hirdető levélnek példájával*. Jancsó a jegyzetekben írja, hogy ennek a szövegnek több példánya is ismert, minthogy ezt a felhívást sokaknak elküldte Aranka. Ugyanezt a szöveget Enyedi Sándor kötetében (*Aranka György erdélyi társaságai*) is megtaláljuk. A Tékában lévő kézírral összevetve ezeket a kiadott szövegeket, világosan látszik, hogy szerzőjük Teleki Domokos. Ő fogalmazza meg ezt a *hívogató* levelet a társaság *elől-ülője és fő-Titoknok*a nevében. Bizonyítékként szolgálnak a kézírásban törölt szavak, néhol egész passzusok, melyek nem kerültek be a nyomtatott szövegbe.

Teleki Domokos másik kézírate a *Planum Organizationis Societatis Litterariae Transilvaniae*. Erről a szövegről említést találunk Jakab Eleknek 1884-ben a Figyelőben megjelent tanulmányában (*Aranka György és az Erdélyi Nyelvművelő és Kéziratkiadó Társaság*). Ő azt írja, hogy kutatásai során a Társaság iratai között három, 1797 körül készült szervezési tervet talált. Röviden ismerteti ezeket. Az első szerzőjét nem ismeri, de a másodiktól azt írja, hogy a javaslatokat tevő nem más, mint ifjú gróf Teleki Domokos. Minthogy a Jakab Elek által ismerttetett első tervezet teljes egészében megegyezik a Tékában lévő kézírásos fogalmazvánnyal, joggal állíthatjuk, hogy a szerző nem más, mint Teleki Domokos. Ennek a fogalmazványnak azonban van még egy érdekessége. Azon a lapon, ahol Teleki Domokos a Társaság *közönséges és különböztetett* gyűléseire vonatkozó javaslatait ismerteti, a könyvtáralapító Teleki Sámuel *a.* és *b.* pontok alatt 17 soros kiegészítést ír a szöveg mellé. Valószínűleg Teleki Domokos impurum fogalmazványát megmutatta az apjának, s ő kiegészíti a szöveget. Így kapcsolódott be — ha közvetve is — Teleki Sámuel a Nyelvmívelő Társaság tevékenységébe.

De talán ennél is jelentősebb az, hogy Teleki Sámuel fontosnak tartja nyilvános könyvtára számára megszerezni Aranka György szinte minden munkáját. Megszerzi emellett a Nyelvmívelő Társaság felállítását megelőző röpiratirodalom gazdag gyűjteményét, s természetesen a *Magyar Nyelvmívelő Társaság munkáinak első darabját*, mely Szebenben 1796-ban lát napvilágot. Ezek a kiadványok kétszáz esztendeje az érdeklődők szolgálatára állnak, s ma is az említett kézírásos dokumentumokkal együtt a Teleki Tékában tanulmányozásra várnak, hogy a középkorai tudós Benkő József szavait parafrázálva végre *ne csak Corpust, hanem Corpusokat tsináljunk és adjunk közhaszonra belőlük*.

Péntek János

Nyelvi gondok Erdélyben akkor és most (1793–1993)

1. Nem volna érdektelen, részleteiben sem, párhuzamba állítani a XVIII. és a XX. század kilencvenes éveinek közéleti történéseit itt Erdélyben. Aranka György „Rájzolatai”-t a Felséges Rendekhez a magyar nyelv elismertetéséért hivatalos nyelvként, az oktatás nyelveként, magyar nyelvű tankönyvek ügyében, a magyar nyelvű tudományosság ügyében hasonlónak kell látnunk azokhoz a mai beadványokhoz, törvénytervezetekhez, amelyeket érdekvédelmi szervezetünk és szakmai egyesületeink szinte hetente előterjesztenek. Nem akarok élni, még kevésbé visszaélni az aktualizálás csábításaival, már csak azért sem, mert ez hangulatában ronthatná az ünnep örömét. Bizonyára van, aki azt is vigasztalónak találná, ha kétszáz esztendő múlva hasonló gondokról ülésezhetnénk itt Marosvásárhelyen. Nem csábít ugyan az aktualizálás lehetősége, de nyomasztanak mai nyelvi gondjaink, amelyek néha megdöbbentően hasonlóak vagy még reménytelenebbek, mint voltak Arankáék korában.

2. Két nagy gond foglalkoztatta kétszáz évvel ezelőtt is az erdélyi magyar írástudókat: az anyanyelvűség gondja és a magyar nyelv állapota. Az első akkor közös gond volt a két hazában: a magyar nyelv státusa szerint legfeljebb harmadik lehetett a latin és a német után. Mostani erdélyi státusát meg sem lehet határozni pontosan. Mindig ott lebegett és lebeg ma is a tolerancia és az intolerancia határán, amelyet felemásan úgy érzékelünk, még ha mást mond is néha a hatalom, hogy azt esetleg eltűrik vagy elnézik, hogy valaki magyarul beszéljen és tanuljon, de az államnyelv hivatalos használata mindenütt kötelező, és a hivatalos kinyilatkoztatás szerint az oktatásnak és a nevelésnek is ez a nyelve. Hetvenöt esztendővel ezelőtt az erdélyi magyar nyelv jószerivel nem csupán az államiségből, de a törvényből is kizárattott. Valamely nyelv méltánytalan jogi helyzete vagy „törvényen kívülisége” részben ellenhatást szül, mint II. József 1784-es nyelvrendelete vagy századunk diszkriminatív nyelvi törvényei, részben pedig — akarva-akaratlan — csökkenti az illető nyelv presztízsét, vonzását még az anyanyelvi beszélők körében is. A latin nyelv akkor még vitathatatlanul az írástudók közös „szent” nyelve volt, a tudomány nyelve, egyetemesebb, mint bármelyik mai világnyelv. És bár az előző században pl. Szalárdi János fejedelmi levéltáros a magyar nyelvű történetírás szükségességére figyelmeztet, Aranka György általános helyzetként még mindig ezt kénytelen regisztrálni: „Szomorán tapasztaljuk, hogy a' Nemzetben, a' leg-tudósabb és érdemesebb Urak közül sokan, egy *Pray*, egy *Katona*, egy *Kováchich*, egy *Benkő Josef*, *Veszprémi*, *Grossinger*, *Engel*, *Eder*, inkább szeretik deákul írni, mint magyarul.”¹ Első helyen áll tehát tekintélyével és a szellemet a nemzetek fölött átfogó szerepével a latin nyelv, második helyen a birodalom hivatalos nyelve, a német, és Erdélyben harmadiknak lehet tekinteni a magyart, amelynek hivatalos voltát a rendek ugyan jogilag elismerték, a központi kormányzat azonban ezt egyértelműen nem szentesítette.

A nyelvek mai erdélyi és romániai státuslistáján anyanyelvünk kívül áll a hivatalosság körén, és többnyire a törvényesség határán, hivatalos kormányzati felsorolásokban az

¹ *A' Magyar Nyelv-Mivelő Társaság' Munkáinak első darabja* (a továbbiakban: MNyTM I.). Szebenben, Nyomtatott Hochmeister Márton betűivel. 1796. 15.

utolsó helyek egyikén, ha egyáltalán megemlíttetik. Mindez megszabja nyelvünk használati körét, közvetve pedig használati értékét, illetve jelzi, hogy mely fontos területekről szorult ki, mely fontos változatait nem tudta kifejleszteni, mely változatai sorvadtak el korunkban használat híján (a szaknyelveket és a hivatali nyelvet kell említenünk elsősorban).

3. Egy nyelv jogi státusa és ebből fakadó presztízsze, tekintélye, használati köre mind a nyelvpolitika szférájába tartozó kérdések. Az ilyen jellegű sérelmek, hátrányos megkülönböztetések olyan mértékben foglalkoztathatják a nyelvi közösséget, hogy óhatatlanul az anyanyelvűség jogának elismertetése kerül a politikai programok élére, a közélet figyelmét is inkább ez köti le, az anyanyelv állapota, a tényleges nyelvi, nyelvhasználati kérdések háttérbe szorulnak. Ma különösen ezt tapasztaljuk. Némelyek bizonyára úgy vélik, ez tisztán szakmai kérdés, a nyelvészekre tartozik csupán meg az írókra, hogy milyen nyelvünk állapota. Arankaék programjában még mindkét gond jelen van, nagyobb hangsúllyal a nyelvfejlesztés és a nyelvművelés feladata, a mai közfigyelem inkább a nyelvpolitikára összpontosul. Holott mindenekelőtt az tartozik ránk, minden beszélőre, hogy vállaljuk-e anyanyelvünket és hogyan beszéljük.

4. Ha az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságot nem is lehet tisztán „nyelvművelő”-nek tekinteni, kétségtelen, hogy jelentős mértékben az volt. Már csak azért is, mert — és ezt a kortársak is jól érzékelték — azok voltak az egységes magyar nemzeti nyelv kialakulásának döntő évtizedei. Ebből egy olyan jelentős régió, mint Erdély, semmiképpen nem maradhatott ki. Az unió gondolatát elutasította a kormányzat, részben emiatt a birodalom e keleti provinciája még inkább elszigetelődött, és fennállott annak a veszélye, hogy a nyelvi és szellemi mozgalmakból kimaradva, az egységes magyar nyelvből is kirekesztődik. A művelt erdélyi magyarok reálisnak érezték azt a veszélyt, hogy a két hazába szakadt nemzet nyelvileg is elkülönül (akkor attól még nem kellett tartani, hogy esetleg el is tűnik az erdélyi magyar nyelv). Jól ismert Aranka 1791. jan. 2-án kelt „Rajzolat”-ának alábbi részlete: „...ha mi magunkat ezen közös dologból kihúznók, netalán könnyen megeshetnék, hogy a nemes magyarországi és erdélyi egy magyar nyelv lassan-lassan majd úgy megkülönböztetnék, hogy nem két hazában egy nyelv, mint most, hanem egy nemzetben két nyelv lenne. Melyet nemes hazámnak s édes nemzetemnek nem kívánhatok.”² Éppen ebből a megfontolásból a Társaság programjában „A' második közelebb való Tárgy ezen Rendben a' Nyelvnek a' két Hazában egyesítése, és a' Külömbiségek esmértetése.”³

A cél tehát a közös nemzeti nyelv⁴ megteremtése, amelynek alakításában ekkor a középső, északkeleti régióknak van kiemelkedő szerepe polgárosultabb városaival (Kassa, Sárospatak, Debrecen, Miskolc), iskoláival, folyóirataival és főképpen a szellemi életet irányító személyiségeivel (Kazinczy, Révai, Baróti, Szabó, Versegly stb.).

Az erdélyiek természetesen saját szülőföldjük nyelvére voltak büszkéek, ám ez a büszkeség, amelyet az is erősített, hogy más tájak jelentős írástudói is eszményítették az erdélyi nyelvet, ekkor már inkább a múltból táplálkozott. Pontosabban véleményem

² Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai* (a továbbiakban: EMNyTI). Bukarest 1955. 94.

³ Aranka György: *A' Magyar Nyelv Mivelő Társaságrol Ujjabb Elmékedés* (a továbbiakban: Ujjabb elmékedés). Die 1. Augusti 1791. Claudiopoli Imprimeria C. Eszterházi mp. 13.

⁴ A *nemzeti nyelv* terminust itt és a továbbiakban a *sztenderd* változat nevéként használom. Az ennél tágabb értelmezést nem tartom indokoltnak, hiszen az a *magyar nyelv* szinonimája. Célszerűnek tartanám a visszatérést ehhez a korábbi szóhasználathoz, ez részben fölöslegessé tenné mind az idegen *standard*, *sztenderd* terminusokat, mind a jóval körülményesebb magyar *köz- és irodalmi nyelvet*.

szerint egyik forrása a múlt, Erdély és a székelység mítosza⁵, aztán a közelebbi múlt, hiszen az önálló erdélyi fejedelemség hosszú időn át valóban a magyar nyelv és a magyar nyelvű művelődés központja volt, másik forrása a lokálpatriotizmus: az írástudókra (Arankára, Benkő Józsefre, Gyarmathira) is jellemző provinciális nyelvi öntudat, harmadik pedig — és ezt reálisnak kell elismerni — Erdély szinte kiapadhatatlannak látszó nyelvi tartaléka, a keleti nyelvjárásoknak az írástudók nyelvében is megmutatkozó tömör képszerűsége, szókincsbeli és frazeológiai gazdagsága, amely nem érvényesülhetett kellőképpen a nyelv formai szabályozásában, a helyesírás és a grammatikai formák kodifikálásában. A szókincs bővítésében ennek már jóval nagyobb volt az esélye⁶, hiszen a szókészletnek bőven voltak rejtett, fel nem tárt kincsei, bár a szépirodalomnak, amely a köztudatba bevitte és elfogadtatta volna a regionalizmusokat, ekkor apályos évtizedei voltak Erdélyben. Aranka és a Társaság józanul azt az álláspontot képviseli, hogy a nagy tájak közötti nyelvi különbségeket meg kell vizsgálni, és annak alapján kell eldönteni, hogy kit illet meg az elsőbbség, kinek kihez és milyen mértékben kell igazodnia: „b) Tudni való dolog az a' nyelvbe való különbség a' két Haza között, és némű némű részben a' Székelységre nézve, melly nem csak a' betűkbe, szókba, és ki-mondásokba, hanem nevezetesen az Igék változásaiiba is (Conjugatiojokba) vagon. Ezt már nem csak lajstromba kell szedni, hanem ki-is fejtegetni, és meg-ítélni a' nyelv természetéből. Mert ámbár a' N. Magyar Ország Magyarok többnyire a' Magyar nyelv tudása, és ki mondása-béli elsőséget Erdélynek, és a Székelységnek közönségesen láttatnak-is megengedni: de mind azok a' különbségek kérdőre vétévén, 's a' nyelv természetéből ki nyomoztatván, akkor jőne ki a' valóság.”⁷

Az egységes nemzeti nyelv éppen e korszak nyelvi harcai nyomán jött létre, és ebben Erdélynek és a Nyelvművelő Társaságnak is fontos szerepe volt. A XX. század történései azonban, az, hogy a magyarságot megosztó államhatár nemhogy a nyelvi határhoz, de még a nyelvjárási határhoz sem próbált igazodni, újabb izolációhoz vezettek. A nyelvterület keleti szélei foszlani kezdtek, tömbjei lassan szétföredeztek. A több mint hetvenéves elszigeteltség után, az elmúlt években, amikor újra megindult a mozgás Erdély és az anyaország között, sok erdélyi magyar úgy érezte, ő nem is tud magyarul, az anyaországiak pedig vagy a nosztalgikus közhelyet ismételtgették: „Ti beszélitek az igazi magyar nyelvet!”, vagy az inkább sértésszámba menő kérdéssel udvariaskodtak: „Hogyhogy (ilyen szépen) beszéltek magyarul?” Sok erdélyit el is kápráztattak ezek a kétes értékű dicséretetek, valóban elhitték és hiszik, hogy az anyaországi nyelv korcsosult el és mi beszéljük az igazit. Nem nehéz példát találni arra, miben különbözik az erdélyi (vagy a fel- és délvidéki) nyelv az anyaországitól: kiejtésben, mint a magyarországi régiók is egymástól, hagyományos erdélyi regionalizmusokban és újabb keletű román elemekben, a *jösztrök — jöntök, laska — tészta, murek — répa* és egyéb kettősségekben, a *kap* 'talál' jelentésében stb. Jogos-e még mindig az az aggodalom, amely többünkben élt a korábbi években, hogy az országhatár okozta elkülönülés idővel nyelvileg is megosztja a magyarságot?

⁵ Erdély és a székelység mítosza jól ismert motívum több szerzőnél: Oláh Miklósnál, Benczédi Székely Istvánnál, Bessenyei Györgynél és másoknál.

⁶ Ismeretes, hogy maga Benkő József is sok új szóval gyarapította nyelvünket; ezek jórészt elfeledett régiek vagy tájnyelvi: *repkény, pityóka; botanikus, füvész, üveg ház; napló-könyv, szóiár* stb. Vö. Éder Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság* (a továbbiakban: Éder, 1978). Bp. 1978. 232.

⁷ Aranka: *I.m.* 14.

Ismeretes az a mostanában az anyaországban is némelyektől gyakran emlegetett nemzetkonceptió, amely a nemzethez való tartozást jogi kérdésnek tartja, az állampolgárságtól teszi függővé, és amely jól ismert történelmi (de nem magyar) példák alapján azt hangsúlyozza, hogy a nyelv nem releváns jegye a nemzetnek. Ha mi is elfogadnók ezt a koncepciót, akkor közös (vagy netán elkülönült) nyelvünkől függetlenül kívül rekednénk a nemzeten, illetőleg akaratunk ellenére más nemzet tagjaivá lennénk.

A helyzet talán még bonyolultabb, mint kétszáz évvel ezelőtt: adott mint történelmi tény a két (ill. több) országhoz tartozása a magyarságnak. A kérdés és a tét a közös nemzeti nyelv és az egyetlen nemzet: hogy abba mindannyian beletartozunk-e? A nemzettudat és a nemzetfogalom olyan értelemben függ össze egymással, hogy az egyiknek tükröznie kell a másikat. A fogalom zavarai a nemzettudat zavarait tükrözik, amely mindig arra érzékeny, hogy ki kit zár ki a nemzetből, és nem arra, hogy kit fogad be. A nemzettudat zavarait kell tehát eloszlatni, elsősorban az anyaországban, hiszen Erdélyben alig lehetne találni olyan magyart, aki ne a magyar nemzethez tartozónak tekintené önmagát, aztán pedig újra kell gondolnunk közösen a lehetséges nemzetfogalmat és a nemzeti nyelv fogalmát is.

Ez utóbbi el is kezdődött a szakirodalomban az ún. normavitákkal és a határon túli magyarok nyelvének megítélésével. Nincs szándékomban mind számba venni a nyelvi norma vitatott kérdéseit⁸ (deskriptív vagy preskriptív, norma és nyelvi eszmény, implicit és explicit norma stb.), és a rólunk szóló vélemények közül is csupán kettőt idéznék: „...a határon túli magyarság régiónkénti nyelvi tudatát saját hagyományaik alapján és speciális körülményeik között kell megerősíteni. Ez nem jelenti a magyarországitól, az összmagyartól való elválást, csupán az egészséges önállóságot.”⁹ „A »hány magyar nyelv létezik?« kérdést alig-alig teszik fel. A lehetséges válaszok az 1-től körülbelül 15–20-ig terjednek. Van olyan jószándékú, ámde nyelvészetileg laikus vélemény, mely szerint egyetlen magyar nyelv van, amit határoktól függetlenül beszélnek a magyarok. De szaktudományos szempontból korrekten lehetne érvelni amellett is, hogy a magyarnak a Magyar Köztársaságban használt változata mellett számos kontaktusváltozata él Romániában, Ukrajnában, Szlovákiában, Ausztriában, Amerikában és máshol.¹⁰ Saját, nyelvészetileg meglehet laikus véleményünk szerint egyetlen magyar nemzeti nyelv (sztenderd, irodalmi és köznyelv) van, és ennek — mint minden nyelvnek — valóban vannak regionális változatai és kontaktusváltozatai mind az anyaországban, mind a határon kívül.

A normavitából szintén két, bennünket érintő mozzanatot emelnék ki. Az egyik, hogy túl gyakran társítják a sztenderdhez a *központi* jelzőt (és ez azért is szimptomatikus, mert a norma, a közös nyelvi mérce néha valóban túl centralizált és túl merev, ezért gyakran kizáró és nem befogadó), a másik, hogy egyetlen szerző sem említi, ami a nyelvi normában mégis a legfontosabb, ti. azt, hogy *közös*. Földrajzi értelemben ma *központi* norma nincs, semmiképpen nem lehet azt állítani, hogy a hiteles nyelvi mérce a nyelvterület központjában vagy a fővárosban volna. A *központi* csupán központi akadémiai és egyéb művelődési intézményeket jelenthet, amelyeknek valóban fontos szerepük van a normák explicitté tételében, kodifikálásában. És jelentheti azt is, hogy ez a sztenderd változat (azaz a nemzeti nyelv) fő vonulata, változata az egyébként színes,

⁸ Részletesebben I. *Normatudat — nyelvi norma*. Szerk. Kemény Gábor. Az MTA Nyelvudományi Intézete 1992. *Linguistica Series A, Studia et Dissertationes*, 8.

⁹ Tolcsvai Nagy Gábor: *A nyelvi közösség és a nyelvi egység, kisebbségben*. Regio 1991/3. 171.

¹⁰ Kontra Miklós: *Hogyan válasszunk le ötmillió magyart a nemzet testéről?* Szivárvány XIV, 1993/2. 127.

változatos magyar nyelvnek. A norma mindig közös vagy éppen egyetemes mércét jelent hatékonyságától függően kisebb-nagyobb emberi közösség számára. A beszédben vagy az írásban mindig igazodnunk kell egymáshoz, a régiók nyelvét is egymáshoz kell igazítani, meg kell újra ismernünk egymás nyelvi változatait, és adott határig tolerálnunk kell őket, csak ez jelentheti mindannyiunk számára a nemzeti nyelvet. A közös nemzeti nyelvnek mindenütt jelen kell lennie, ahol a nemzet tagjai élnek, főképpen a mindenkori írástudók nyelvhasználatában. Az erdélyieknek egyre több lehetőségük és esélyük van, hogy közvetlen tapasztalatból vagy tömegkommunikáció révén megismerjék az anyaországi nyelvet és nyelvi változatokat, arra is, hogy részben igazodjanak hozzá, az anyaországiaknak pedig szintén tudomásul kell venniük a határon túli régiók nyelvét, hozzá kell szokniuk éppen úgy, mint az ő-zó szegedihez, az á-zó palóchoz vagy a szintén nyelvjárásias somogyihoz vagy zalaihoz. Ennek az egészséges kölcsönhatásnak máris vannak jelei. Pesti nyelvész kollégám megfigyelése szerint újabb erdélyi hatásra egyre gyakrabban hallható a fővárosban a *mondta volt* szerkezet, enyhült a korábbi elutasítás az *el kell menjek* szerkezettel szemben. Valószínűleg lehetne még ilyen példákat találni az egymáshoz való közeledésre.

Némelyek szerint zavart okoz, ha a normával kapcsolatban nyelvi eszményt emlegetünk. Nem szeretnék most a múltat, pl. Kazinczy véleményére hivatkozni, csupán arra, hogy a közös mérce mindig eszmény is, mert senki nem birtokolja a maga teljességében, de mindenkinek törekednie kell, hogy elérje.¹¹ Az eszményi nem úgy értelmezendő, ma legalábbis nem, hogy valaki saját nyelvi hóbortját tűzi mások elé követendő mintaként. A nyelvben benne van, de még nem közös, ám érdemes közössé tenni. A közös nemzeti nyelv és a nemzet közössége nem elérhetetlen ideálok, még ha ennek pillanatnyilag valószínűleg az is feltétele, hogy lazítsunk a normák feszességén, különösen pedig a beszélt nyelv normáit kezeljük rugalmasan, hogy senki számára ne legyen elérhetetlen és így kirekesztő. Azzal pedig, hogy a közösség igényli és elfogadja, tudatosan vállalja is az irodalmi nyelv mindenkire érvényes kötöttségeit. A nemzeti nyelv normáinak mégis kellően rugalmasaknak, nyitottaknak kell lenniük, amelyek egységes megoldásúak ugyan, de nem föltétlenül központiak és nem is provinciálisak.

És talán az sem korszerűtlen, ha Kazinczyt idézve arra figyelmeztetünk, hogy a nemzeti nyelv visszahat a nemzeti karakterre, kisebbségi körülmények között pedig fontos megtartó ereje van. 1808-ban ezt írja *Tübingiai pályaművével* kapcsolatban Desewffy Józsefnek: „Melly befolyása van a' nyelvnek a' Nemzeti karakterre, azt igen bőven meg tudnám mutatni, ha szabadon szólhatnak. Az másoknak sem épen bátorságos hát, hát nékem!”¹²

A nemzetközi szakirodalomban sem ismeretlen a nemzeti nyelvvel kapcsolatban a *nyelvi hűség* kritériuma. „A nyelv iránti hűség, lojalitás ... az az attitűd, amely a nyelvnek presztízt ad, és az embereket arra készíti, hogy megvédjék »tisztaságát« a kiejtésbeli »romlás« vagy »külföldi« kölcsönzések ellen.”¹³ A *hűség* a nyelv és a közösség kölcsönösségében nyilvánul meg, a *megtartó erő* a közösségben tovább is élni akaró nyelv

¹¹ Mór Hermann Paul definíciója (1886) is ezt emelte ki: „A köznyelv... semmi egyéb, mint ideális norma, amely megmutatja, hogyan kell beszélni.” (Idézi Villó: *Normatudat — nyelvi norma*. Szerk. Kemény Gábor. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, 1992. *Linguistica Series A, Studia et Dissertationes*, 8.

¹² Lev. V. 431. Idézi Benkő Loránd: *Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvstudomány történetében* (a továbbiakban: Benkő, NyelvÉrt 113). Nyelvtudományi Értekezések 113. sz., Budapest 1982.

¹³ Gumperz, J. G.: *A nyelvi közösségek típusai. Társadalom és nyelv*. Szociolingvisztikai írások. Szerk. Pap Mária és Szépe György. 160.

hűsége. A tapasztalat az, hogy ilyen értelemben a nyelv mindig hű marad beszélőjéhez, a beszélő közösség asszimilálódó csoportjai viszont hűtlenekké válnak anyanyelvükhöz.

5. Az egységes nyelvhasználat igénye, a magasabb nyelvi műveltség eszménye kétszáz évvel ezelőtt még jórészt csak az írásbeliségre terjedt ki: a kéziratokra és még inkább a nyomtatott kiadványokra. Ezt az igényt az erdélyi írástudók is hangoztatták, egymás szövegeinek színvonalát is kritikusan szemlélték,¹⁴ gyakran panaszkodtak némely nyomdászok csapnivaló munkájára. Még kritikusabbak a kor nem erdélyi vezető alakjai, közsímben Kazinczy például, aki Arankát és a Nyelvmívelő Társaságot sem kíméli.¹⁵ Kívülről, polgárosultabb szellemi központokból nézve Erdély ekkor írásbeliségében is valóban provinciális. Nincs különösebb hatású nyelvi góca, nincs olyan nagy tekintélyű vezető egyénisége, mint Kazinczy vagy Révai. Gyarmathi a kor egyik legnagyobb tudós egyénisége volt, de ezt inkább csak az utókor fedezte föl, sőt ma is mint ismeretlen hírességről kell beszélni róla, akinek nagyobb a híre a nagyvilágban, mint itthon. Többek között azt is ő látja meg és fejt ki elsőként, hogy a magyar nyelv táji különbségei csekélyek, és hogy ezek hangtani és szókincsbeli jellegűek.¹⁶ Benkő József szintén kiváló tudós, polihistor mivoltában is, de falusi elszigeteltségében másoknál is jobban ki volt szolgáltatva kéziratok másolásának, gondozásának és főképpen nyomdászainak (anyagilag is, mint közsímben). Szinte minden írástudó ebben a helyzetben volt, és ezen a Társaság működése sem változtatható lényegesen.

A felvilágosodás elvi álláspontjával ellentétben, amely határozottan utasította el a tudomány, a ráció nevében a paraszti babonát és tudatlanságot, a parasztiok illetlen szavait, a fennkölt nyelvi és irodalmi ízlés nevében a nyelvjárásiasságot, a nyelvi provincializmust, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság álláspontja jóval rugalmasabb. Az erdélyiek tudták vagy legalább sejtették, hogy a régió szerves nyelvi hagyományai, az irodalomba is beemelhető értékei éppen a nyelvjárásban vannak. „A szokott nyelvkülönbséget, ún. dialektust és az imitt-amott bizonyos szokásban lévő szokat s szók élését, melyet az idegenek provincializmusoknak neveznek, úgy tartja a Társaság, mint két bányát a nyelv bővítése rendiben. Azért érdemes társaira fogja bízni, hogy ezekben azokat a szokat, melyek a közönséges nyelvben [ti. a köznyelvben] elvesztenek és illendők, egybegyűjtve, a társaságnak adják be.”¹⁷ Aranka több ízben ír részletesen és mai szemmel nézve is pontosan a szavak helyi értékéről és stiláris értékéről, arról, hogy a maga helyén mindegyik jó. És amire különösen érzékenyek voltak abban a korban: hogy illendő-e az a szó, az a nyelvi forma (stiláris norma!).

A magyar nyelvtudomány történetében is fontosak ezek a finom distinkciók: *dialektusbeli*, *vidéki*, azaz regionális, népi nyelvi vagy: *provinciális* vagy *helységbeli*, azaz szűkebb értelemben vett tájszó („melly ugyan jó; de ebben igen vigyázni kell, tsak egy

¹⁴ Benkő József írja levelében Aranka egyik művének kiadásáról: „...A nyomtató kezét sem átkozom, de bizony jól megköpölöm, ha hatalmamban volna, a sok látható hibákért” (Eder, 1978. 232.).

¹⁵ Kazinczy már 1789, 1790-ben megrója Arankát szóismétléseiért, logikátlan képeiért (vö. Benkő, NytudÉrt 113. 43.). 1794-ben már a Társaság kiadványáról ír lesújtóan: „Egy szóval, édes Barátom, sokat adnék érte, ha az a levél még ki nem nyomtatott, le nem küldetett volna. Ily csúf hibák igen kirívna egy oly Társaság tagjainak pennájokból a mely nyelvet akar művelni” (Lev. II, 358–359., idézi Benkő Loránd: *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* [a továbbiakban: Benkő, Felvtr]. Budapest 1960. 249.). Ugyanerről még kíméletlenebbül Kis Jánosnak: „Megírtam Arankának ítéletemet, 's kértém hogy vagy ne dicsekedjenek Nyelvműveléssel, vagy tanuljanak grammatikát és orthográfiát. Ha historiai 's filozófiai tárgyat tésznek czélul, úgy senki nem botránkozik-meg az ő rossz magyarságokon 's rossz orthográfiájokon; de ha Nyelvművelés peng a' szájokon, már akkor pirotság éri” (Lev. II, 262., idézve uo.).

¹⁶ Vö. Benkő, Felvtr. 264.

¹⁷ 1793. dec. 3-i Jegyzőkönyv: EMNyTI. 134–135.

helység-béli, úgy nevezett *Provinciális szók*, sőt még szóllás formái-is tisztességes Beszéd rendibe soha fel ne vétessenek; mert tsömört okoznak, alaton és házi beszédbe pedig élni lehet vélek")¹⁸ *közönséges*, azaz köznyelv; *országos és piatzos szó, a nyelv „piattza”*, azaz általános használatú, publikus nyelvhasználat. A dialektus nem rossz, a regionális nyelvhasználat nem ítéltető el, írja több helyen Aranka, a szavak is sokfélék, de „...magába, maga rendibe és hazájába jo lehet mindenik”.¹⁹ Néha mégis mintha túl engedékeny volna: „...élhet ugyan vélek [ti. a dialektusokkal] akárki szabadon és senki érette törvényesen meg nem perelheti, akármiképpen mondja és írja, fõnn vagy fenn, Eskola vagy Iskola, Hût vagy Hit, Ingolna vagy Ángolna: de illõ még is réá vigyázni és meg választani* kivált az írásba, és aval élni, a'melly azokon a' helyyeken, mellyeken a' nyelvnek mintegy piattza vagyon, inkább Szokásban vagyon.”²⁰

A nyelvnek ez a sokszínűsége jelenik meg Aranka szótári tervében is, amikor arról ír, mire kellene kiterjednie, és miként kellene minősítenie egy nem latin célú tiszta magyar szótárnak: „Mellyben minden Magyar Szok, sőt nem tsak a' Magyarok, hanem a' bé tsuszott kortsos Szok is mellyek kőz beszédbe forognak, jova, rozsza; avassa és ujja; szépe és idétlennye, simája és faragotja; betsületes és tsunya, jádzi, pajkos, kufárné, katona, 's Pap szájába valo; szokott és szokatlan; gyűgyõgõ, édesgetõ, és kemény paraszt Szok, Szóllások formái; példa beszédek; 's ezeknek rozsz és jo élések meg lennének, 's mellettek Magyarul a' magyarázatjuk, és az hová illik egy tsova is, hogy e' rozsz, e' jádзи; e' paraszt, e' dialectus 's a' t. ritkán fordulván elé, annak az Ironak neve is, a'ki vélek élt.”²¹

Az erdélyi magyar nyelv kétszáz évvel ezelõtt szinte kizárólag a nyelvjárásokban élt: „...a normatív írásbeliség Erdélyben meglehetősen csekély mértékben, mintegy vékony felsõ rétegben érvényesült csupán...”²² Területileg, szintén Benkõ Loránd megállapítása szerint, ez a normatív írásbeliség és valószínűleg a nem provinciális élõbeszéd is erőteljesebben érvényesült Erdély keleti és nyugati részein, az iskolavárosokban és a polgárosultabb városi településeken. A spontán kollektív kétnyelvűség bizonyára már akkor is kiterjedt lehetett, azt viszont csak találgatni lehet, milyen irányú és milyen mértékű volt az asszimiláció.

A mai romániai magyar nyelvjárások közül azok állnak legközelebb a nemzeti nyelv beszélt változatának normáihoz, amelyek hídként átnyúlnak az országhatáron (az északkeleti, a tiszai és a déli). A legértékesebb transzilván nyelvi hagyományokat továbbra is a székely nyelvjárás őrzi, ebben ötvöződnék leginkább az erdélyi régió és a nemzeti nyelv normái. A nyelvi szigetek és a szórványok (a lakótelepi szórványok is) a kevertnyelvűség, a kétnyelvűség, a nyelvi széttagozottság állapotában saját hagyományos normáikat sem képesek őrízni, és mint fuldokló a levegõt, úgy igénylik a nemzeti nyelv hozzájuk eljutó, éltető elemeit. Erdélyben is kialakultak köznyelvek (néhány szerint nincs is más köznyelvünk, csak regionális), ezek részben a nagyobb nyelvjárási régiókat hidalják át (ilyen a székely városok nyelve, a partiumi városok nyelve, Kolozsvár nyelve stb.). Az anyaországi regionális köznyelvektõl eltérõen ezek nem kizárólag a nyelvjárások integrálódásának eredményei: az erdélyi regionális

¹⁸ Aranka György: *I.m.* 17–18.

¹⁹ Éder, 1978. 268.

²⁰ *I.m.* 271–272.

²¹ *I.m.* 245.

²² Benkõ, FelvIr. 490.

köznelv, akárcsak a felvidéki és a délvidéki, a nemzeti nyelvtől való elszigetelődés és különfejlődés jegyeit is magán viseli.

Ma is azt mondhatjuk, mint kétszáz évvel ezelőtt: nem az a baj, hogy vannak nyelvjárásaink, még az sem kárhoztatható, hogy a beszélők többsége valamely vidék nyelvjárását beszéli. Érzekjelük viszont, hogy nincs eléggé jelen és nem mindenütt hozzáférhető a nemzeti nyelv beszélt változata, a mai köznelv. Az ezt hordozó és közvetítő polgári magyar értelmiség, amelynek megfelelő nyelvi kultúrája volna, nagyon vékony és egyre apadó réteget képvisel Erdélyben. Ma sem célja senkinek a nyelvjárások háttérbe szorítása, de sokkal inkább a köznelv erősítése, a nyelvterület csángósodó széleinek megerősítése.

6. Erdély, nyelvi nimbusza ellenére, és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság is úgy szerepel a XVIII. század végi magyar szellemi köztudatban, mint konzervatív, maradi régió, amely ellenzi az újításokat. Ha a korabeli szövegek indulati hőfokát nézzük, kétségtelen, hogy Arankák semmit nem kárhoztatnak úgy, mint a nyelvbővítés szörmyszülőtteit.²³ Sőt elvileg is meg lehet kérdőjelezni a mesterséges nyelvbővítés lehetőségét, mint egy késői, 1806-ból származó „Rövid vélekedés”-ben olvassuk: „Csekély vélekedésem az, hogy egy nemzeti nyelvet, amint ... csinálni, úgy ... bővíteni is, emberi tehetséget felülhaladó dolog. Mindenik az idő, szokás bévett kölcsönös élés munkája.”²⁴ Az 1791-ben publikált *Ujjabb elmékedésekben* ezt írja Aranka: „A' Magyar Nyelv természeti édességén és kellemetességén fellyül ép és egész bőv nyelv lévén. Ebben a részben azért nem a' nyelvet tsak a' fejet kell bőviteni, és szélesíteni. A' mi bővítésre nyelvünkbe szükség vagyon, kétség kívül tsak a' Szókban, még pedig a' Mesterség, Tudomány, Játék-béli 's hasonló szókban vagyon.”²⁵ Benkő József is kételkedik abban, hogy gyors nekibuzdulással meg lehet tisztítani nyelvünket az idegen szavaktól, különösen a deák szóktól. 1791. március 1-jén Arankához írott levelében a tervezett Társaság ürügyén fejt ki véleményét: „...ma (:áldassanak az Egek!) tisztán magyarul kíván szóllani az Haza... felette sajnálom némelyeknek sok új magyar szókkal való sietéseket: mert az ilyent lassanként, tsak halkal, és nem edj két embernek, hanem köz akarattal kellene tselekedni, 's meggondolni, valyon tanácsos é, de lehet é, nem tsak ily hirtelen, hanem valaha, mind kírázni Nyelvünkéből az idegen, kíváltképpen deák szókat.”²⁶ Május 9-én visszatér e gondolathoz: „Bár késtek volna számos szókkal mostanság némely Könyveknek írói. A projektált Társaságot illetné, 's publica auctoritate lehetne az ilyeneket köz hasznuvá tenni.”²⁷ Érdemes-e közhasznuvá tenni olyan szavakat, amelyek közfelháborodást keltettek, Erdélyben különösen? Az avatatlanság és a sietség az okai a túlzásoknak, ez az általános vélemény: „Innen vagynak azok az idétlen és szenvedhetetlen új szók, mint megannyi afrikai csudák, melyekkel némelyek, igen sietett

²³ Ez a háborgás még a mérsékelt hangnemű szövegekből is érződik: „4. Regula. Mivelhogy pedig némelly jó reménségű új vitéz nyelv herosok, a' Magyar nyelvhez való buzgóságból, ennek bővítésének (!), ékesgetésének és kedveltetésének némelly olyan úttyait kezdették meg próbálni, melyek éppen ellenkező tsélra visznek: mellynek példái az új Magyar termésekre találtató némelly tsuda bogár új szók: más nyelvekből szükség felett bá-hozott szók és majmolt szóllás-formái ... a' Társaságnak a' leg-szélesebb és munkásabb Tárgyai közül való lenne mind ezeknek a' hibáknak az új Könyvek elő-adása alkalmatosságával léendő helyes és törvényes, igazságos, de inkább elmés mint éles meg-ítéllések; némellyeknek lajstromba szedések, és az el-tűrhetelenneknek éppen ki tségerezések” (*Ujjabb elmékedés*. 16–17).

²⁴ EMNyTI. 337.

²⁵ *I.m.* 15.

²⁶ Éder, 1978. 220.

²⁷ *I.m.* 230.

és éretlen buzgóságból nyelvünket meg kezdték fertéztetni. Ezekről az egek őrizték édes nyelvünköt.”²⁸

Két okát lehet megjelölni, megítélésem szerint, annak, hogy az erdélyiek ellenzői voltak a kapkodó újításnak: 1. a maguk provinciális elszigeteltségében, a nagyvilágtól távolabb, a polgárosultság alacsonyabb szintjén nem érezték annyira sürgetőnek a nyelvbővítés szükségét (bár ezt elismerték), 2. érezték viszont a már említett szerves nyelvi hagyományt, azt a kimeríthetetlen nyelvi tartalékot, amelyet a régi nyelv és a nyelvjárások jelentettek itt Erdélyben. Nem véletlen, hogy szerintük a nyelvbővítés első három kútfeje: az élő nyelv, a régi magyar nyelv és a nyelvjárások.

Nem lehet azt állítani, hogy az újítások ellenében a régi nyelvet idealizálták volna, hiszen gyakran kritikusan nyilatkoznak róla. Nem éppen konzervatív magatartásra vall, amikor elmarasztalják „a régi Bendeguz apja és Árpád anyja idejébéli szókkal s paraszt példabeszédekkel való helytelen élés”-t.²⁹ Máshol a Társaságtól elvárható tennivalók közt említik: „...ha igyekezni fog az ékesenszólásnak eme veszett kútfejeit bédugni, minéműek a Bendeguz apja idejébéli szók a máii szokott szók helyett s a paraszt konyhabéliek a tisztességesek helyett...”³⁰ Nem szeretném most az ünnep hangulatában még a Társaság konzervativizmusát is túlértékelni, azt viszont mindenképpen látnunk kell, hogy neves tagjainak még látszólagos maradiságukkal is volt szerepük a közös és egységes normák alakításában, abban, hogy nemzeti nyelvünk a régiók tekintetében is kiegyensúlyozottá vált, és abban is, hogy nem vert gyökeret minden vadhajtsa a szócsinálásnak. Erdély volt mindenképpen a mérleg egyik serpenyője a maga nyelvi tradícióival és máig kiapadhatatlan értékeivel.

A nemzeti nyelv ügye rég eldőlt, és a nemzet sorsában is beteljesedett Aranka álma, hogy „más pallérozottabb Nemzetekkel... majdég hajdon ... a' pallérozódás, esméret, és értelem világába-is vetélkedhessék”.³¹ Mindaz, ami kétszáz évvel ezelőtt kihívást és programot jelentett az egész magyarság számára, anakronizmusként csak itt Erdélyben őrizte meg szomorú aktualitását. A tudatos nyelvgazdagításra és nyelvápolásra most éppen annyira szükség van, mint akkor. A magyar nyelv erdélyi regionális változatáról ma is azt kell mondanunk, hogy: „Mindazáltal a tudományok, mesterségek, sőt társalkodásbeli szókban is nagy fogyatkozása vagyon, melynek kipótlása a mívelő kezeket várja.”³² Minden tudományterületnek és szakmának van ugyan egyetemes magyar terminológiája, de az erdélyieket megfosztotta ettől a korlátozó és tiltó nyelvpolitika, az oktatás sem tette és nem teszi lehetővé a megismerését és elsajátítását, a gyakorlat pedig szintén nem kedvez sem használatának, sem művelésének. A hivatali és jogi szaknyelvvvel hasonló a helyzet. A „társalkodásbeli szók”-kal sem állunk az anyaországihoz mérhető színvonalon, mert a közéleti nyelv, a publikus nyelv talán a legfertőzöttebb a mértéktelen és szükségtelen átvételek miatt. Ezek azok a nyelvi változatok, amelyek hiányoznak a kisebbségi nyelvváltozatokból vagy keverten vannak jelen. A mai nyelvfejlesztésnek, nyelvgazdagításnak, valamint az oktatásnak és a sajtónak e hiányokat kell pótolnia a nemzeti nyelv meglévő, eddig tőlünk elzárt elemeivel. Ehhez ma is szükségesek, mint kétszáz évvel ezelőtt, gyakorlati és tudományos célú nyelvtanok, közhasznú normatív szótárak (szaknyelvek, iskolai helyesírási és értelmező szótárak stb.), iskoláinkban

²⁸ EMNyTI. 96.

²⁹ *I.m.* 136.

³⁰ *I.m.* 125.

³¹ Újabb elmélkedés. 36.

³² EMNyTI. 124.

különösen nagy szükség van a magyar nyelv e bibliáira. A közéletben és a szellemi köztudatban pedig nemcsak az anyanyelvűség politikai programjára és megvalósulására kell éberen figyelnünk, hanem az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetségével együtt minden közművelődési intézményünk: iskolánk, templomunk, színházunk, rádiónk és újságunk a legfontosabb közügynek kell hogy tekintse az anyanyelv megőrzését, az anyanyelv művelését és ápolását. Ne áltassuk magunkat azzal, hogy Erdély ma is a tiszta magyar nyelv földje, lássuk be, hogy nyelvünk levegője itt bizony megritkult és szennyesebbé vált. Hogy jól érezhessük benne magunkat, és vele együtt megmaradjunk, legalább annyi a tennivalónk, mint volt azoknak a derék elődeinknek, akiket ünnepelek.

Pomogáts Béla

Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom

A nemzeti irodalmak — a humanizmus, a felvilágosodás, végül a 19. századi liberalizmus egységesítő hatására — a regionális irodalmi kultúrák közeledése, illetve egyesülése révén jöttek létre, mindazonáltal érezhetők voltak akár a 19., akár a 20. században azok a törekvések, amelyek a korábbi regionális hagyományok felújítását tűzték ki célul maguk elé. Mintha az államépítő s ennek megfelelően a nemzeti egység megteremtésére irányuló politika erősen központosító törekvéseivel szemben időről időre új öntudatra ébredtek volna a tradicionális történelmi és kulturális képződmények, a nemzeti kereten belül külön helyi színeket képviselő népcsoportok, a nemzeti kultúrán belül külön karaktert mutató kulturális regionalizmusok.

A 20. század első négy évtizedében Közép-Európa-szerte elterjedt „szellemtörténeti” iskola, amely kétségtelenül új gondolkodást és szemléletet hozott a 19. század második felében uralkodó pozitivizmus után, nagymértékben kedvezett a regionális irodalmak elismerésének. Altalános visszhangot keltett két német tudós: August Sauer és Josef Nadler „tájirodalmi” elmélete: a „Landschaftstheorie”, amely a nemzeti irodalom történelmi tájegységek szerint kialakult változataival foglalkozott s a német irodalmon belül megkülönböztette a porosz, a szász, a bajor, a sváb, a sziléziai és más hagyományokat. Ezt az elméletet átfogó módon Josef Nadler *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften* című munkája dolgozta ki.

A magyar irodalom történetében — és a magyar irodalomtörténet-írásban — voltaképpen szokatlan az frói egyéniségek és az irodalmi művek ilyenféle szemlélete. Irodalmunk fejlődésében a regionális szempontoknak, a helyi színeknek, történelmi és kulturális hagyományoknak kétségtelenül volt szerepe, ám valószínűleg közel sem olyan erős, mint a német vagy más nyugat-európai nyelvek esetében. A magyar nemzeti irodalom 20. századi decentralizációját ezért nem a regionális kultúrák újólagos megjelenése készítette elő, miként a német vagy a francia irodalomban, hanem a történelmi és politikai kényszerűség. Az, hogy a történelmi Magyarország átfogó keretei között kifejlődött irodalmi kultúrának az ország 1918–1920-ban bekövetkezett feldarabolása következtében fel kellett bomlania, és a korábban egységesnek tekinthető magyar nemzeti irodalomból négy, majd öt ország (Magyarország, Szlovákia, Románia, Jugoszlávia, illetve Kárpátalja, vagyis a Szovjetunió) magyar irodalma lett. Ez a hagyományos „trianoni” kép rendeződött át bizonyos mértékig az elmúlt esztendőik során.

Az utódállamok magyar kisebbségi (nemzetiségi) irodalmi nem egyszerűen a regionális kultúrák utódai, még az erdélyi magyar irodalom sem, amely kétségtelenül regionális hagyományokra támaszkodhatott. A történelmi Magyarországon valójában csak Erdélynek voltak ilyen hagyományai, szemben a Délvidékkel és a Felvidékkel, ezeknek a szellemi élete már korábban teljes mértékben betagozódott az egységes nemzeti kultúrába, és Pozsony, Kassa, Eperjes, Szabadka vagy Zenta irodalmi élete a budapesti irodalmi kultúra vonzásában élt. Erdély — velük szemben — inkább megőrizte saját kulturális arculatát, és nemcsak azért, mert az ottani szellemiség gazdagabb történeti örökséget hagyott hátra, hanem annak következtében is, hogy az erdélyi magyar szellemi élet olyan regionális központokra támaszkodhatott, mint Kolozsvár, Marosvásárhely, Torda,

Nagyenyed és a székely iskolavárosok. Az erdélyi magyar kultúra többé-kevésbé önálló művelődési régiót alkotott, szemben a Felvidékkel vagy a Délvidékkel, amelynek kulturális központjai tulajdonképpen más nagyobb kulturális régiókkal álltak szoros összeköttetésben: Pozsony és Komárom a Dunántúllal, Kassa Kelet-Magyarországgal, Szabadka pedig az Alfölddel. Az erdélyi magyar szellemi élet viszont már 1918 előtt követelte a kulturális és politikai decentralizációt, mi több, ebben a decentralizációban látta az erdélyi nemzetiségi kérdés megoldásának egy lehetséges eszközét.

Az erdélyi és természetesen a vajdasági vagy a szlovákiai magyar irodalom kialakulásában és történeti fejlődésében mindazonáltal a kulturális regionalizmusnak legfeljebb kiegészítő szerepe lehetett. A regionális program, miként ezt erdélyi, szlovákiai és vajdasági irodalmi viták tanúsítják, a történelmi kényszer eredménye volt. A magyar kisebbségi irodalmakat, illetve az irodalmi decentralizációt az első világháborús vereség s ennek következményeként a történelmi ország területének feldarabolása és a magyar nemzettest egyharmadának elszakítása kényszerítette ki. Az 1920-ban megkötött trianoni szerződés közel három és fél millió magyart, valamint számos magyar kulturális központot és intézményt helyezett a szomszédos országok fennhatósága alá. A történelmi kényszer hatására kialakuló irodalmak a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék, a Délvidék) kulturális hagyományaira támaszkodtak, ugyanakkor benső egységben maradtak a magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival.

Kialakult a magyar irodalom policentrikus modellje, amely a maga rendszerében meglehetősen eltér mindazoktól a többközpontú nyelvi kultúráktól (francia, svájci, kanadai francia, afrofrancia; angol, kanadai angol, ausztrál, dél-afrikai angol; német, osztrák, svájci német stb.), amelyek egészen gyakori és megszokott képződményei a jelenkori európai, illetve egyetemes kultúrának. A jelenkori világirodalomban meglehetősen általános irodalmi policentrizmust az „egy nyelv — több nemzet” általánosan tapasztalható jelensége teszi lehetővé. A magyar irodalmak esetében másról van szó: a hazai, a romániai, a szlovákiai, a vajdasági és a kárpátaljai, sőt a „nyugati” magyarság nem tartozik más-más nemzetek keretei közé. Állampolgárságuk természetesen eltér egymástól, nemzeti identitásuk viszont természetes módon megegyezik.

A magyar irodalom (kultúra) policentrikus modelljét lényegében az a tény határozza meg, hogy az anyaország irodalma mellett az első, illetve a második világháborút lezáró békeszerződések kényszerű következményeként több szomszédos országban is magyar nemzeti kisebbségek élnek, s ezek a kisebbségek — nem utolsósorban nemzeti identitásuk fenntartása érdekében — létrehozták a saját irodalmukat. Hasonló következtetésekre jutunk az emigrációs irodalom tekintetében is, a nyugat-európai és tengerentúli magyar író kulturális és nemzeti identitását többnyire nem állampolgársága vagy letelepedése dönti el, s még a kialakuló „kettős identitás” körülményei között is a magyar nemzet tagjának tudja magát.

Miben áll a történelmi Magyarország felbomlása után létrejött magyar nemzetiségi irodalmak különleges helyzete? Az első világháborút lezáró békeszerződések következtében a korábbi kelet-közép-európai „kisebbségi” irodalmak sorra egyesültek a maguk „anyanemzetének” irodalmával, a magyar irodalom korábbi egysége viszont éppen ekkor bomlott fel, s Európában szinte egyedül került abba a helyzetbe, amelyben korábban az olasz, a román, a délszláv irodalom élt. Fennáll tehát egy „központi” (anyaországbeli) magyar irodalom, és létrejöttek a „kisebbségi” (romániai, szlovákiai, jugoszláviai) magyar irodalmak, illetve az emigrációs irodalom; ezeket együttesen nevezzük „egyetemes” magyar irodalomnak. A 20. században élő magyarság tudatát és

kultúráját igen nagy mértékben határozza meg az, hogy a kialakult különfejlődés az eredeti nemzeti egység kényszerű felbomlásának következménye volt. Ez a helyzet alapvetően megszabta a magyar nemzetiségi irodalmak státusát és önismeretét is, és a kezdeti státus és önismeret változott meg, ha nem is lényegbevágóan, az időközben eltelt hét évtized folyamán, nem kis részben azoknak a történelmi kataklizmáknak és megrázkódtatásoknak a hatására, amelyeket e nemzetiségeknek és irodalmaknak el kellett szenvedniük.

A nemzetiségi sorba került magyarság jelentékeny áldozatokkal létrehozott irodalma az egységes nemzeti kultúra kényszerű felbomlásának eredményeként jött létre, a megfelelő országrészek (Erdély, a Felvidék és a Délvidék) művelődési hagyományaira támaszkodott, ugyanakkor lényegi egységben maradt az „anyaországi”, illetve „egyetemes” magyar irodalom általános törekvéseivel és áramlataival. A maga „kisebbségi” (nemzetiségi) tudatának ápolása mellett is őrizte a magyar nemzeti irodalom lényegi egységének tudatát. Ezt az irodalmi tudatot alapozta meg az a tény, hogy a kisebbségi magyar irodalmak képviselői továbbra is az etnikai és kulturális tekintetben homogén magyar nemzethez tartozóknak tudták magukat, de ezt a tudatot erősítette ezeknek az irodalmaknak a szerveződési folyamata is.

A magyar nemzetiségi irodalmak ugyanis két forrásból táplálkoztak a kezdet kezdetén: a regionális és az egységes nemzeti irodalmi hagyományok forrásaiból. Ennek a kettősségnek részben „irodalomontológiai”, részben irodalomtörténeti oka volt. Természetes dolog, hogy a magyar nemzetiségi irodalmak a maguk regionális hagyományaira is kívántak támaszkodni, hiszen ezek a hagyományok — Kolozsvár, Nagyvárad, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa, Szabadka történeti és kulturális hagyományai — biztos erőforrást jelentettek, s minél gazdagabbak voltak, annál természetesebben ment végbe az irodalomalapítás folyamata. A regionális hagyományok mellett azonban az egész magyar irodalomnak is lényeges szerepe volt a nemzetiségi irodalmak megalapozásában és további fejlődésében: az erdélyi, a szlovákiai és a vajdasági magyar irodalom ma is a teljes magyar kulturális örökséget tudja a magáénak. Nemcsak a korábbi egységes magyar nemzeti irodalom örökségét, hanem a különfejlődés során létrejött nemzeti kulturális értékeket is. A nemzetiségi irodalom nemcsak a Balassitól Adyig tartó tradíciót őrzi, hanem a további folytonosságot is. Számtalan példát lehetne mondani arra, hogy ennek a további irodalmi folytonosságnak az ereje miként határozza meg az erdélyi, a szlovákiai vagy a vajdasági magyar irodalom törekvéseit.

A nemzetiségi magyar irodalmak létében és történeti alakulásában egyaránt ez a kettős (regionális és egyetemes magyar) tájékozódás érvényesült. A nemzetiségi magyar irodalmak „hőskorában” nemcsak a regionális hagyományok képviselői vállaltak szervező szerepet, hanem azok az oktobrista, illetve baloldali elveket képviselő írók is, akik 1919 után mint politikai emigránsok telepedtek le a szomszédos országokhoz csatolt területeken, továbbá azok az írók, akik mint Benedek Elek, Kós Károly vagy Kuncz Aladár, hazatértek szülőföldjükre, mivel az ott szerveződő magyar kultúrákat kívánták segíteni.

A regionális hagyományok és az emigránsok, illetve a hazatelepülők által képviselt eszmék igen gyorsan ötvöződtek össze, valójában ezek az elvi szintézisek (vagy éppen kompromisszumok) szabták meg a magyar nemzetiségi irodalmak ideológiáját a két világháború között. Ez a nemzetiségi ideológia viszont maga olyan hagyományt jelent, amely a kortárs magyar nemzetiségi irodalmak fejlődésének is fontos tényezője.

A magyar nemzetiségi irodalmak, hacsak e törekvéseiket nem korlátozta külső erő, mindig is igyekeztek szoros közösségben dolgozni az „anyaország” irodalmával. Ennek igazolására mind az erdélyi, mind a szlovákiai, mind a vajdasági magyar írók tollából számos elvi megnyilatkozás idézhető: Erdély magyar írói több alkalommal is kinyilvánították elkötelezettségüket a magyar nemzeti irodalom egysége mellett, s midőn 1928-ban Ravasz László, aki különben igen nagy megbecsülésnek örvendett az erdélyiek között, „irodalmi skizmával” vádolta a magára találó erdélyi magyar irodalmat, az Erdélyi Helikon külön ankéton tett hitet a nemzeti irodalommal fenntartott szerves közösség mellett. Ennek során Benedek Elek, Berde Mária, Kós Károly, Makkai Sándor, Molter Károly, Reményik Sándor, Spectator (Krenner Miklós), Szentimrei Jenő és Tabéry Géza nyilvánították ki az erdélyi irodalom hűségét az „egyetemes” magyar irodalom iránt. Hasonló elvek kaptak hangot a szlovákiai Magyar Írás című irodalmi folyóirat Darkó István által jegyzett, 1932-es szerkesztői beközönlőjében, amely azokra az értékekre figyelmeztetett, amelyeket a kisebbségi irodalmak jelentenek a nemzeti irodalom számára: „a kiforrt, új kisebbségi életforma — olvasható itt — a magyarság egyeteme számára is óhajtott és követett példa legyen, amely új alapokkal erősítse meg az összmagyarság életét is”.

A magyar kisebbségi irodalmakat nemcsak deklarációk fűzték a nemzeti irodalom egészéhez, fejlődésüknek egész menete a lényegi közösség mellett tanúskodott. A pontos megfigyelések azt igazolják, hogy a nemzetiségi irodalmak irányzatainak, mozgalmainak és poétikai változásainak története szinte párhuzamosan halad a hazai irodalom eszme- és poétikatörténeti alakulásával. A húszas évek avantgárd áramlatai és újrealista törekvései éppúgy párhuzamosan jelennek meg a hazai és a nemzetiségi irodalomban, mint a harmincas évek népi törekvései, költői mitologizmusa és intellektualizmusa vagy „valóságirodalmának” dokumentarista áramlata. Ugyanez elmondható az ötvenes évek újnépies költői törekvéseiről vagy a hetvenes évek avantgárd irányzatairól, nyelvkritikai módszeréről, szövegalkotó kísérleteiről.

Mindenesetre irodalomtörténeti tény, hogy a szomszédos országokban élő magyar nemzetiségi irodalmakat sokkal több szál fűzte és fűzi a nemzeti irodalom fejlődéséhez, mint a velük egyazon országban fejlődő „többségi” nemzet irodalmához. A többségi irodalommal kialakult kapcsolatok jórészt művelődéspolitikai jellegűek, és voltaképpen beilleszthetők a kelet-közép-európai irodalmak általánosabb fejlődéstörténeti hasonlóságának keretei közé.

A magyar irodalom — vállalt hagyományai, nemzeti tudata és esztétikai értékrendje értelmében — egységes szellemi entitás, ennek a szellemi entitásnak azonban több központja, mondhatnám így is, több történelmileg kialakult intézményrendszere van. A magyar nemzeti irodalom struktúrája ennek következtében sajátos irodalmi „respublicára” hasonlít: ebben a „köztársaságban” a hazai irodalom mellett el nem hanyagolható szerepe van az erdélyi, a szlovákiai, a vajdasági, a kárpátaljai, illetve a nyugat-európai és tengerentúli magyar irodalomnak. Ennek az irodalmi „respublicának” az egység és a különbözőség a lényegi tulajdonságai: egység az irodalom nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságaiban, különbözőség társadalmi feltételeiben, konkrét nemzetiségi és részirodalmi feladataiban.

A magyar nemzeti irodalom lényegi egységét, amelyet természetesen nem a gondolatok, az eszmék és nem is a válaszra váró történelmi kérdések azonossága, hanem a mentalitásformák és az értékrend közössége határoz meg, igen sokáig, évtizedeken keresztül elfedte az a manipulatív rendszer, amelyet a kommunista diktatúrák

kényszerítettek rá a magyar „részirodalmakra”. Meggyőződésem szerint nekünk ezért most az egység gondolatát, a nemzeti és szellemi összetartozás ügyét kell előtérbe állítanunk, már csak a Közép- és Kelet-Európában tapasztalt történelmi átalakulások következtében is, minthogy ezek az átalakulások közelebb hozták hozzánk a magyarság kulturális egységének helyreállítását, amely leginkább sürgető történelmi feladataink közé tartozik.

Mindez megköveteli a kisebbségi létben, illetve a szétszóródásban élő magyar irodalmak intézményeinek közeledését is, az irodalmi körök és egyesületek most már ne egymástól elszigetelten dolgozzanak. Ma már: a régiókban bekövetkezett változások után nem érhetjük be nemzeti irodalmunk elvi és lényegi egységének deklarálásával, a következő évtizedben létre kell hozni az irodalmi intézmények legszorosabb kapcsolatát és együttműködését. A lehető legtermészetesebb dolognak tartom azt, hogy kolozsvári, pozsonyi, újvidéki, ungvári vagy éppen bécsi, párizsi, londoni és New York-i magyar írók budapesti, debreceni vagy szegedi folyóiratokban, könyvkiadóknál és irodalmi összejöveteleken vállaljanak szerepet, és persze azt is, hogy magyarországi írók szerepeljenek a szomszédos országok magyar irodalmi fórumain.

Szükség van arra is, hogy a kisebbségi magyar irodalmak adják fel azt a defenzív magatartást, amelyet, kétségtelenül az adott ország nemzetiségi és kulturális politikájának nyomása alatt, időnként tanúsítottak. A hagyományos „kisebbségi beszédmód” helyett egy új beszédmód kialakítására van szükség, amely elutasítja a történelmileg kialakult kisebbségi önkorlátozást és a túlzó óvatosságot, meg tud küzdeni a szabad beszédért és valóban a „sajátosság méltóságát” képviseli. A kisebbségi magyar irodalmak ugyanis nem állnak egyedül, hanem éppen az egyetemes magyar irodalom lelki közössége és belső szolidaritása következtében egy tizenötmilliós nemzet és egy európai „kulturális középhatalom” integráns részét alkotják.

A Magyarországgal szomszédos országok politikájának és többségi kultúrájának is meg kell értenie, hogy partnerük nem a kisebbségi magyar irodalom, hanem az egész magyar irodalom, s a kisebbségi magyar kultúrákat nem kezelhetik egy sajátos nyelvi „underground” kulturális képződményként, hanem csakis a magyar nemzeti irodalom részeként. Ugyanezt kell tudatosítani a magyarországi szellemi és politikai életben és közvéleményben is, amely időnként maga is hajlamos arra, hogy a kisebbségi magyar irodalmakban valamiféle kulturális egzotikumot lásson és vele ne a természetes lelki szolidaritás, hanem valamilyen paternalista gyámkodás jegyében tartson fenn kapcsolatokat. Ezért ezen a téren is átgondolásra, közös töprengésre és főként megoldásra váró kérdésekkel kell számot vetnünk.

A tennivalók persze ennél is nagyobbak: irodalmunk nemzeti egységét és ezáltal a magyarság kulturális egységét kell helyreállítanunk. Ezért az egységért korábban is folytak küzdelmek, többnyire magányos partizánakciók, amelyek általában a hatalom gyanakvásával és rosszhallásával találkoztak idehaza, és heves, olykor hisztérikus ellenállást váltottak ki a szomszédos országok politikai és művelődéspolitikai köreiben. Most végre be kell jelentenünk és le kell szögeznünk néhány alapelvet, amelytől a közép- és kelet-európai régió most alakuló helyzetében semmiképpen sem tághíthatunk. Ezeket az alapelveket mindenképpen érvényesítenünk kell a szomszédos népekkel folytatott és folytatandó egyezkedések során: a közép-európai egyetértés és együttműködés kialakításának folyamatában.

Ilyen alapelv, talán az első elseje: a magyar nemzeti kultúra (és irodalom) egységének követelménye, a nemzeti kultúra integrációja. A nemzeti egység helyreállítása

integratív szellemiséget és integrációs tényezőket kíván. Márpedig mi más lehetne ilyen integrációs tényező, mint a magyar irodalom és ennek intézményrendszere? Irodalmunknak, akár tetszik, akár nem, ismét vállalnia kell történelmi küldetését, és szerepet kell keresnie a súlyos történelmi kényszerűségek következtében részeire szakadt nemzeti közösség belső kohéziójának erősítésében. Következésképp képviselnie és érvényesítenie kell a benne felhalmozott morális és kulturális értékeket.

Mindez természetesen megköveteli az irodalom és a szellemi élet alapvető függetlenségét. lehet, hogy ennek a függetlenségnek a kinyilvánítása és védelme nem lesz könnyű: a kor vezető szólamát mindenütt a politika fújja, s a politikai elfogultságok és indulatok, a 20. század végi nacionalizmus hullámai mindent elárasztanak, következképp megnehezítik a kulturális élet szerves működését és a kívánatos kulturális integrációt. Gondolok itt akár a szlovák politikai életre, amelyet nemzetállami aspirációk fűtenek, akár a magyarországi pártpolitikai viszályokra, amelyek a konszenzus építése helyett csoportérdekeknek, egyéni ambícióknak szolgálatják ki a kívánatos nemzeti kulturális stratégiát. Az irodalomnak mégis a saját küldetését kell vállalnia: ez egyszersmind nemzeti küldetés. Az író most az anyaországban és kisebbségi-nemzetiségi létben egyaránt úgy tehet szolgálatot nemzetének, ha szabad marad, és szembeszállva a kihívásokkal, csábításokkal, kényszerekkel; „civil kurázsit” tanúsítva hallatja szavát.

Szathmári István

Aranka György és a stilisztika

1. Az elmúlt hónapokban a szolnoki tudományos ülésre készülvén — hogy Geleji Katona István kifejezésével éljek — Verseghy stilisztikájával voltam foglalatoss, közelebbről azzal, hogy Verseghy műveiben milyen mértékben és hogyan szól nyelvünk hangjainak és zenei jelenségeinek a stílusértékéről, stilisztikájáról. Két következtetésre jutottam. Egyrészt arra, hogy bár Verseghy külön stilisztikát nem írt — ez a diszciplína egyébként akkor még nem is önállósodott —, mégis — persze nem stilisztikai rendszerezésben — nem jelentéktelen lépéseket tett a funkcionális stilisztika felé (pl. a stílus adekvátsága, a szinonimák fontossága, bizonyos stílusrétegek, pl. a hivatalos stílus jellemzése, a jóhangzás bemutatása stb.). Másrészt azt állapíthattam meg, hogy az eufónia Verseghynél szinte grammatikai rangra emelkedik, és nagy szerepet kap benne az ének, a zene, miközben részletesen foglalkozik a hangzó beszéd sajátágaival, mai szakkifejezéssel: a szövegfonetikai eszközökkel.

Az elmondottaktól is indítva arra gondoltam, talán nem lesz érdektelen megvizsgálni, hogy a magyar felvilágosodás jellegzetes alakja, az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságnak a motorja: Aranka György milyen mértékben és hogyan vont be stilisztikai jelenségeket elsősorban nyelvművelő programtervezeteibe. Természetesen felmerülhet a kérdés, hogy — Enyedi Sándor szavaival — „a derék táblabíró ... aki nem tekinthető szakmabeli irodalmárnak vagy nyelvésznek”,¹ felemelkedhetett-e a jelzett tekintetben, ha nem is a kiváló nyelvtudós és stilisztikus Verseghy színvonalára, de olyan fokra, amelyen a szerzők föltétlen maradandót alkotnak. Magam erre a kérdésre „igen”-nel válaszolok. Az a tény ugyanis, hogy Aranka a nyelv kiművelésére és e kiművelést elvégző társaság megszervezésére tette fel az életét; és hogy ennek megvalósítása érdekében folyamatosan tájékozódott a hazai és külföldi szakirodalomban, valamint a közműveltség alakulásában; továbbá, hogy jó gyakorlati érzékére támaszkodva röpiratokat és részletes, reálisnak mondható tervezeteket készített a nyelvművelő társaság működésére; végül pedig, hogy bizonyos értelemben a Kazinczyhoz hasonló levelezést folytatott erdélyi, magyarországi és bécsi írókkal, értelmiségiekkel... mind, mind hozzájárult ahhoz, hogy Benkő Loránd a magyar irodalmi nyelv e korbéli alakulásával foglalkozó könyvében² az „irodalmi vagy nyelvi (vagy mindkét) téren neves és hatásos személyiségek” között említi, egy sorban Baróti Szabó Dáviddal, Bessenyeivel, Dugonicsal, Faludival, Révaival, Verseghyvel és másokkal. Erre utal egyébként az is, amire ugyancsak Benkő hívja fel a figyelmet: „Kazinczy és Aranka ... több alkalommal is egész listákat váltottak egymással műveik kölcsönös nyelvi lektorálásának eredményeképpen.”³ Továbbá hogy a nyelvi norma szintjét illetően „Mellette — ti. Baróti Szabó mellett — a csoport tagjainak legtöbbször, elsősorban Andrád, Aranka, Benkő József,

¹ *Aranka György erdélyi társaságai*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Enyedi Sándor. Bp. 1988. 26.

² *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában* (a továbbiakban: FelvIr). Bp. 1960. 13.

³ *I.m.* 141.

ifj. Cserey, Kovásznai, Teleki Ádám, Tordai, ha nem is országosan, de legalábbis erdélyi viszonylatban az írók legtájékozottabb rétegéhez tartozik”.⁴

2. Előadásomat nyelvtudomány-, közelebbről stilisztikatörténetinek szánom. A tudománytörténet pedig a vizsgált kort, diszciplínát, jelenséget mindig a mindenkori ma szemével teszi mérlegre, de természetesen úgy, hogy ugyanakkor vissza is helyezi a saját korába.

A XVIII. század végéről, a XIX. század elejéről a stilisztikát illetően annyit mondhatunk, hogy mint az ókortól kezdve, még ekkor is a retorikák foglalkoznak stilisztikai kérdésekkel, jelenségekkel. De azért az első kísérleti lépéseket már többen megteszik — pl. Adelung nyomán, de magyar nyelvű terminológiát teremtve és magyar nyelvi anyagra hivatkozva Révai Miklós *A magyar szép toll* c. munkájával is⁵ — a retorikától különválasztott stílustudomány felé. (A „stilisztika” szót Németországban állítólag Novalis terjeszti el a XIX. század harmincas éveiben. Az Oxford Dictionary 1846-ban, a francia Littré pedig 1872-ben szótározza először.) És szintén ebbe az irányba hatott Verseggy, mindenekelőtt *Usus Aestheticus Linguae Hungaricae*⁶ c. hatalmas, egyszerre retorikai, poétikai és stilisztikai jellegű munkájával.⁷

Ami pedig a mai stilisztikai nézőpontot illeti, hangsúlyozom, hogy magam a Saussure-tanítvány Ch. Bally által a XX. század elején megalapozott, a Prágai iskolától stb. továbbfejlesztett és az újabb diszciplínák (kommunikációelmélet, szövegtan, szociolingvisztika, pragmatika stb.) révén kiteljesedett funkcionális stilisztika alapján állok. Mindjárt megjegyzem, hogy talán ez a stílusfelfogás a legalkalmasabb vizsgált korunk mérlegre tételére, mivel Kazinczy, Révai, Verseggy és — természetesen — Aranka idevágó munkáiban is ott formálódik a stilisztikai funkción alapuló majdani rendszerezés. E stílusfelfogás szerint egyébként — leegyszerűsítve a dolgot — a kommunikációban elkülöníthetjük a nyelvet, a beszédet, a stílust és a szöveget. Ebben a felfogásban a nyelv valójában anyagraktár: hangoknak, szavaknak és kifejezéseknek, valamint alak-, mondat- és szövegtani jelenségeknek, továbbá ezek használati szabályainak az összessége. Aki most már közölni akar valamit, a kommunikációs tényezőktől függően ezekből válogat. Így jön létre a beszéd. A beszéd pedig — a kifejezés hogyanjára, vagyis a kifejezés módjára téve a hangsúlyt, más szóval pragmatikai szempontból — egyúttal stílus. A stílus tehát a kommunikációs helyzetnek megfelelő beszédmód. És tegyük hozzá, a kommunikáció mindig szövegben megy végbe. Megemlítem még a következő alapvető dolgot: a nyelv azért tud megfelelni a különböző kommunikációs helyzeteknek, azért tud stílussá lenni, mert a nyelvi szintekhez tartozó és valójában szinonimasorokba rendeződő eszközöknek (nyelvi variánsoknak, tulajdonképpen az anyagraktár elemeinek) van, pontosabban lehet stílusértékük, illetve ilyen értéket kaphatnak a beszédben, a szövegben. A stílusérték pedig az a gondolati, érzelmi-hangulati, asszociációs tartalom, amely az illető elemnek, kifejezésnek, mondatnak stb. — a vele azonos fogalmi tartalmú, de semleges, illetve más stílusértékű párjához viszonyítva — a sajátja, mondhatnánk: többlete, és amely alkalmas arra, hogy különböző hatást váltson ki.⁸ Ideiktatom még — mivel vizsgált korunk felé is mutat —

⁴ Uo. 480.

⁵ Eder Zoltán közéletében és utószavával. Bp. 1973.

⁶ Buda 1816–1817.

⁷ Lásd a kort részletesebben: *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet*. A III. Országos Magyar Nyelvészkonferencián előadásai. Bp. 1956. Balázs János 115–119. — *Stilisztikai tanulmányok*. A Kiadói Főigazgatóság stilisztikai előadássorozatainak teljes anyaga. Bp. 1961. 22–29.

⁸ Lásd Szathmári István: *Magyar Nyelv* (a továbbiakban: MNy.) 83. 287–297.

Fülei-Szántó Endrének a stílusra vonatkozó megjegyzését: „A stílust felfoghatjuk úgy is, mint a nyelvi szegmentumok és a szövelezés olyan kombinációját, amely értékeket realizál (esztétikumot, világosságot, tömörséget, szabatoságot stb.).”⁹

3. Lássuk, Arankának milyen írásait vizsgáltam meg a jelzett szempontból. Alapul vettem Enyedi Sándornak már említett körültekintő összeállítását.¹⁰ Ebből — mint számomra legtöbbször mondták — a nyelvművelő társasággal közvetlenül kapcsolatos első és harmadik írást elemeztem,¹¹ de áttekintettem a többit is. Ezenkívül áttanulmányoztam Aranka György szótári dolgozatait az Éder Zoltán által közreadott formában.¹² Ennek a tanulságai azonban külön előadást igényelnének, így csak korlátozott esetben hivatkozom rájuk.

Arankának *Egy Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság felállításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez c.*, 1791. január másodikik dátumú felszólítása két célt tűz ki a társaság elé: „a nyelv művelését”-t és „a nemzet világosítását”-t (50). Az előbbi „az anyai nyelvnek tisztán való megtartását”-t, ill. „bővítését”-t jelenti (51; ezekről még szó lesz a stilisztika kapcsán). Az utóbbi pedig — Aranka gyakorlati érzékét is bizonyítandó — a következőket teszi szükségessé: az eddigi könyvek számbavétele (a felvilágosodás szempontjából), „könyvesszoba” felállítása, az idegen nyelvű könyvekről recenziók megjelentetése, a fontos efféle könyvek lefordítása, a „hazánk és nemzetünk viselt dolgai”-ról szóló munkák megszerzése és megismertetése (ezzel kapcsolatban külön gondol a „szépne”-re is), olvasótársaság és olvasószoba felállítása, a könyvkölcsönzés megszervezése és az olvasás megkönnyítésére magyarázó szótár szerkesztése (53–56).

Az *Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság. A Magyar Nyelvművelő Társaságról újabb elmélkedés c.*, 1791. augusztus elsejéi keltezésű írás — mint az idézett alcím is jelzi — valójában az előző rajzolatnak egy kissé módosított és részletesebb kifejtése. Aranka a „Bevezetés”-ben megmondja, hogy újragondolta az egészet, részben mert „jó hazafiak” és barátai „segítő utasítások”-at adtak, részben mivel többen kétségeskedtek — egyébként maga a szerző is —, hogy vajon a kitűzött cél megvalósítható-e. Ezúttal „a társaság munkálkodásainak a tárgyait” így jelöli meg: „a nyelvművelés és szükséges eszmérek terjesztése” (75).

4.1. A stilisztikai vonatkozások tárgyalását kezdjük annak a körülírásával, hogy mit értettek — mit értett Aranka — „a nyelv kiművelését”-n, ti. ennek a függvénye volt minden nyelvi-stilisztikai kérdés. A felvilágosodásnak ez a legfontosabb művelődésbeli tevékenysége röviden: a nyelvhasználati szabályok (normák) megállapítása, a szó- és kifejezőképesség gazdagítása, a nyelvi helytelenségeknek helyesekkel való pótlása, továbbá az így megformált nyelvnek, a nemzeti nyelvnek¹³, a nyelvi ismereteknek minden eszközzel való terjesztése („közönségessé tétele”); ilyenformán ez a program átfogta a nyelvvel való foglalkozásnak szinte minden részlegét. Aranka ezenkívül azt is hangsúlyozza, hogy „mind a két hazában azon egy igaz magyar nyelv legyen” (51), és ő is kiáll a nemzeti nyelv státusza mellett: „Az értelemnek csak a tulajdon nemzeti nyelvnek való támadása, terjedése, bővsége és egymással való közölhetése és közlése űzheti el egy nemzetben az értelem homályát” (109).

⁹ Idézi Zeman László: *A magyar nyelv rétegződése*. Bp. 1988. 1051.

¹⁰ Aranka György erdélyi társaságai.

¹¹ I.m. 43–59, 71–101.

¹² Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Nyelvművelő Társaság (a továbbiakban: Éder, szövegben is). Bp. 1978. 241–284.

¹³ Vö. Felv. 58.

4.2. Maga a *stilus* szó Arankánál egyszer (78) és a kötetben még egyszer, Fekete Jánosnak a Társasághoz intézett levelében fordul elő (223). Ezekben az esetekben és külön meg nem nevezve sokszor ennek a szónak a következő az értelme: gondolatok felöltöztetésének, kidolgozásának, előadásának a módja (pl. „gondolatja ... öltöztetésének s előadásának ... módja, 149). Egyébként az eredeti célkitűzésnek megfelelően Aranka (is) inkább a „szép”, ill. „együgyű” (értsd: egyszerű¹⁴) stílus tulajdonságait emlegeti, pl. „Egy szép könyvnek az az esmértető jele, hogy kellemetes, édes, folyó és olvastatja magát” (45); „caesari együgyű, de fülbemászó előadás” (145). Mindamellett Aranka érzékeli a stílus adekvátságának a szükségét is: „Ami több, a szók és kifejezések abban a bőv beszédben [értsd: Cicerónál] úgy a gondolatokhoz és dolgokhoz vagynak szabva, hogy értelmes ember és helyesen, egy szót is sem ki nem vethet belőlek, sem meg nem cserélhet benne” (146). És a stílusnak különböző hatást kiváltó szerepére is többször találunk nála utalást, pl. „És hogy az ifjak vegyék észre magokat, hogy az igaz ékesszólásban... a munka csak akkor felséges, ha a tárgy a szívben érzékenységet (érzékeny CzF.-nál¹⁵ 'szívreható'), kidolgozása az elmében tüzet, leírása és kimondása a dologban elevenséget s a szemléltetőben gyönyörűséget tud gerjeszteni” (175). Észleli továbbá az egyéni stílus létét és fontosságát: „...az íróknak és írásoknak tulajdon különösségek, amint nevezik, *karakterek*, mindazoknak az apró és nagy különösségeknek summájában áll, melyek minden írónak és írásnak csupán tulajdonai s másokkal nem közösök, akár jók és szépek legyenek azok...” (150)

4.3. Aranka a Társaság sürgős feladataként jelöli meg „egy jó magyar *grammatika* vagy nyelvmester” és „egy jó magyar szótár vagy *lexikon*” összeállítását (51, 76, 119, 140), vagyis a mi jelenlegi szempontunkból a nyelvi anyagraktárnak, a variánsoknak a számbavételét.

A kommunikációs tényezők szerepét látva (pl. „...megjegyezni — azaz meg kell jegyezni a szavakkal kapcsolatban —, hogy ... hol és kik s hogy élnek vélek”, 51) érzékeli a szavak és kifejezések stílusértékét, kidolgoz bizonyos stílusminősítő rendszert, és ezzel mintegy utal a nyelvi elemek felhasználásbeli lehetőségeire. Ezt írja például a szótári dolgozataiban (l. Éder Zoltán idézett munkájában, 277) „Az elé-fordulo nem közönséges élésű, értelmű és hangu szok, azoktól melyek ma közönséges élésben vagynak, meg különböztetvén; azok-közül mindenikének melléje tétessék: melyik ó, melyik ujj, és ezekkel a' régi vagy mái Irok-közül ki hol élt; 's azok melyik bizonyos helység-béliek, hol vagynak szokásban, és mit téznek...” A következő megjegyzése meg már normatív szempontokra is utal: „A' csunya, paraszt, gyermeki, csufondáros szoknak a' Magyaroknál nagyon tisztességes bé vett meg felelő szavak: azért ezeket mindenkor utánok kell tenni és meg kell jegyezni, hogy azok helyett a' Könyv Írásban, s tisztességes beszédben ezekkel szoktanak élni. p.o. Bé csukni az ajtot. *Tisztességesebben* Bé tenni az ajtot. Gyerköcze *Paraszt* Gyermekekske” (Éder 283). És íme Aranka stílusminősítő rendszere: „...a' Szok irattassanak Betük rendi szerént, és minden szonak szollás formájának, tétessék utánna minémű: u.m. Közönséges é vagy csak néhol élnek velle, ó é vagy ujj, eredeti é vagy eredett, közönséges é v. Provinciális vagy Dialectus; tisztességes é vagy paraszt, vagy jádзи, tréfás, vagy példabeszédes, vagy ujj, rosz kohoba költ, 's ezekre a' hol illik jegyeztessék meg hol kik éltek vagy élnek vélek” (Éder 281).

¹⁴ Lásd a szó első jelentését *Erdélyi Szótörténeti Tár* II. 700. Buk. 1978.

¹⁵ Czuczor Gergely—Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. I–VI. Pest [majd] Budapest 1862–1874.

Foglalkozik aztán a tájnyelvi elemekkel, vagyis a provincializmusokkal (pl. 51–52, Éder 264, 267, 268, 280, 283), a régi szavakkal (pl. 53, 80, 81, Éder 266–267, 280), az új elemekkel (pl. 49, 53, Éder 247), az idegen szavakkal (pl. 47, 53, Éder 280, 281), a szakszavakkal (pl. 78–79, 81, Éder 247, 280–281); a komikus, durva stb. nyelvi elemekkel (pl. 52, 83, Éder 281) stb. Érthető módon viszonylag legrészletesebben az úgynevezett provincializmusokat tárgyalja Aranka. Német és más példákra hivatkozva és a székely, a mezősegi, a palóc stb. beszédet röviden jellemezve meghatározza, mi a dialektus (l. Éder 263–264 és 268), majd igen jó, a kort meghaladó érzékkel kimondja, hogy a táji beszéd önmagában nem hibáztatható: „A' mi a' Beszédbeli Külömbiséget, ugy nevezett Dialectusokat nézi: tehát élhet ugyan vélek akárki szabadon és senki érette törvényesen meg nem perelheti akármiképen mondja és írja, fönn vagy fenn, Eskola vagy Iskola, Hút vagy Hit...: de illő még is réá vigyázni és meg választani, kivált az írásba, és aval (!) élni, a' melly azokon a' helyyeken, mellyeken a' nyelvnek mintegy piattza vagyon, inkább Szokásban vagyon” (Éder 271–272). De azt is hangsúlyozza, hogy a tájszavakkal „közönségesen, kivált a tisztességes beszédek rendében és gyülekezetekben élni nem szabad. Ilyen példának okáért *egyem* — mondokért. *Toportyánfereg*, medvéért sat” (52, az említett két szóra l. TESZ¹⁶), illetve hogy a „közönséges és tisztességes” tájszavak „egymással felcserélthetnek, mint példának okáért: tengeri, törökbúza, málé; mely ugyan jó, de ebben igen vigyázni kell, hogy csak egy helységbeli, úgynevezett *provincialis* szók, sőt még szólás formái is tisztességes beszéd rendibe soha fel ne vétessenek, mert csömört okoznak, alacson és házi beszédbe pedig élni lehet vélek” (83; alaki tájszók felsorolását l. Éder 268–272).

4.4. Külön érdemes szólni — mint alapkérdésről — arról, hogyan látta Aranka a szinonimitás jelentőségét. Azt írja Károly Sándor 1980-ban *A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás* c. dolgozatában, hogy a szinonima fogalma a nyelvtudomány története folyamán változáson ment át. A klasszikus hagyomány szerint (pl. Páriz Pápai 1782-es szótárában) szűkebb értelemben volt használatos: azonos értelműséget jelentett. A XIX. században viszont — tágabban — „olyan szavak viszonyát kezdte jelölni, amelyeknek a jelentése árnyalatilag, kis mértékben különbözik egymástól, vagy amelyeknek a jelentése — más megfogalmazásban — hasonlított egymáshoz. Mindezek ... megengedik mind a jelentésazonosság, mind a jelentéskülönbőség kritériumát”.¹⁷ (A modern szinonimaszemlélet viszont „élesen elválasztja a szó kognitív és emotív, denotatív és konnotatív jelentését, az előbbiben teljes egyezést kíván, az utóbbiban megengedi a különbözést”.¹⁸) Aranka Adelungra utalva és Páriz Pápaihoz hasonlóan egyértelmű szavaknak tekinti a szinonimákat a szótári dolgozataiban („...az egy értelmű Szok, az ugy nevezett Synonimák”, Éder 246). De látja azt is világosan, hogy igen kicsi az egyértelmű szavak száma. A „*horpasz, sovány, ősztvér, híván, tappan*” pl. szerint valójában nem egyértelműek, meg is magyarázza, miben különböznek egymástól (l. Éder 246). A szótárfajták tárgyalása kapcsán később kimondja: a szinonimaszótárak „csak arra készítettetnek, hogy az egymáshoz hasonló értelmű Szoknak külömbsege belöllek meg tessék” (Éder 276), közelebbről „...tétessék fel hogy a' két szo mennyiben hasonlít 's mennyiben külömbözik, ha több ilyen szo van, a' külömbség grádittsai határozottassanak meg” (Éder 282). Aztán hoz példát a lexikai szinonimákra: „Példának okáért feltésem, hogy egy nemes gyülekezetben valaki maga vélekedése mellett sokáig harcol; ennek más okos

¹⁶ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Bp. 1967–1976.

¹⁷ MNy. 8. 145.

¹⁸ *I. m.* 146.

ember helyesen mondhatja: *Hiába igyekezék az úr*. Egy értetlen pedig, ha elmésségét akarván mutatni, ezt mondaná: *Hiában kakaskodék az úr*, ez az illendőséget megsértené” (52, 1. még Éder 266, 282, 283). És felfedezi a grammatikai szinonimákat is (pl. „...így szoktunk szólani: *megyek vala* a piacon, mikor sat. *találkozám* egy emberrel, *jött* a kapu felől. Ezek a változások az igének: 1. *megyek vala*, 2. *találkozám*, 3. *jött*, három megkülönböztetett időváltozások, aki érti...” 45–46, 1. még az *engem*: *engemet*, *ujjam*: *ujjamat* változatokra Éder 266). Egyébként kimondja a — stilisztikai variánsok közötti — válogatás szükségességét is: „...hogya [a'] gondolatjokat igazán, 's illendőül ki tudják fejezni, válogatni kellett a' Szokba...” (Éder 246; 1. még 115, Éder 267 stb.)

4.5. Most már csak felsorolom, milyen stilisztikai vagy a stílust is érintő jelenségekről szól Aranka. Többször beszél az ékesszólásról (146, 166, 175, Éder 247). Kiemeli a kellemes hangzás (nem nevezi eufóniának) fontosságát (45, 81, 109, 136, 145, 146). Hangsúlyozza továbbá a színháznak „anyai nyelvünk gyarapítására és közönségítésére szolgáló” szerepét (79). Stb.

5. Befejezésül még két gondolat. Aranka György is azon kiváló tudósok, irodalmi és nyelvi kérdésekkel foglalkozók sorába tartozik, akik Sylvester Jánostól Bárczi Gézáig nemcsak meglátták nyelvünk szépségét, pozitív vonásait, hanem mindezt ki is fejezték munkáikban. Aranka például így: „...egy olyan igaz magyar ember, aki született nyelvével úgy bír, amint egy magyarnak bírnia kell, nem tud semmit olyan magoson és szépen gondolni, hogy akármely magos és gyöngy gondolatját is hasonló magos és gyöngy beszéddel ki ne tudja adni. A magyar nyelv természeti édességén és kellemetességén feljül ép és egész bőv nyelv lévén...” (81) Másrészt: hogy a magyar felvilágosodás korában az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság fennállásának tizenhárom éve alatt — a nehézségek és fogyatékok ellenére is — olyan maradandót alkotott, abban nem kis része volt Aranka György munkálkodásának, és talán hozzátehetjük, benne a stilisztika irányába ható tevékenységének is.

Tótfalvi Zoltán

Vidék és tudomány az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratainak tükrében

Pontosan 200 esztendővel ezelőtt — 1793. december 3-án — tartotta első ülését Marosvásárhelyen az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság. Ezen az alakuló ülésen megfogalmazódott az a felismerés, amelyet azóta sem győzünk eléggé méltatni: az erdélyi szellemi, irodalmi és tudományos élet egyik jellemzője a decentralizált központok megléte és termékenyítő hatása. A Nyelvmívelő Társaság egyik legnagyobb érdeme, hogy mozgósítani tudta az alkotó energiákat. Rendszerezem a tudós társaság tagjainak, pártolóinak és támogatóinak imponáló névsorát. A 183 „jeles” közül csak alig néhányan éltek Budán, Pesten, Pozsonyban vagy Kolozsváron. Nagy részük vidéken született, ide tért vissza, s innen küldte tanulmányait, irodalmi munkáit. A tudós társaság tagjai által beküldött tízezer oldalnyi kézirat az erdélyi tudományosság páratlan értéke és kincseshányaja. A társadalom- és természettudományok egész területét felöleli, s nagyrészt feldolgozatlan!

Az alakuló ülésen tételesen is megfogalmazták: „A tudományok mezején elszéledt nemes munkálkodó elméknek, kik annak csaknem minden szegelletében dolgozni kezdettenek, de rész szerint a jóízű szükségesebb munkáknak esmérésekre és megválasztásokra nézve segítségre szükségek vagyon, rész szerint ösztönök nem lévén, kedvek ellen hevernek; vagy pedig munkájoknak rendiben tulajdon hajlandóságokat követvén, midőn egy bizonyos nyomon menni, s a közönséges célra intéztetve lenni nem láttatnak, s amiatt egész érdemek ki nem tetszhetik, vezérlésekre és, amennyiben lehet, egybekötöttetésekre lévén szükség, a Társaság igyekezni fog ezen szükségén segíteni.”

Meghirdetett eszméihez híven a tudós társaság az enciklopédikus műveltség meghonosítását tartotta egyik legfontosabb feladatának. Mindez nemcsak a tervek sokirányúságában, a tudomány és gyakorlat kapcsolatában, a nagy, átfogó munkák hirdetésében követhető nyomon, hanem a jegyzőkönyvekben és kéziratokban is.

„A Nyelvmívelő Társaság tervei között szerepelt egy erdélyi enciklopédia is. [...] Az erdélyi enciklopédia célja Erdély népei történetének megírása, földrajzának, természeti kincseinek, művelődésének ismerete volt. Az erdélyi enciklopédia össze akarta foglalni az Erdélyre vonatkozó korabeli tudományos ismereteket, és egyúttal azok alapján elő akarta segíteni Erdély polgárosodását, népeinek egymáshoz való közeledését” — írja Jancsó Elemér 1955-ben megjelent *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai* című kötetében.

Az enciklopédikus érdeklődés jegyében a tudós társaság vezetői arra kérték a külföldre utazókat, egyetemjárókat, hogy tanulmányozzák az ott látott technikai újdonságokat, a gépek működését és az ipari termelés folyamatait: „A tudományok rendiben a legjobb iskolabéli tanítás és tanulás is nem tudomány, csak készület. Hogy azért a haza fiai iskolájukat végezvén is, a tudományokkal függésben és barátságban maradjanak, igyekezik a Társaság az idegen országokon kijövő szebb-szebb tudós könyveket és egyszersmind a tudományoknak állapotját is azoknak naponként való növekedésével a magyar közönséggel megismertetni.”

Igazat kell adnunk Enyedi Sándornak, amikor 1988-ban, a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent kötetében Aranka Györgyöt dilettánsnak minősíti, aki nem tekinthető szakmabeli irodalmárnak vagy nyelvésznek. Aranka György érdeme, hogy kidolgozta azt a valódi programot adó, a nyelvészet, az irodalom, a társadalom- és természettudományok egészét átfogó feladatrendszert, amely a tudós társaság bűvkörébe tudta vonni nemcsak az erdélyi, hanem a magyarországi írókat, tudósokat is, akiknek rendes vagy pártoló tagságát, akár jelentkezését mindig nagy örömmel fogadta Aranka György. Egy XVIII–XIX. századi, Marosvásárhely nagyságú vidéki kisvárosban országos jellegű tudós társaságot működtetni önmagában számottevő fegyvertény. Aranka világosan látta a feladat súlyát és jelentőségét. „Miolta a Magyar Társaság felállott, mind néztem szorgalmasan annak folyását és gyűléseinek rendit: s minél tovább néztem, annál inkább meggyőződtem, hogy céloimat véle el nem érem. Én soha társaságot nem láttam, és ilyent, amineműt én akkor ki is gondoltam, több német, francia és anglus országokba járt hazánkfiak se láttanak. Mert az én gondolatom szerint ennek, amint a haza történeteit, állapotját, régiségeit s ritkaságait illető darabokra nézve is gyűjteményes társaságnak kell lenni, amely nem olyan nehéz és lehetetlen munka, hogy egynéhány tanult jó hazafiával egybekötve magamat, véghez ne vihessem: úgy ellenben a nyelvművelésre nézve [...] mondom, ennek a társaságnak is nemcsak gyűjteményes, hanem munkás társaságnak is kell lenni, s kivált helyben minden különbséget, minden kérdést fel kell vetni, megrázni, megítélni, egyszóval rendes és igen munkás gyűléseket kell tartani. Mégpedig olyan társakkal, akik arra készen legyenek: legalább reá készüljenek mindenkor...”

Aranka — meghirdetett programja szerint — eleve óvta attól a Társaságot, hogy belterjes, alig néhány ember érdeklődésére számot tartó, csupa literátus emberek gyülekezetévé váljon. 1794 tavaszától az üléseken mind nagyobb számban vesznek részt a helybeli vagy éppen átutazó, tudományokkal foglalkozó férfiak.

Az Aranka Györgyhez írott levelek, az ezekre küldött válaszok révén — Jancsó Elemér sokat idézett kötetében 1235 levelet említ! — Marosvásárhely felé irányult az országos érdeklődés. A Bécsbe, Magyarország különböző városaiba küldött levelek megtették a maguk hatását: egyre többen küldték el nyelvészeti, történeti, orvostudományi, természettudományi kutatásaik eredményét. 1793 és 1806 között — a kolozsvári magyar színház mellett — az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság tett a legtöbbet a magyar nyelvű művelődés, tudományosság megeremtelítéséért!

Az eddigi kutatások a Nyelvművelő Társaság nyelvészeti, irodalmi, társadalomtudományi — elsősorban történeti — munkásságát emelték az érdeklődés fókuszába. Holott a második szakaszban — 1796–1801 között — rendszeressé válik a természettudományok művelése is. Ennek egyik mozgatórugója szervesen kapcsolódik a felvilágosítók általános törekvéséhez: a haza kincseinek megismerése révén azokat közvetlenül használják a társadalom fejlesztése javára, a feudális elmaradottság felszámolására, a polgárosodás ösztönzésére. A természettudományok művelése törvényszerűen maga után vonta az ipar, a kereskedelem, a mezőgazdaság fejlesztésének programszerűen megfogalmazott követelését. Aranka György éppen ezért bízta meg 1794-ben a Göttingába induló nyelvész Gyarmathi Sámuel, hogy az ottani gyárakban látott gépekről modelleket készítsen s azokat hozza haza Erdélybe.

Erdély lakosságának döntő többsége mezőgazdasággal foglalkozott. Éppen ezért a Társaság már megalakulásának pillanatában a mezőgazdasági tudományok művelését, a fejlett nyugati mezőgazdaság meghonosítását, tartotta egyik legfontosabb feladatának. A nyelvész Gyarmathi Sámuel 1796. december 23-án részletesen beszámolt Aranka

Györgynek a Nyugaton látott és általa tanulmányozott mezőgazdasági gépekről: „Én, ki a mi szegény míveletlen hazánkba igyekeztem elejtitől fogva valami közhaszonra tzelző munka könnyebbítését kívánni, a többi között futtattam eszemet azon, hogy miként lehetne a fonást, nevezetesen Machina által, véghez vinni, egy olyan országban, hol kender, len elég terem és gyapot is közel elég találtatik, s gyapjú is bőven van, sokkal könnyebben jutván fonáshoz, mint eddig, sokkal többet is szőhessenek; és a sléziaiakhoz oly sokszor náluk is készülhető vászonért ne folyamodjanak.”

Még egyszer hangsúlyozom: a nyelvész Gyarmathi Sámuel nem tartotta rangon aluli foglalatosságnak, hogy gyárakat — „fábrikákat” — látogasson meg. Részletesen leírta az általa látott gépeket, azok árát, s arra kérte Aranka Györgyöt, hogy — divatos kifejezéssel szólva — az információkat közvetítse a gubernium felé.

„Mit gondol a Mlgos Úr! Vajon az efféle, ország közhasznára célozó dolgok nem interessálnák-é a Mlgos Gubernátor Úr Ó Excját. Vajon nem szeretné, hogy az ember több efféléknek kivizsgálására is fordítana időt és költséget is? Vajon kívánná-é segedelemmel lenni? Vagy talán az ausztriai fabrikák igen irigy szemmel nézván, hogy mi szegény barbarus koloniák valamit a mesterségekben is iparkodunk: efféle igyekezetünket megfojtani sürgős kötelességüknek tartják; s ugyanezen oldalról nézván a dolgot nekünk is, efféléken iparkodóknak, az előremenetelben való reménységre igen kevés módot engednek, és minden alkalmatosságot arra kikeresnek, hogy minket a mi ügyefogyott és tudatlan státusunkban szorgalmatosan megtartsanak.”

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság legjelentősebb történésze és botanikusa is egy vidéki faluban élte le élete java részét: „Az erdővidéki Középpajtát kétszáz évvel ezelőtt egy történettudós és botanikus tehetsége és szorgalma juttatta világhírré. Benkő József (1740–1814) ugyan a közeli Bardócon született, de munkás évei nagy részét Középpajtán élte le, s hamvai is ennek a falunak a temetőjében keveredtek el a szülőföld rögeivel” — summázza az életmű jelentőségét Benkő Samu.

A historikus és botanikus Benkő József munkássága a felvilágosodás eszmeköréhez tartozik. „Benkő József főműve, a *Transsilvania* (mind a nyomtatásban megjelent általános, mind pedig a kéziratban maradt speciális rész) beszédes bizonyossága annak, hogy a XVIII. század második felében — ha kissé elkésve is — az erdélyi történetírás a maga feladatává tette a történetekben forgolódo ember egész környezetének a tanulmányozását, a társadalmi éppen úgy, mint a természetit” — folytatja a sajátos ars poeticát Benkő Samu. A kéziratban maradt és a marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzött *Transsilvania Specialis* Erdély történetét helységenként tárgyalja, feljegyez minden érdemlegeset a néprajz, a művelődéstörténet, a közigazgatás, a jogtörténet, a földművelés, az állattenyésztés, a háziipar, a bányaiipar területéről. Szűkebb pátriám, a Sóvidék történetének megírásakor mindmáig egyedülálló utalásokat találtam a kis tájegység múltjára, sóbányájára, fazekasságára vonatkozóan. A Linné szellemében megírt *Flora Transsilvanica*, a botanika szótára — latin, magyar és román nyelven! —, az *Imago specum*, az első nálunk ismert, latinul és hollandul megírt barlangkutató tanulmány, *A középpajtai dohány* és *A középpajtai szkumpia* jelzi, hogy Benkő József mennyire fontosnak tartotta a természettudományos oktatás meghonosítását.

„Ebben a mi boldog és tudományoknak való századunkban, midőn a természetnek növényországa törvényeit Európa minden szögletében szorgalommal tanulják, csak a mi Erdélyünk van arra kényszerítve, hogy néhány tudósunkat kivéve, az iskolai ifjúság rendkívüli kárára azt sem tudjuk, mi értendő a természetrajz neve alatt.”

A természettudományok térhódításáért folytatott küzdelemben Benkő József és Gyarmathi Sámuel nem voltak magányos harcosok. Aranka György arra buzdította a Nyelvmívelő Társaság tagjait, hogy ajándékaikkal járuljanak hozzá a gyűjtemény gyarapításához, írják le az általuk megfigyelt természeti jelenségeket, s küldjék el a ritka közeteket. A beérkezett jelentéseket a Társaság ülésein megvitatták, s a tervezett második tanulmánykötetben több természettudományi értekezést szándékoztak közölni.

A Nyelvmívelő Társaság legkiemelkedőbb ásványtani kutatója Benkő Ferenc volt, akinek Varga Árpád állított méltó emléket az Erdélyi Múzeum 1993/1–2. füzetében. Benkő Ferenc nevéhez fűződik az első magyar nyelvű ásványtani kötet, a *Magyar minerológia* megírása. Mindez szervesen kapcsolódott a tudós társaság célkitűzéséhez: az ásványkincsek megismerése hozzájárul Erdély bányászatának fejlődéséhez. Parnasszusi Időtöltés címen 1790–1796 között évente füzeteket adott ki, amelyekben tudományos munkáit is közölte. A VI. kötet első részében például *Bányáshelyekről* címen jegyzékbe foglalta az erdélyi, harzi és ilmenai bányákat. A harmadik fejezetben „A mineralogia legújabb systemájáról” írt, felsorolta mindazokat az ásványokat, amelyeket a *Magyar Minerológia* 1786-os megjelenése után határoztak meg. Munkájában óriási segítséget jelentett Gyarmathi Sámuel és Zeyk Dániel, akik folyamatosan szállították a korabeli külföldi szakirodalmat. Benkő Ferenc a szerzője az „egyik első, tudományos célkitűzésű erdélyi útirajznak” (Vita Zsigmond).

Tanári és tudományos munkássága mellett a nagyenyedi kollégium már meglévő régiség- és ásványtani gyűjteményét is tovább gyarapította, rendszerezte, így őt tekinthetjük az ország első nyilvános természetrajzi múzeuma őrének. Gazdálkodással, gyógymóddal kapcsolatos feljegyzései a felvilágosodás értelmiségijének enciklopédikus érdeklődését bizonyítják. A Varga Árpád által ismertetett *Diarium*, „mindeneskönyv”, a XVIII. és XIX. század fordulójának egyik legbecsesebb forrásértékű feljegyzése, kordokumentuma.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagjai között ott találjuk a kor legjelentősebb erdélyi orvosait, a kolozsvári orvostani intézet tanárait, a nagyobb városokban működő orvosokat. Nyulas Ferenc, Soós Márton, Gecse Dániel, Gyarmathi Sámuel, Pataki Sámuel, a román Ion Molnar-Piuaru, Étienne András neve nemcsak a Nyelvmívelő Társaság orvostudományi érdeklődését bizonyítja, hanem tudományos munkásságuk egyben a magyar orvostudomány egyik úttörő korszakát is jelzi.

„Minden hazafi, valaki tudományoknak gyakorlása végett az országból kilépi, visszajövetelével mindaddig hivatását ne folytassa, valameddig hazánknak avagy csak egy-két hasznos szüleményét fel nem fedezte és a nemes közönséggel *anyanyelven* nyomtatásban meg nem ismertette” — írta Nyulas Ferenc *Az Erdélyországi orvosvizeknek bontásáról közönségesen* című kötetében.

Aranka György érdeme, hogy a magyarországi orvosokat is mozgósítani tudta a Társaság által meghirdetett célkitűzések érdekében. A kor orvosai nagyon sokat tettek az orvosi nyelv magyarosításáért — mintegy folytatva a páratlan tudománytörténeti jelentőségű *Ars medica*, Az orvoslás művészete Lencsés György által elkezdett hagyományait! —, felhívták az ország lakóinak figyelmét a közegészségügy kérdéseire. Enciklopédikus érdeklődésük lehetővé tette, hogy szaktudományukon kívül más tudományágakkal is foglalkozzanak. Az orvos Gyarmathi Sámuel nyelvészettel és a mezőgazdálkodás kérdéseivel foglalkozott, az orvos Soós Márton a színészetet pártfogolta, Nyulas Ferenc az orvosi szaknyelv megújítását tartotta egyik legfontosabb feladatának. Gecse Dániel neve pedig Emberszereteti Intézete révén vált elismertté. Orbán

Balázs nem véletlenül nevezte a XIX. század „legjótékonyabb emberé”-nek. Ugyanakkor a Hunyad, Szeben, Brassó, Háromszék megyei pestisjárvány leküzdésében vállalt meghatározó szerepet. A himlőoltás meghonosításának, a nemi betegségek elleni küzdelemnek, az empirikus bábaképzésnek egyik legjelentősebb képviselője. A tudós társaság enciklopédikus érdeklődésének megfelelően nyelvészettel, csillagászzal és növénytantal is foglalkozott. A sors keserű fintora, hogy Marosvásárhelyen, ahol a Szotyori József alapította polgári kórház — „E vala Erdély országban kezdete a gyógyintézetnek” — orvosa volt, még a róla elnevezett utcanévtől is megfosztották.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kézirateit tanulmányozva írtuk meg dr. Fodor Ferenc szemészprofesszorral közösen az erdélyi szemészet s ezzel párhuzamosan az erdélyi kórházak történetének egyik jelentős fejezetét. Ez a tanulmány is — mint annyi más! — szponzorok hiányában várja a boldog feltámadást.

Ebből a dolgozathból vettem át néhány fontosabb megjegyzést. Erdélyben a XVIII. század végéig nem volt egységes egészségügyi törvénykezés, amely pontosan körülírta volna az orvosok, seborvosok (chirurgusok), bábák hivatalos működését. A külföldi egyetemeken tanult és itthon gyakorlatot folytató szakorvosok szinte kizárólag belgyógyászattal foglalkoztak. A betegségek kezelésére használt „gyógyszerek” nagy része kuruzslók, „tudós” asszonyok, férfiak gyógytárból származott. 1775-ben Kolozsváron megalakult az Orvos-Sebészeti Intézet. Az intézmény feladataként jelölték meg: ha nem is orvosokat, de legalább jól képzett sebészeket küld Erdély városaiba, nagyobb falvaiba. Az orvoshiány kétségbeejtő. A máramarosiak 1760-ban azért panaszkodtak, mert náluk „az Úristenen kívül más orvos nem található”. Mindezek ellenére a kor nemesi szemléletében az orvosi pálya alacsonyrendű értelmiségi hivatásnak számított. Spielmann József Bene Ferenc egyetemi tanár vallomását idézi, aki az orvosi pálya 1794-ben történt megválasztásakor elvesztette pártfogója kegyeit: „...meg nem foghatta, miképp választhat egy magyar nemes ember ily alacsony pályát.”

Az 1787-ben megjelent rendelet szerint a chirurgus a falvak orvosa lett. Megengedték, hogy szakorvos hiányában belgyógyászati betegségeket is kezeljen, különösen az elzárt településeken. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság az anyanyelvi sebész- és bábaképzést tartotta egyik feladatának. Hazai orvostörténeti érdekesség, hogy 1793-tól kezdődően a román anyanyelvű bábákat román nyelven készítették fel szakmájuk gyakorlására. Ugyancsak az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság hatásának tudható be, hogy Ioan Piuariu-Molnar, a kolozsvári Orvos-Sebészeti Intézet első szemészeti tanára — 1791–1812 között — az első román nyelvű orvosi szakmunka szerzője! Chenot Ádám, Erdély luxemburgi származású főorvosa igazi „alkotó művész”-nek — schaffender Künstler-nek — nevezte, dicsérte kezűgyességét, emberi tulajdonságait, nyelvismeretét.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 13 évi áldásos munkája nélkül mennyivel kevesebbet tudnánk Erdély gyógyvizeiről és csodás „ritkaságairól”. Mennyivel kevesebbet tudott volna Európa ezekről a gyógyforrásokról. Aranka György maga is foglalkozott az ásványvizek kérdésével, a tudós társaság tagjait is biztatta az ásványvizek vegyelemzésére.

Közlük a kibédi Mátyus István *Ó és új Diaeteticája*, Nyulas Ferenc *Az erdélyországi orvosvizeknek bontásáról közönségesen* c. tanulmánya ma is pótolhatatlan szakmunka. Mátyus István az utrechti egyetemen szerzett orvostdoktori oklevelet, 1759-ben hazatért, Marosvásárhelyen telepedett le, s itt is halt meg 1802-ben. Spielmann József *Másoknak világítva* c. kötete nemcsak méltó emléket állított a tudós orvosnak, hanem az enciklopédikus érdeklődésű példakép portréját is megrajzolta.

Nyulas Ferencet 1788-ban avatták doktorrá. Pestről hazatért Erdélybe, s Szamosújváron telepedett le mint gyakorló orvos. A himlőoltást Erdélyben ő ismertette meg, s az 1795-ös pestisjárvány idején 53 erdélyi községben gyógyított. A Nyelvmívelő Társaság egyik lelelkesebb híve volt. A járványokra, az újabb gyógymódokra mindig tőle kértek jelentést. 1806-ban Erdély főorvosa lett, Aranka Györgyhez írott levelei az erdélyi magyar nyelvű orvostudomány XVIII–XIX. század eleji történetének nagy értékű dokumentumai.

A Nyelvmívelő Társaság nagy hatással volt Bolyai Farkasra is. Alig foglalta el a marosvásárhelyi református kollégium matematikai, fizikai és kémiai tanszékét, máris bekapcsolódott a tudós társaság munkásságába. Köteles Sámuellel együtt Aranka György legfőbb támasza a hanyatló Társaság megreformálásában. 1806-ban maga is kidolgozott egy tervet a Társaság újrászervezésére. Annak megszűnése után Döbrentei Gábor Erdélyi Múzeuma és a Tudós Társaság megszervezésében is részt vett.

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság egyik fontos célkitűzése volt egy erdélyi földrajzi lexikon elkészítése, a székely szók és szólásformák összegyűjtése, a már elkészült második gyűjteményes kötet cenzúra elé bocsátása. Csak sajnálni tudjuk, hogy az egyetemes magyar tudományosság kárára, az elképzelések jó része vágyálom maradt. Aranka György levelei a tagság elégedetlenségéről is tanúskodnak: gyökeres változásokat akartak. 1806. március 5-én a marosvásárhelyi tagok össze is gyűltek, s elhatározták: „egy tudós társaságnak legalkalmasabb tárgya lehetne Erdély esméretének kidolgozása”, illetve „ahhoz képest az iparszervezésnek előmozdítása”.

Így készült el az *Erdély esméretének rajzolatja* című tanulmány — eredetijét a kolozsvári akadémiai könyvtárban őrzik —, amely a Moldvával és Munténiával kialakított kapcsolatok történetével is foglalkozik. Zeyk Dániel *Egy társaság elintézése* címet viselő „tervrájza” — *Hazánk természeti, gazdasági és mesterségi produktumainak, kereskedésinek esméretire, és az ezen tárgyban lehető jobbítások eszközzésére nézve* — azt fejtegeti, hogy egyetlen ország sem lehet független, amelyik gazdaságilag elmaradott. A társaság céljaként Zeyk Dániel a gazdasági függetlenséget jelöli meg. Tervében részletesen ismerteti az ország természeti kincseit, gazdasági adottságait, a mezőgazdaság és ipar elmaradottságát.

Az enciklopédikus műveltség jegyében fogant Bolyai Farkas „iparosítási” terve is. Rendkívül fontosnak tartja a természettudományok művelését, számol a nehézségekkel, az akadályokkal: „nagyokat nem lehet álmodni”; „Kicsi a kútforrás, nincs a Ganges árkaira szükség, nőtön nőhet, maga csinál árkot magának, s még valaha a fényes népek tengerébe szakadhat”. Perényi József méltán nevezi Bolyai Farkas ilyen irányú munkásságát akadémiai tervezetnek.

Bolyai Farkas kéziratos hagyatékának egyik alapos ismerőjeként nyugodtan irányíthatom az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság 200. évfordulóját ünneplő közönség figyelmét az akadémiai próbálkozások felé: a tudós társaság tagjai a kor tudományának minden ága felé nyitottak voltak. Teleki József például az ipar felkarolása mellett a nevelés, a tudomány fejlesztésének kérdéseit is fontosnak tartotta. A H szignójú terv szerzője pedig a statisztika, a fizika, a mennyiségtan és a történelem művelését tartotta kívánatosnak.

Minden bizonnyal Aranka György ötlete volt a *Planum organisationis Societatis Litterariae* programtervezet, amely szerint „a tudományoknak mindenféle nemében elegendőleg foglalatostudnak”. Mindez a Magyar Tudományos Akadémia létrehozását közel egy negyedszázaddal előzte meg!

Hogy mindez nem valósulhatott meg, alig változtat a lényegen. Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság kísérlete olyan tudománytörténeti nóvum, amelyhez hasonlót keveset találunk az úgynevezett pragmatikus Nyugat történetében is. Cserey Farkas történész Kazinczyhoz írott levelében megemlíti a „setétség homályának veszedelmes fortélyait” is: a közönyt, a főurak kozmopolitizmusát, a cenzúra vad szigorát.

Sajátos vonása a magyar történelemnek: az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság formátumú tudós közösség hiánya csak akkor érződik, amikor már nincs. A tudós társaság megszűnése után az egymástól elszigetelten dolgozó jeles gondolkodók megpróbálnak életet lehelni az Aranka György kezdeményezte igyekezetbe. Döbrentei Gábor az Erdélyi Múzeum köré gyűjti a volt tagok egy részét, 1814 és 1818 között kiadja az Erdélyi Múzeum című folyóiratot, amely a korszak egyetlen magyar nyelvű tudós kiadványa. A tudós társaság működését azonban Bécs „fúrta” meg, s így újból nem sikerült életre kelteni az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot.

Záró mondatként csak azt írhatom ide, amit Jancsó Elemér *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai* című kötete előszavában megfogalmazott: „Érdeme a társaságnak, hogy átmenetileg egyesíteni tudta a korszak íróinak és tudósainak legjavát. Műveiket, eszméiket terjesztve Erdély területén, az értelmiség viszonylag széles rétegében tudatosította a nemzeti nyelvű műveltség fontosságának felismerését.” Hány tudós társaságról mondható el mindez? Mennyivel szegényebbek lennénk az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság nélkül!

Tonk Sándor

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és Marosvásárhely

Aranka György 1794-ben a tudós historikus, Kovachich Mártonnak címzett levelében a Nyelvmívelő Társaság egyesztendei tevékenységéről és a maga közel háromszetendős szervező munkásságáról írva, némi keserűséggel jegyezte meg: „legnagyobb szükségem a munkatársakban vagyok. Öt forintot adni ki-ki semminek tartja, örömmel ad, de munkát még nem látok.”¹ Szavai a mindenkori erdélyi tudományos törekvések, a tudománymívelésre hivatott intézmények, a tudós társaságok egyik legtöbb fejtörést és akadályt jelentő gondjára irányítják figyelmünket. Mert lett legyen — miként azt a tudománytörténet magyar művelői általában elismerik — a tudományos tevékenység intézményesítése terén az erdélyi magyar tudományosságé a kezdeményezés érdeme, nem szabad eltekintenuünk afőlött, hogy e kezdeményezések és a tudományos társaság létrehozásának háttérében rendszerint *egy-egy* rendkívüli szellemi és lelki erővel megáldott áldozatos tudós-literátor lélek, illetve a szellemiekben is arisztokrata főúr állott. Az erdélyi tudományosság múltbeli műhelyei, a kollégiumok, gimnáziumok, falusi parókiák a kispolgári, a vidéki érdektelenség és meg nem értés légkörében rendszerint csak magányos törekvéseket tudtak kitermelni. Következésképpen — tűnjék az bárminő ellentmondásosnak — elmondhatjuk, hogy Erdély nemcsak a nagy tudományszervező törekvések földje, hanem a magányos, az egyszemélyes tudós-műhelyeknek is hazája volt. Bod Pétertől Szabó T. Attiláig ível azon tudósok sora, akik a világtól távol, kis falusi parókiákon vagy a nagyvárosokban, de egyaránt magányosan, saját erejükre utaltan, fáradságot nem ismerő következetességgel munkálkodtak legjobb meggyőződésük szerint a tudomány előreviteléért.

Indokoltnak látszik tehát, hogy most, amikor az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság fennállásának két évszázados ünnepén a Társaság tevékenységére visszatekintünk, a megvalósítások és a kudarcok ismeretében arra is rákérdezzünk: volt-e, lehetett-e Erdélyben a 18. század végén olyan társadalmi közeg, amely éltetőjévé, fenntartójává válhatott volna az egymást követő merész és nagyot álmodó tudományos törekvéseknek? Volt-e, lehetett-e Marosvásárhelyt olyan polgári, tanult értelmiségi réteg, melynek tagjai nemcsak az eszmét karolták fel és voltak készen — Arankát idézve — öt forintot adni, de cselekvően tudtak bekapcsolódni a Társaság tudományos célkitűzései jó végre vitelének munkájába? Olyan kérdések ezek, melyeknek a megválaszolása a torzóban maradt tudományos törekvések, illetve a megvalósult erdélyi tudományos intézmények, társulatok kifelé heroikusnak látszó, belülről nézve viszont kínkeserves, akadozó életének miértjére is feleletet adhat. De egyszersmind olyan kérdések is ezek, melyekre megfelelő választ az erdélyi társadalom szerkezetének, az egyes társadalmi csoportok szellemi-anyagi lehetőségeinek, gondolkodásának, műveltségének, az értelmiségi társadalommal szembeni elvárásainak — a mainál sokkal alaposabb — ismeretében adhatnánk. Olyan kérdésekről van tehát szó, melyeknek kutatása, tanulmányozása egyike azon időszertű feladatoknak, melyekre az évforduló irányítottta rá a historikusok, irodalmárok figyelmét.

¹ Aranka György *erdélyi társaságai*. Válogatta, a bevezető tanulmányt és jegyzeteket írta Enyedi Sándor. Bődapest 1988. 215.

Ez alkalommal, miként azt a Társaságnak szállást adó város szelleme, a *genius loci* megkívánja és elvárja, valamint a magunk szerényebb ismeretei lehetővé teszik, a fennebb fölvetett fontos társadalomtörténeti kérdés helyi vonatkozásainak felvillantására vállalkozunk.

Nem könnyű a dolga a historikusnak, amikor az 1793. december havában Marosvásárhelyt megalapított Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság és a helybéli társadalom, illetve a helybéli értelmiségi társadalom elitjét egybegyűjtő református kollégium viszonyáról kíván szólni. Igen hálátlan témának tűnik e kérdésnek a vizsgálata. Hálátlan, mert a Társaság egykori iratait forgatva azt látjuk, hogy igencsak gyéren esik szó a Maros menti városról: már-már úgy tetszik, hogy e Társaság léte a várostól függetlenül, az itt élők látókörén kívül folytatta tevékenységét. Egy-egy kollégiumi professzor, egy-egy katolikus líceumi tanár, ügyvéd vagy táblai bíró nem annyira Marosvásárhely képviselőjében, mint az akkoriban még meglehetősen szerény erdélyi világi értelmiségi potenciál képviselőjében jelentkezik. Amikor Aranka Györgyék a Társaság „gondolatbéli”, tehát az elvégzendő feladatok tekintetében számba jöhető tagságot összeírták, a 44 felsorolt marosvásárhelyi név viselőjének harmadrésze a hely- és környékbeli arisztokráciának volt a tagja, egy másik harmada a Királyi Táblán tevékenykedő bíró, ülnök, ügyvéd és végül a fennmaradó harmadrészben olyan kollégiumi tanár, mint Bolyai Farkas, Köteles Sámuel, Antal János és Dózsa Gergely, valamint néhány itt élő orvos és pap olvasható.² Köztük sok nagy név, de hordozóiknak a Társaság munkálataiba való tevékeny bekapcsolódásának igen kevés jele található. A Nyelvvelő Társaság iratainak tükrében inkább arra lehet következtetni, hogy a társaság a várostól függetlenül, az itt élők látókörén kívül működött.

Mi magyarázza mindezt?

A 18. század nyolcvanas éveiben, amikor II. József, a „kalapos király” rendeletére összeírták az ország lakosságát, Marosvásárhely össznépsége 5934 lelket számlált, melyből 36 volt a pap és lekipásztor, valamint 33 a tisztviselő.³ Ők jelentették a helyben lakó ún. „intelligenciát”. Népségét tekintve a város Brassó és Szeben mögött, valamint Segesvár, Medgyes és Beszterce előtt állott az erdélyi városhierarchiában. Kisváros volt. Mintegy 800 lakóház meg alig több mint tucatnyi utca jelentette azt az „urbánus” életkeretet, melyben Aranka és társai éltek, munkálkodtak. Különben a város 18. század végi viszonyairól sokat elárul az a katonai felmérés is, a település egyik első térképe, amely ugyancsak II. József rendeletére készült el.⁴ A figyelmes szemlélő fellelheti a térképen a mai városközpont utcahálózatát, az utcákat, melyeket eleink igen szemléletes nevekkal neveztek meg: Píactér, Szentgyörgy, Szentkirály, Szentmiklós utca, Hajósköz, Mészárosköz, Fazekas utca, Szabó- vagy Kecsköz, Ebhát, Sáros utca, Baromvásár utca, Poklos utca, Térjmeg, Vármelléke, Klastrom utca stb., melyek sajnos ma már lassan feledésbe mennek, de egykor sok mindent elárultak az itt lakók életéről, munkájáról, foglalkozásairól.⁵ A nevek is azt mutatják, hogy földműves, földész emberek laktak Marosvásárhelyen, és ők jelentették a civis társadalom gerincét. A 18., de még a 19. században is a polgárság életében eseményt az évi három nagyvásár — melynek tartására még Mátyás királytól nyertek szabadalmat — és a hetivásárok jelentettek. És a

² Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaság iratai*. Bukarest 1955. 353.

³ Thiring Gusztáv dr.: *Magyarország népsége II. József korában*. Budapest 1938. 100–101.

⁴ Borbély Andor—Nagy Júlia: *Magyarország első katonai felvétele II. József korában*. Budapest 1932.

⁵ Marosvásárhely utcaneveire vonatkozóan lásd újabban: Tonk Sándor: *Város születik*. Népújság Évkönyv

városképhez olyan kereskedelmi tevékenység is hozzátartozott, amelyent egy 19. század elején élt boltosról jegyzett fel a kései krónikás: „Még ma is vannak öregjeink — írták 1861-ben —, akik élénken emlékeznek vissza arra az időre, midőn néhai Csiki Márton két derék bivalent csupán a célra tartott mindig készen, hogy a város közepén lévő Sáros utcában elterülő feneketlen sártengerbe süllyedő szekereket mérsékelt díjért vontassa ki.”⁶

Nos, ennek a kisvárosnak a 18. században — miként az itt megforduló utazók feljegyzései is bizonyítják — hírnevet a Teleki-könyvesház, a Királyi Tábla, valamint az iskolák kölcsönöztek. Mátyási József pesti ügyvéd, aki 1791-ben járta be Erdélyt s úti élményeit versbe rögzítette, így ír Marosvásárhelyről:

Innét egy nap menvén, találtam Vásárhelyt,
A vagy rövidebben s igazában Sárhely
Melly is egyébb azért elég szép s nagy város
Tsakhogy az utcája mély sárral motsáros.

...

Kérkedékeny kies és gazdag vidékkel,
És a királyi fő ítélőszékkal.
Lakosai Magyarok, Oláhok, Örmények,
S ezek az utolsók nem szegény legények,
A szomszéd Marosból nagy hartsákat halász
S jó időben terem határán bő kalász.
Mert e része Erdély azon Gósemének
Neveli meg hírét a Gróf Könyves Tárja,
Mellynek nehezen van a hazában párja...⁷

A felsorolt művelődési intézmények az itt lakó hatvan s egynéhány szellemi foglalkozású lateiner mellett több száz kész értelmiségi vagy az értelmiségi pályára induló fiatal életét kötötték hosszabb-rövidebb ideig a város társadalmához. A Királyi Tábla ülésein — a város múlt századi szorgalmas krónikás-levéltárosa, Benkő Károly szerint — általában kétszáz joghallgató, ún. cancellista készült fel az ügyvédi munkára.⁸

A város szellemi arculatát azonban igazában a *reformátusok kollégiuma* határozta meg. A kollégium lehetett volna az a termékeny értelmiségi közeg, amelyben a tudományos társaság felhívása visszhangra lelhetett és amelyből munkássága folytatásához utánpótlást, fiatal erőket nyerhetett volna.

1818-ban ünnepelte a kollégium fennállásának századik évfordulóját. Ez alkalommal a Nyelvmívelő Társaság irataiból is jól ismert Antal János, az iskola régi nyelveket, közönséges és hazai históriát tanító professzora tartott ünnepi orációt. A szónok — ünnepi alkalomhoz illően túlfűtött — szavai felidéztek a sokat szenvedett sárospataki-gyulafehérvári-marosvásárhelyi reformata kollégium hányattatásait és az intézmény szolgálatait: „Akármilyen kicsiny, szegény és hiányos is ez a kollegyum, csakugyan igaz áldás ez a hazának, a nemzetnek — kezdte mondandóját a szónok, majd így folytatta —, mert ki számíthatná meg azokat a nemes lelkeket, kiket ez a kollegyum 100 esztendő alatt ki

⁶ Fogarasi Sámuel: *Marosvásárhely és Göttlinga. Önéletírás (1770-1799)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közölte Juhász István. Bukarest 1974. 9.

⁷ Kiss Pál: *Marosvásárhely története*. Marosvásárhely 1942. 93-94.

⁸ Benkő Károly: *Maros-Vásárhely Sz. K. Várossa leírása. 1862*. Kézirat, Akadémiai Könyvtár Marosvásárhely, II. 709/S. ist.

bocsátott az Isten Oltárához, a Themis Székihez, a Hazát védelmező Márs. zászlójához ez a Társasági élet minden nemihez? ... Áldásnak nézem én ezt a kollégiumot réád nézve is Nemes Szabad Királyi Város ... mert úgy találom, hogy mint az Izráelben az Obéd Edom házáat meg áldotta volt az Isten a frigy Ládáért, úgy rajtad ezen Kollégiumnak ide való telepedése után, megsokasodott az Istennek áldása. A te kunyhóid palotákká változtanak, a te utcáid meg tisztítottak, meg szépítették. A Haza leg szentebb Itélő Széke a te kebeledben szolgálja az igazságot, és hogy egyebeket elhallgassak, már ma, Nemzetünk Nestora, ama Nagy Oszlop Férfiú ... egy olyan Bibliothekat is szentelt a te kerítésedben a maradék örökségévé, melyet a jelen való nem tud eléggé becsülni, a jövőendő idő nem fog győzni eléggé dicsérni.

Áldásnak nézem én ezt a Kollégiumot réád nézve is körül lévő népes vidék; mert élelmed keresése könnyebb módját föl sem vevén, tudni való, hogy a világosság elébb a városokon támad, de onnan a falukra is kisugárzik. S Oskolát fundálni és tartani egy privatus magános ember sem, de használni, a leg szegényebb polgár és vidéki ember is elégséges. S valóban hány szegény gyermekek hagyták el az ekét és a kézi műhelyt, jöttek ehez a Pallas Oltárához, s lettenek ékességei a Musák seregének? Kiknek egy távolabb lévő Oskolát fel keresni, sem lábok, sem erszények sem kedvek nem lett volna.”⁹

Antal János a korabeli értelmiségi ember elvárásait öntötte szavakba: az iskola, a kollégium létét, jelentőségét az a társadalmi feladatvállalás minősíti, amellyel neveltjei az országot, a nemzetet, a város és vidéke életében jelen voltak.

Jóllehet a 18–19. századi erdélyi diáktársadalom pontos számbavétele a fennmaradt iskolai anyakönyvek kiadásának és feldolgozásának elhúzóódása miatt még egy ideig várat magára, eddigi kutatásaink alapján elmondhatjuk, hogy a marosvásárhelyi református kollégium Erdély legjelentősebb iskolái közé tartozott. Az 1830-as évek táján — becslésünk szerint — az erdélyi közép- és felsőfokú tanintézetekben évenként mintegy 6500 fiatal végezte tanulmányait, és közülük 7–800 volt marosvásárhelyi kollégiumi diák.

Nem kívánom ez alkalommal a kollégiumi diáktársadalom bemutatását, szociológiai elemzését elvégezni. Megtettem azt a — megjelenés előtt álló — *Marosvásárhelyi diákok 1653–1848* című könyvem bevezető tanulmányában. Így tehát csak néhány, a Nyelvművelő Társaság és a diáktársadalom kapcsolataira, illetve azok hiányára vonatkozó tényre hívnám fel a figyelmet.

A diáklétszám évenkénti alakulása azt mutatja, hogy a 19. század első felében a kollégium Erdély egyik legnépesebb iskolája volt, melyben a diákok száma nemegyszer meghaladta Bethlen Gábor enyedi scholájának a diákjaiét. Elmondhatjuk, hogy miközben Enyed az erdélyi kálvinista magyarság legszínvonalasabb iskolája volt, a némiképpen vidékiesebb marosvásárhelyi kollégium a református értelmiségi utánpótlás nevelésében a „tömegtermelésben” tűnt ki és szerzett maradandó érdemeket a falusi írástudás, a paraszti és kispolgári műveltség alakításában.

A kollégium létrejöttét megelőző időkben az 1557-ben alapított ún. *partikuláris iskolába* Erdély minden tájairól érkeztek fiatalok tanulni. 1718 után viszont először a nagyszámú magyarországi fiatal beiratkozása volt a jellemző (amit a menekült sárospataki diákok jelenléte magyaráz), a század ötvenes éveitől fogva azonban az Erdélyen kívüliek

⁹ Marosvásárhelyi Teleki Könyvtár, q—507 d/2 coll. 40. — A kézirat címe: *A' Maros Vásárhelyi Reformátum Nemes Collegium Százados Innepén tartott Beszéd, melyet a' Reformátia Ekklesia Várbeli Templomában az 1818ik esztendőben Junius 28ik napján el mondott Antal János, az említett Collegiumban Régi Nyelveket, Közönséges és Hazai Historiát Tanító Rendes Professor. 25–26.*

jelenléte esetlegessé vált, majd lemorzsolódtak a viszonylag messzebből érkező háromszéki és szászföldi fiatalok is. A 18. század második felében a kollégium geográfiai vonzáskörzete beszűkült, diákjai túlnyomó többsége a környező Marosszék, Kolozs, Torda, valamint Küküllő vármegye falvainak volt a szülőltje. Nem érdektelen talán azt is elmondani, hogy a 19. század első évtizedeiben, 1803–1836 között subscribáltak, a felsőbb osztályokba lépő tógátusok 60%-a az *ecclesiastica status*ból érkezett, és 31%-uk esetében mutatható ki a polgári származás. A számok jelzik, hogy a kálvinista értelmiségi utánpótlást jelentő diáktársadalomban a papi-tanítói rendből származó gyermekek voltak az élvonalban. Nyilvántartásaink azt mutatják, hogy e korszakban megcsappant a székely szabadparashti társadalomban korábban tapasztalt tanulási kedv, miközben növekedően volt viszont a marosvásárhelyi polgárgyermekek jelenléte, jeléül annak, hogy a kollégium és a cívis társadalom közötti feszült viszony, ami a kollégium megalapítása utáni évtizedekre volt a jellemző, már oldódóban volt. Végül nem elhanyagolható tény az iskola anyakönyveiben föllelhető környékbeli előkelő családok, a Telekiek, Toldalagiak, Kemények, Rhédeiek, Földváriak és több más, az erdélyi históriákból jól ismert kálvinista főrend leszármazottjának neve is.

Volt tehát egy olyan fiatal értelmiségi réteg Marosvásárhelyen, melynek tagjairól joggal feltételezhetnők, hogy az új iránti fogékonysággal és ébredező tudományszeretettel állnak a Nyelvmívelő Társaság és általában minden, a társadalom előmenetelét célzó jobb ügy szolgálatába. Ami azonban nem vagy csak kismértékben történt meg. A 18. század végi kollégiumi diákélet hitelt érdemlő krónikása, Fogarasi Sámuel, miközben érdemesnek, érdekesnek tartja beszámolni a kollégiumi diákszínjátszás kezdeteiről, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságról — amely egyébként az erdélyi színjátszás születésénél hatékonyan ügyködött — és annak fő korifeusairól egyetlenegy szót sem ejt. Ennek ellenére talán igazságtalan lenne a kollégiumi diákságot közömbösséggel, a tudomány iránti érdektelenséggel megvádolni és elmarasztalni. Mert a tudományos törekvések iránti romantikus rajongás mellett a 18. század végi erdélyi értelmiségiek életében, gondolkodásában kitapintható a megélhetési gondokból sarjadó földhöztapadottság. Diákjaink benne éltek ebben a társadalomban, magatartásuk hátterében tehát a helyi adottságokon túlmutató, az egész erdélyi értelmiségi társadalom életét gúzsba kötő elmaradottságot, meg nem értést is észre kell vennünk. Mert a tudományos törekvések iránt a társadalom nagyobb részéről megmutatkozó közöny is jelen volt az erdélyi, a marosvásárhelyi régiségben és alkotta azt a negatív tradíciót, amelyről — az ünneprontás ódiúmat vállalva — szólnunk kellett az évforduló kapcsán.

*

Végezetül egy újabbkori eseményt szeretnék megemlíteni. 1930-ban a Nyelvmívelő Társaság örökét felvállaló és továbbvivő Erdélyi Múzeum-Egyesület Marosvásárhelyen tartotta meg a Trianon utáni első vándorgyűlését. Az erdélyi magyar tudományosság akkoriban az Arankák korához — és sok tekintetben a napjainkéhoz — hasonló gondokkal küzdött. A vándorgyűlés alkalmával Tavaszy Sándor, a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály akkori elnöke az erdélyi tudományos törekvésekről szólva mondta: „A mi kis világunk nagy filisztereinek ajkán sokszor elhangzott már a megállapítás, hogy az a nemzet, amely alig tudja egzisztenciáját biztosítani, nem ér rá arra, hogy a tudományosság luxusát űzze. ... Tisztában kell lennünk azzal, hogy a nemzeti egzisztencia fogalma nem merülhet ki a külső anyagi egzisztenciában... Az a

nemzet, amely egzisztenciáját csupán a közgazdasági tevékenység, vagy ma helyesebben azt mondhatnám, a közgazdasági erőlködések síkján éli ki, az a nemzet erkölcsi értelemben még nem nemzet, legfeljebb a népiség kategóriájában vegetáló természeti értelemben vett faj. ... Kezdetleges, részleges és fájdalmasan hiányos minden olyan élet, amely csak a test gondját hordozza.” A 63 esztendővel ezelőtt Marosvásárhelyt elhangzott intés egybecseng Arankák gondjaival, és tiszteletre méltó hagyományaink mellett figyelmeztet ama felelősségtudatra is, amelyet kevés sikerrel ébresztgettek egykor szűkebb és tágabb pátriánkban Aranka és társai, amelyet hirdetett a közelebbről előttünk járók nemzedéke, és amelyre oly nagy szüksége lenne népünknek manapság is.¹⁰

¹⁰ Tavaszy Sándor: *Magyar tudományos törekvések Erdélyben.* = *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Marosvásárhelyen 1930. augusztus 28–30. napján tartott kilencedik vándorgyűlésének emlékkönyve.* Szerk. György Lajos. Cluj-Kolozsvár 1931. 30.

Tóth István

A váradi katolikus felvilágosodás és egy Teleki Sámuelhez írt pásztoridill

A XVIII. század második felében olyan termékeny virágzásnak indult a váradi, főként latin nyelvű költészet, amelyet irodalmunk talán csak 300 évvel előbb élt át Vitéz János és Janus Pannonius körében. Ez a másodvirágzás, amelynek színpompájában jól megfér egymás mellett a más-más felekezetű magyar, olasz, horvát, román és német poézis és muzsika szelleme, az 1780-as években tetőzött, a reneszánsz kultúrájáról ismert és toleranciájáról neves Teleki Sámuel bihari főispánsága és váradi kerületi biztossága idején. Erről az évtizedről és a fél évszázadról édeskeveset tud irodalmi közönségünk, de még irodalmáraink nagy része is. Így egy majdnem ismeretlen korszak teljesen ismeretlen verséről szeretnék mondani valami lényegeset és érthetőt (fordítások, tanulmányok, monográfiák és antológiák híján, amelyek pedig szükségesek lennének, ha egyáltalán léteznének ilyenek). Megpróbálom, noha nagyon nehéz lesz mindezt körvonalaznom is a rendelkezésemre álló pár percben.*

Azok, akik Csokonai és kortársai rokokó hangvételű, népies árnyalatú dalait tanulmányozták, rendszerint Faludi Ferenc eklogáiból szoktak volt kiindulni. S ebben nincs semmi kifogásolni való. Mert hiszen az általa felébresztett Vergilius és az átültetett Metastasio (1698–1782) pásztoridilljein keresztül vezet az út a magyar rokokó líra idillikus képei, dallamai felé. Van azonban egy igen lényeges kiegészítő mozzanata ennek a fejlődési folyamatnak, amelyre senki sem figyelt fel eddig irodalomtörténészeink közül: a *váradi pásztoroköltészet* és klasszikus muzsika. Faludi Ferenc egyik váradi kortársa: Patachich Ádám (1717–1784) katolikus püspök honosította meg a Körös menti városban 1759–1776 között Metastasio késő barokk líráját. Patachich mint a római *Árkádiai Társaság* első tagja Syrasius Acrotophorius néven fordította le latinra az olasz költő *Isacco figura del Redentore* (Izsák, a Megváltó előképe) című oratóriumát, hogy (az általa 1765-ben Váradra hívott) Karl Dittersdorf karnagy (Mozart barátja), a bécsi klasszicizmus egyik zeneszerzője megzenésítse. Így mind irodalmi, mind színházi, mind zenei téren a klasszicizáló barokk egyik jelentős úttörőjének tekinthető Patachich, aki előkészíti a talajt a másik két árkádiai költőnek: Gánóczy Antal (1725?–1790) váradi kanonoknak és Hannulik János (1745–1816) nagykárolyi piarista rendfőnöknek, aki alkalmilag válik tiszteletbeli váradivá, többszöri hosszas itt-tartózkodása révén. Mindketten szintén tagjai voltak tehát a római *Árkádiai Társaságnak* (az 1690-ben alapított *Accademia dell'Arcadiának*). Patachich elsősorban mint kulturális szervező vehető tekintetbe, de mint latin költő is hatott bizonyára szónokias körmondataival és egyszerűsítő-idillizáló

* Előadásomhoz a következő műveket használtam fel: *Karl Ditters von Dittersdorfs Lebensbeschreibung*. Leipzig é. n. 106–109. — A Teleki Téka Tq 1582 Ms226-os jelzésű kéziratkötege. 635–673. A bejegyzés éve: 1785–1786. — Friedrich Schiller: *Über naive und sentimentalische Dichtung*. (Schillers sämtliche Werke. Druck und Verlag von A. Weichert. Berlin. XII. Band. 110–184.) — Friedrich Schiller: *Über Anmut und Würde*. IX. Band 213–261. — Francesco De Sanctis: *Storia della letteratura italiana*. Torino 1962. XX. f. — Klaniczay Tibor: *Barokk és klasszicizmus határán*. = *A múlt nagy korszakai*. Bp. 1973. 449–460. — *A barokk*. Bán Imre bevezető tanulmányával. Bp. 1963. — *A klasszicizmus*. Rónay György bevezető tanulmányával. Bp. 1967. II. kiadás.

természeti képeivel. Legyen elegendő példa az a két mondat, amelyet a negyven éve uralkodó Mária Terézia köszöntésére írt *Carmen*-jéből idézünk:

Kétség szállt szívembe minap, hogy a dal vajon illőn
Tiszteli majd Auróra aranló fürtjeit, s állva
A Nap előtt, mely az égről lankadt árnyat aláúz,
Az jut eszembe, hogy a Kasztália múzsacsapatja
S kárisza néked szül bebolyongva virágteli rétet.
Egyik az ibolya, más a vörös jácint, amaz izzón
Sárgálló peremér, ismét más a fakadó szép
Nárcisz, más még a ciprusi bíbor rózsza királyi
Szálaiból néked koszorúkat kötni igyekszik.

Ha mondatszerkezete és klasszikus metrumokból álló verselése nem is, de flórája és természetszemlélete kapcsolatba hozható a Csokonai-féle népiesebb és könnyedebb ritmusú pásztorköltéssel. Azonban ez a költészet még inkább közvetve hat a magyar nyelvű rokokó lírára, tárgyválasztásával, szóképeivel igazolja majd annak helyességét.

Az anyanyelvű idillek szükségszerűen kapnak már innen kezdve népies indítást, míg a latin nyelvű eklogák a klasszicizált barokk irányába mutatnak. Ez már a nyelvek különböző kezelhetőségéből és humanista hagyományból ered elsősorban. Igaza volt az olasz Giacomo Mariozza könyvtáros-költőnek, aki később Kalocsán így búcsúztatta az egykori váradi püspököt:

Aki sirat majd, mondja üres templomnak, a népnek:
Nem minden kor ad ekkora férfit, mint Patachich volt,
Kinek a lelkét a kegyelemben bőkezű ég úgy
Megtöltötte a szigorú erkölcs szeretetével
S mindenféle magasztos tett csíráival egykor.

Tény az, hogy az általa létesített szimfonikus zenekar emléke élt Dittersdorf 69-es távoztása után is. S még inkább meggyökeresedett az arkádiai költészet, és tovább virágzott Váradon. Különös figyelmet érdemel, hogy az összesen öt „arcades” közül — a már említett Patachich (Syrasius Acrotophorius) után még kettő: Gánóczy Antal (Floridenus Maeonius) és Hannulik János (Seralbus Erimanticus) ugyancsak váradi volt. A Teleki Téka kéziratárában igen érdekes és eddig ismeretlen, hat oldalra terjedő pásztordill bizonyítja azt a szellemi szimbiózist, amely a történész Gánóczy és a gyakran Váradon tartózkodó Hannulik költő között kialakult. A két katolikus főpap pástori álarcot öltve köszöntötte fel 1786-ban (május 31-én, Sámuel napján) Teleki Sámuel bihari főispánt és kerületi királybiztost. Hogy a pástornevek álarcát: Seralbus Erimanticust (Hannulik János), illetve Floridenus Maeoniust (Gánóczy Antal) milyen indíték vettette fel velük, nem tudom. Lehet, hogy csupán az Árkádia konvenciója, lehet, hogy katolikus egyházi tisztségük rejtőzködött a szokatlan szerep miatt, hiszen egy jakobinus észjárású kálvinista főurat köszöntöttek. Az mindenképpen elgondolkoztató, hogy ezt a verset nem közzélték. Az is igaz, hogy Hannuliknak (vagyis Seralbus Erimanticusnak) van ott még pár közöletlen köszöntő verse és még két Telekit dicsőítő közzétett költeménye is (így: Ad Stephanum Szablik című alkaiozsi ódája, amelyben a váradi léghajó-kísérletet köszönti, és a *Celebritas provinciae Bihariensis* egyik elégiája). A lényeg az, hogy felvilágosult módon

töltötték magukat az előbbi korok előítéletein, és igazi európai emberekként viszonyultak egymáshoz. Az egyszerű pásztorok szerepeltetése már önmagában is a népiesség felé mutató: tárgyválasztásával kétségtelenül a nép életére, a jövő költészetére tereli a figyelmet. Az Ekloga Teleki Sámuel névnapjára (*Ecloga ad diem divi Samuelis*) című pásztoridill szereplői úgy beszélgetnek, mintha valódi juhászok is volnának, és ugyanakkor művelt értelmiségiek is. Beszédük tárgya megmarad nagyjából a juhászok fogalomkörében, stílusa viszont a művelt emberek ókori konvencióihoz igazodik. Seralbus és Floridenus éppúgy furulyaversenyben méri össze a tudását, mint Vergilius III. eklogájának Damoetasa és Menalcasa. Csakhogy amíg ezek egy üszőért (vitula) versenyeznek, amazok virágkoszorújuk és daluk átadásáért végzik ugyanezt. Így már ebben az erkölcsi-esztétikai mozzanatban is látni azt az eszmeibb schilleri elvet, amelyet a szentimentalista költészettel kapcsolatban megfogalmazott (a természetesebb és rudimentárisabb naiv költői életszemlélettel szemben). Az első sorok helyzetképe az I. ekloga 75–76. soraira emlékeztet.

Seralbus:

- Mért ülsz egyedül e ragyogó völgy árnyas ölében,
 Jó Floridenusom? Egy kecskét sem látok, amely le-
 Csüngne a hegyről, sem gyereket, ki szaladna a réten
 Vagy sűrő barikát, mely az anyjával csavarogna,
 5 S nagyszerű teheneket sem. Csak tudnám, mi bajod van.
 Itt, hol a szűz kútfő kristály-habot önt ki mohás kő
 Mélyéből, s zöld bükk koronája megóvjá a hőtől.
 Nem gondolsz nyájadra, ahogy rég; sem dalaidtól
 Nem visszhangzik az erdő; és furulyád veled együtt
 10 Néma, pedig faragatlan dalt is rendre kimérten
 Szoktál játszani, s már nem fékezed a folyamatot meg.

Floridenus:

- Nem húz nékem a nyájhoz a szívem, s nem nagyon éget
 Most az a régi, elismert kedvem, amellyel a mélyebb
 Völgyeket arra tanítottam, hogy a dalt viszonzózzák.
 15 Más gondok köve nyomja a szívemet ekkora súllyal.

Seralbus (talán itt közelíti meg a legjobban a pásztorok egyszerű beszédét):

- Mi a bajod hát? Valami titkos méreg emészti
 Nyájad? Vagy vérmedve netán kárt tett juhaidban?
 Tolvaj lopta ki tán szépséges üszőid az ólból?
 Vagy termő gabonádat tépte ki mély gyökerével
 20 Szélesen a zivatar? Vagy záporosó zuhogott rá?
 Nagy dolog az, amitől megváltoznék a te kedved?
 És szívedben a gyászt szigorú béklyókba kötöznék.

Floridenus (ugyanebben a modorban tagad, s ezzel fokozza az érdeklődést a tulajdonképeni ok halogatásával):

- Nem támadt sem a rüh, sem a dög nyájamra, Seralbus,
 Éjjeli tolvaj sem tett pusztítást a juhokban,
 25 Sem veszedelmes felhő széles jégesővel
 Nem csépelte a földre a magvat a sárga kalászból.
 Ámde ha tudni szeretnéd, hogy mi az oka bajomnak:

Hogyha időd úgy engedi, jöjj velem egy kis időre
Ide, ahol fű vesz körül, és ülj vélem a fűbe.

30 Szeret a fűbe leülni baráti beszédre a pásztor.

Seralbus itt inkább a természetbe vágyó, mint ott élő emberként szól — s talán ez a mozzanat ismétlődik a legtöbbször mind Vergiliusnál, mind az Arcadeseknél:

Mert idejöttünk két Árkádia-szülte juhászként,
S csermelynél megitatva a nyájam, rétre tereltem:
Mert bízvást leülök veled a zöld bükkfa tövébe,
S víg szavaimmal a szomorúságod messzire űzöm.

Floridenus (az álarc mögül is Gánóczy szól, amikor ősi humanista motívumként szellemi számkivetettségét panaszolja el) egy kissé az első ekloga Meliboeusára emlékeztet, aki búcsúzik Tityrus barátjától:

35 Víg szavakat vár, akinek életerős kora van még;
Kinek a testében bátorság s lelkesedés ég —
De szomorú szót vár az, akit bús tengerek űznek;
Akit az itthoni mostohaság tett számkivetetté;
Kit szemefényétől megfoszt örökös zokogása.

40 Én — kit erőmtől s kedvemtől is a nyavalya foszt meg —
Szintén így, hisz a tagjaim a kórság eszi csendben.

Seralbus bizonyára a magyar ugar ősképére, Vitéz János leveleinek parlagjára (latinae rusticitatis vernacula) és Janus Pannonius verseinek jég dermesztette, barbár tájára is (barbaricus orbis) gondolva kezdi megérteni társát:

Innen ered hát rossz arcszíned, akárha a rózsa
Nagy rozsdás színű liliom szirmát a fagyos szél
Megforrázta: lehajtja fejét, s tört szirma lehervad.

Seralbus (akárcsak Vergilius az V. eklogában Adoniszt, úgy siratja, úgy fájlalja barátja képzeletbeli halálát, amely a természet rendjével ellentétes):

Ó, Árkádia dísze, ilyen rossz ez az előjel?
Ne szomorítsa beszéded a dombokat, és ne borítsa
Gyászba, ki legfőbb fénye, dicsérete ennek a tájnak.

50 Felkavar engem e baljóslat, nekem is sohasem várt
Látványt nyújt, s végtére halálomat is ez okozza.
Ideje jött előtt Amaryllis szirmot alig gyűjt;
Nem nyír gypjat a pásztor, s nem feji a juhait sem;
Az arató teljesen nem gyűjti be a gabonákat;

55 Ősz közeledte előtt almát nem szedhet a kertész:
Nem dob a sors tán téged idétlenül éji habokba,
És Árkádia szép vigaszát nem oltja ki véled?
Hagyj fel a képzelgéssel, nem vár ránk szomorúság.
Verd ki a balsejtelmet (ez így illő) az agyadból.

Floridenus, mintha csak igyekeznék a fenti jó ízléshez alkalmazkodni, a rokokó emberéhez méltón, szabadulni akar tragikus érzelmeitől, másrészt fogékonyabb is a természet iránt, mérsékeltén szentimentalista:

60 Jöttem a rétre, ahol várt szívrepeső egyedüllét,
Megszemléltem e forrást, völgyeket és legelőket;
Egyszerű szellők játékát és lágy susogását;

Madarak énekeit meg a lombos fák jeges árnyát:

Orvosságként hátha kigyógyítának e bajból,

65 És feledésbe merülne a rossz érzés a szívemben.

Seralbus (csak megerősítve a természet kedélygyógyító hatását) Teleki névnapi ünnepségére figyelmezteti:

Jönnék a pásztordallamok is már, ne vonakodj hát

Váltakozó dalt zengeni vélem fenti Urunknak,

Aki elé jön a váradi testület innen a rétről;

Jönnék a falusi ifjak, a városok is igyekeznek.

És a pásztoridill két szereplője himnikus hangvételű monológokba kezd a flóra és fauna termékeny békességét kérve a névnap alkalmából. Itt már váradiakká lesznek a szereplők is, a tájak is.

Seralbus:

Nyíljatok a vezetése alatt, ó, váradi rétek,

85 Hozzon bő gabonát a boldog föld a parasztnak,

És sokkalta nagyobb terméssel jöjjön az új év.

Kert, szőlő ne legyen híjával a csendes esőknek,

Hogy bőven termő fák ága a földre hajoljon,

És telt kádba habozzanak a dús nedvű gerezdek.

Floridenus:

90 Mind gyarapodjatok a vezetése alatt, ti, juhnyájak:

Éhes farkas vad foga szét ne szakítson, az ólba

Zárt báránykát gyűlöletes szeme meg ne igézzel!

A beteg évszakban sose fertőzzön meg a métely,

Mikor a tócsák cseppjei szennyezik a levegőt el,

95 Hogy dús gyapjúban és juhban érjen a pásztor eredményt,

Hogy teli tőggel térjenek estefelé meg a kecskék,

És a kifejt tej bővebb kútfeje el ne apadjon...

Mind Seralbus (Hannulik), mind Floridenus (Gánóczy) Telekit igazságos, néppártoló és természetszerető főúrnak ábrázolja. Az egész idill Seralbus soraiban éri el csúcspontját, amely azt bizonyítja, hogy itt igazi nagy szellemek szórakoznak (még akkor is, ha szórakozásnak minősítenénk ezt a költeményt):

Az nekem ő: mi a kútnak a hűvös; a hegynek a fenyves;

Szántóföldnek a búza; a nyájnak a szapora bárány;

Ami a partnak a víz; a medernek, fényteli tükre.

És talán, ami a legszebb az egész versben, a két arcades főpap a *szerénységben* is versenyez. Seralbusnak a megtiszteltetése, hogy átadja a dalt s az ajándékokat Telekinek, de az szívesen lemond barátja (Gánóczy) javára, akinek szintén több verset ajánlott. Szóval ilyen schilleri gráciával igyekszik elhárítani szellemi fölényt:

Ámde ha szándékomban a korlátom akadályoz

Vagy távol tart: üdvözlöm sok városi társam,

Kinek az arca szelídebb és becsesebb ragyogású.

Látom, a nyár múltán városba igyekszel, a híred

Nő e dalért; míg engem a nyáj s a család akadályoz.

Ezt a vergiliusi szelídséget — amelyet mindig is közel érzett magához a keresztény etika — Révai Miklós klasszicista tájképeiben is megtalálhatni, így elsősorban az árvíz sújtotta Váradról írt (II. k. V.) elégiájában, sőt Fáber Antal önéletrajzában (Biographia

mea) egyes váradi részeiben is. Aligha véletlen, hogy a rokokó költészetnek legkiválóbb művelője, Csokonai kitűnően érzi magát Várad barokk székesegyházában, ahová a koncertre is átlátogat Debrecenből:

Ó, — de mit hallok? — mi ez?

Kollonich nagy templomába

Éneklő leányka zeng,

A lány szellőknek fűjtába

Róla kedves ekhó leng.

Nemcsak Rhédey Lajos mecénási segítsége vagy Sándorffy barátsága, de Várad késő barokk művészetének szelleme is vonzotta ide a költőt. Az Árkádia idilljéből is, a székesegyház muzsikájából is ihletet, erőt, öngazolást merített a Lilla-dalok szerzője és Metastasio fordítója. Csak kuriózumképpen szeretném megjegyezni, hogy a román pásztorköltészet első művelője (az Oprea és Bucur pásztoridill szerzője), Gheorghe Șincai előszere-ttel tartózkodott a váradi tuszkulánumban. És méltán jegyezte meg:

Pannonios Janos non omnes abstulit Aetas

Una: imo plures nostra remota dedit.

Vagyis:

Nem ragadott hát minden Janus Pannoniust el

A kor, mert a jelen többet visszaadott.

Ennek igazolásaképpen az árkádiaiak mellett tanúbizonyságunk a korabeli váradi költők népes, először talán itt összeálló cenákuluma: Keresztesi József; Mihalóczy György; Révai Miklós; Józsa Gergely; Baróti Szabó Dávid; Tertina Mihály; Szentjóbi Szabó László, Csokonai és Fáber Antal.

Carmen Gratulatorium ecloga ad diem divi Samuelis anno 1786

Pastores. Seralbus Erimanticus; et Floridenus Maeonius

- S. Hic laetas inter valles, quid solus in umbra
 Floridene sedes? nullas de rupe capellas
 Pendientes video, aut pueros, qui pascua curent.
 Non errare suis querulos cum matribus agnos,
- 5 Cornigerasve boves. Solus quid nescio tecum:
 Hic ubi sincerus muscosa rupe profundit
 Fons lymphas viridi fago defeusus ab aestu.
 Non tibi, ut aute, pecus cura est, non carmina silvae
 Respondent, muta et tristis tua fistula tecum est,
- 10 Fistula, qua cantes rigidas modulante solebas
 Ducere, et effrenes fluviorum sistere cursus.
- F. Non mihi nunc studium pecoris Seralbe, nec ante
 Qui valles cantum docui resonare profundas,
 Nunc illo veteris divexor laudis amore.

- 15 Sunt aliae maesto nobis in pectore curae.
 S. Nam quid quaeso doles? an vis furit atra veneni
 In grege? Vel grassatus atrox in ovilibus ursus?
 An fures lectas stabulo eduxere juvencas?
 Aut gravidam late segetem ab radicibus imis
- 20 Proelia ventorum eruerant? vel diluit imber
 Grandia sint, tibi quae poterant convertere sensum,
 Et tam inclementes animo defigere luctus.
 F. Et tam inclementes animo defigere luctus.
 Non Seralbe meum scabies pecus, aut mala pestis
 Afflavit; nec fur nocturnus ovilia damnis.
- 25 Imminuit, praecepsve effusa grandine nimbus
 Iam flavus agro segetum concussit aristas
 Sed quia vis nostri causas audire doloris
 Huc, si quid cessare potes, succede parumper,
 Et, quod se circum fundit, considito mecum
- 30 Gramine, amant sermo pastorum, ac otia, gramen.
 S. Quandoquidem simul hic convenimus Arcades ambo,
 Jamque greges ovium dimisi in pascua potos
 Flumine, sub viridi possum considerare fago,
 Atque tuum laeto sermone levare dolorem
- 35 Laeta decent Seralbe, quis est integer aevi
 Sanguis adhuc; quis est virtus in corpore praesens,
 Atque animus; sed maesta decent quos aequora jactant,
 Quos Patria extorres dura inclementia fecit,
 Quos gemitus constans orbavit luminis usu.
- 40 Et me cui morbus vires, ac robur ademit,
 Cui macies lento sensu depascitur artus
 S. Ergo hinc ille tuus color; ut cum frigidus ussit
 Nocte rosam Boreas, ferrugineosve hiacynthos,
 Reclinant caput, et foliis sanguentibus arent.
- F. 45 Hinc meus iste color; gravis hinc, et anhelitus aeger
 Pectoris, hinc etiam ante diem mea funera cernes
 S. O! decus Arcadiae; quod triste tibi excidit omen?
 Ne maestos colles, ne tristem vocibus istis
 Feceris Arcadium, cui lux, cui gloria summa es.
- 50 Me quoque turbabis tali omine, ni quoque lucem
 Reddes invisum, atque mori me denique coges,
 Non secut ante diem flores Amaryllis in horto
 Non seu mulget oves, seu privat vellere Pastor,
 Non frumenta agris adimit lactentia Messor,
- 55 Non ante Auctumnum decerpit poma Colonus.
 Tene autem ante diem mors migro immerget Averno,
 Et tecum Arcadiae rapiet solatia ruris?
 Desine plura; haud est nobis ad tristia tempus.
 Excute (:namque decet:) totam de pectore nubem.
- F. 60 Ipse quoque excessi pago laetosque recessus,

- Hunc fontem, has valles, nemorisque viréntia prata,
 Sinceraeque jocas Aurae, mollemque susurrum,
 Et cantus avium, et ramorum frigus adivi
 Si fortasse meo sint haec medicina dolori,
- 65 Ingratigue animo veniant oblivia sensus.
- S. Et venient modo tu mecum ne alterna recuses
 Dicere Pastorum Supremo carmina, cui grex
 Vardinus, campique illo de nomine dicti:
 Paret et agrestis pubes, ac oppida parent
- F. 70 Vis Seralbe niger responset corvus olori?
 Qui rude vix quo nunc stipula disperdere carmen.
- S. At revoca veteremque artem, viresque canendi
 Magna viri cantum virtus, si carmina poscit,
 Signaturque dies illius nomine. Dignus
- 75 Ille est carminibus.
- F. Sed cum tua fistula digna est.
- 76 Cantare
- S.: Amborum (:nete subdicto:) digna est.
- Quid cessamus? Amat nostro se carmine dici
- F. Cogis me liquidas obtundere cantibus Auras,
 Nilque Viri dignum meritis depromere tanti.
- 80 Non cerbato tamen conducto pignore tecum,
 Ut vitula, aut aries illinc, ponantur et inde
 Pocula, colatum Divini opus Alismedontis.
 Incipe siquid habes, nos aegra voce sequemur.
- S. O! Vardina diu florete hoc auspice rara
- 85 Sint gleba agricolis felices ubere campi,
 Et largo veniat proventu plenior annus.
 Non hortos lenis, non vites deserat humor,
 Ut se se incurvet ramis felicibus arbor,
 Ut faecunda gravi spumet vindemia praelo.
- F. 90 Lanigeri florete greges hoc auspice! non vos
 Impastus clausos lupus atro dente lacesat
 In stabulis, oculus nec fascinet invidus agnos.
 Nec morbose anni tempestas pabulo tabo
 Inficiat, dulcesque lacus aspergat, et auras,
- 95 Ut numero pecoris, cum lana Pastor abundet,
 Ut distenta domum referant sero ubera caprae,
 Ut nunquam pressi desit nova copia lactis
- S. Ille genus clarum nactus belloque, togaque,
 Ille Diis gratus, Civique impensus, et agro,
- 100 Et scleri infensus lites discriminat omnes,
 Omniaque, et nexu, et numero, et ratione gubernat.
 Illi igitur festum Pastores dicite carmen.
- F. Ille artes, morem populorum, vidit et urbes,
 Ac vario rerum complevit pectora cultu
- 105 Ne solo tantum splendescat nomine Patrum.

Ille Deas Pindi nimio complexus amore
 Conscondit nemus, et doctum bibit ore liquorem
 Illum vos lauri follis ornate Poetae.

- S. O! quam est agrestes in turbas blandus et ipso
 110 Quam placidum e vultu spirat! quam fronte serena
 Alloquitur miseros, cen cum sine nubilus aureum
 Sol caput extulerat, passante erexit ab undis.
 Tollite ruricolae ad caelos, hanc tollite laudem.
- F. Quam, cum Pastores decertunt carmine, vel cum
 115 Inter amoena suos querceta loquuntur amores,
 Talia quam cupidus se auditor in otia praebet,
 Et iudex aequus gaudet componere lites,
 Atque indignantem vulgum cum murmure placat,
 Ut vasto iratos fratres solet Aiolus antro.
- 120 Frigate virtutem hanc in pectus frigate Cives.
 Aspice; iam Aura silet, nec summa cacumina motant
 Glandifera quercus, mulcetetur cantibus Aura
 Aspiratque viro lenis clementia coeli.
 Tollite vos Aurae super aethera tollite nomen.
- F. 125 Audi; iam ipsa virum tenui strepit unda susurro,
 Et salit ad nostros cantus, dum juncta fluentis
 Immitet se tota mari, heroemque sonabit.
 Currite ad Euxinum cito Pontum currite lymphae.
- S. Arboribus teneris illius nomina nuper
 130 Incidi, ut crescat crescentibus altius illis;
 Qualis in irrigus, dum mollis amaracus horto
 Crescit, et ambrosinum crescendo fundit odorem.
 Crescite corticibus superaddita crescite sigma.
- F. Sunt mihi tres puri in nido candoris olores,
 135 Hos nomen, laudesque viri cantare docebo,
 Laudibus ut docti primo illum mane saluent.
 Silvicolae veluti volucres, si Aurora Supremas
 Illustrat montes radiis lucisque propinquae
 Nuncia sperata fert secum dona dici,
- 140 Illam concentu svasi, numerisque salutant.
 Crescite candiduli in nido cito crescite cygni.
- S. Ille mihi est, quod fonti umbra, quod montibus arbor,
 Quod campis segetes, pingues quod ovilibus agui,
 Flumina quod ripis, vitrei quod vallibus amnes.
- F. 145 Gravior ille mihi, quam hederis, aut vitibus ulmus,
 Quam pasto pecori fluvius, quam floribus hortus.
- S. Ergo diem festum textis de flore coronis
 Immunes operum ornemus, curisque soluti.
 Hoc nec aratra die moveant, nec plaustra iuveni.
- F. 150 Tantus honos tollit se istius lucis Olympo,
 Arduus a terra quantum se tollit olympus,
 Quantum carminibus nostris tua fistula praestat.

- Ah! ne istam lucem contristet fletibus Auster,
 Ah! ne istum turbent fragor, et vaga fulmina Solem
- S. 155. Iam, mihi dulce tuum carmen Divine Poeta,
 Quam mel est, vel quam sitiendi argenteus humor,
 Aut sopor est fessis longo aestu.
- F. Plaudite colles,
 Intonsi colles Samueli, et Vatis avenae.
 Nam semper vates eris, et Seralbe fuisti.
- 160 Sed mihi iam vires abeunt. Nil amplius addam
- S. Me nisi cura domi pecoris, justaeque teneret
 Causa morae, Heroi cum carmine munera nostro
 Rustica deferrem (:nam dicta utriusque notavi:).
 At me durus obex penitus vetat ire volentem
- 165 Neve meos, prohibet, complectar in Urbe sodales,
 Plus dulces oculis, plus charos luce sodales.
 Tu iam, ut cerno, domum aestu decrescente redibis
 Latior a cantu; me hic grex, puerique morantur.

Üdvözlő ének ekloga Teleki Sámuel névnapjára

Seralbus Erimanticus és Floridenus Maeonius árkádiai pásztorok

Carmen Gratulatorium ecloge de diem divi Samuelis

Pastores: Seralbus Erimanticus et Floridenus Maeonius

Seralbus:

- Mért ülsz egyedül e ragyogó völgy árnyas ölében,
 Jó Floridenusom? Egy kecskét sem látok, amely le-
 Csüngne a hegyről, sem gyereket, ki szaladna a réten,
 Vagy síró barikát, mely az anyjával csavarogna,
- 5 S nagyszerű teheneket sem. Csak tudnám, mi bajod van.
 Itt, hogy a szűz kútő kristály-habot önt ki mohás kő
 Mélyéből, s zöld bükk koronája megóvja a hőtől.
 Nem gondolsz nyájadra, ahogy rég; sem dalaidtól
 Nem visszhangzik az erdő; és furulyád veled együtt
- 10 Néma, pedig faragatlan dalt is rendre kimérten
 Szoktál játszani, s már nem fékezed a folyamot meg.

Floridenus:

Nem húz nékem a nyájhoz a szívem, s nem nagyon éget
 Most az a régi, elismert kedvem, amellyel a mélyebb
 Völgyeket arra tanítottam, hogy a dalt viszonzózzák.

15 Más gondok köve nyomja a szívemet ekkora súllyal.

Seralbus:

Mi a bajod hát? Valami titkos méreg emészt
Nyájad? Vagy vérmedve netán kárt tett juhaidban?
Tolvaj lopta ki tán szépséges üszőid az ólból?
Vagy termő gabonádat tépte ki mély gyökerével
20 Szélesen a zivatar? Vagy záporosó zuhogott rá?
Nagy dolog az, amitől megváltoznék a te kedved?
És szívedben a gyászt szigorú béklyókba kötöznék.

Floridenus:

Nem támadt sem a rüh, sem a dög nyájamra, Seralbus,
Éjjeli tolvaj sem tett pusztítást a juhokban,
25 Sem veszedelmes felhő széles jégesővel
Nem csépelte a földre a magvat a sárga kalászból.
Ámde ha tudni szeretnéd, hogy mi az oka bajomnak:
Hogyha időd úgy engedi, jöjj velem egy kis időre
Ide, ahol fű vesz körül, és ülj vélem a fűbe;
30 Szeret a fűbe leülni baráti beszédre a pásztor.

Seralbus:

Mert idejöttünk két Árkádia-szülte juhászként,
S csermelyből itatott birkáim a rétre tereltem:
Most bízvást leülök veled a zöld bükkfa tövébe,
S víg szavaimmal a szomorúságod messzire űzöm.

Floridenus:

35 Víg szavakat vár, akinek életerős kora van még;
Kinek a testében bátorság s lelkesedés ég —
De szomorú szót vár az, akit bús tengerek űznek;
Akit az itthoni mostohaság tett számkivetetté;
Kit szemefényétől megfoszt örökös zokogása.
40 Én — kit erőmtől s kedvemtől is a nyavalya foszt meg —
Szintén így, hisz a tagjaimat kórság eszi csendben.

Seralbus:

Innen ered hát rossz arcszíned, akárha a rózsá
Vagy rozsdás színű liliom szirmát a fagyos szél
Megforrázta: lehajtja fejét, s tört szirma lehervad.

Floridenus:

45 Innen ered rossz arcszínem; légzésem ezért rossz,
Majd meglátod, kora halálomat is ez okozza.

Seralbus:

Ó, Árkádia dísze, ilyen rossz ez az előjel?
Ne szomorítsa beszéded a dombokat, és ne borítsa
Gyászba, ki legfőbb fénye, dicsérete ennek a tájnak.
50 Felkavar engem e baljóslat, nekem is sohasém várt
Látványt nyújt, s végtére halálomat is ez okozza.
Ideje jötté előtt Amaryllis szirmot alig gyűjt;
Nem nyír gyanjat a pásztor, s nem feji a juhait sem;
Az arató tejesen nem gyűjti be a gabonákat;

- 55 Ősz közeledte előtt almát nem szedhet a kertész:
Míg nincs itt az időd, nem hullsz le a barna habokba,
S nem viszi tán a halál Árkádia szép vigaszát el?
Hagyj fel e képzelgéssel, nem vár ránk szomorúság.
Verd ki a balsejtelmet (ez így illő) az agyadból.

Floridenus:

- 60 Jöttem e rétre, ahol várt szívrepeső egyedüllét,
Megszemléltem e forrást, völgyeket és legelőket;
Egyszerű szellők játékát és lágy susogását;
Madarak énekeit meg a lombos fák jeges árnyát:
Orvosságként hátha kigyógyítának e bajból,
65 És feledésbe merülne a rossz érzés a szívemben.

Seralbus:

Jönnék a pásztordallamok is már, ne vonakodj hát
Váltakozó dalt zengeni vélem fenti Urunknak,
Aki elé jön a váradi testület innen a rétről;
Jönnék a falusi ifjak, a városok is igyekeznek.

Floridenus:

- 70 Azt akarod, hogy a holló hattyúvá legyen-é hát?
Most nem ronthatom el dalolásom nádfurulyámmal.

Seralbus:

Szedd csak elő a régi tudásod, erődet a dalhoz;
Dalbeli férfierényedet, ahogy az ének igényli,
S dalba szedett neve ünneppé teszi ezt a napot majd,

- 75 Mert méltó az a dalhoz.

Floridenus:

Amint méltó furulyád is

A daloláshoz.

Seralbus:

Mindkettőnk furulyája! (Ne hallgass!)

Mért késnél? Hisz kedveli azt, ha róla dalunk szól.

Floridenus:

Rábírsz, hogy dallal fékezzem a gyors szeleket meg,
S még sosem ért ily tisztelet, így sosem érdemesültem.

- 80 Mégsem versenyzek veled oly díjért, mit előre
Kölcsönösen tűztünk ki: legyen bár kos vagy üsző az,
Vagy másrészt amaz isteni Alcimedonnak a kelyhe.
Kezdj hát el furulyálni, amit betegen követek majd.

Seralbus:

Nyíljatok a vezetése alatt, szép váradi rétek,
85 Hozzon bő gabonát a boldog föld a parasztnak,
És sokkalta nagyobb termésrel jöjjön az új év.
Kert, szőlő ne legyen híjával a csendes esőknek,
Hogy bőven termő fák ága a földre hajoljon,
És telt kádba habozzanak a dús nedvű gerezdek.

Floridenus:

- 90 Mind gyarapodjatok a vezetése alatt, ti, juhnyájak:
Éhes farkas vad foga szét ne szakítson, az ólba

Zárt báránykát gyűlöletes szeme meg ne igézzé!
A beteg évszakban sose fertőzzön meg a métely,
Mikor a tócsák cseppjei szennyezik a levegőt el,
95 Hogy dús gyapjában és juhban érjen a pásztor eredményt,
Hogy teli tőggel térjenek estefelé meg a kecskék,
És a kifejt tej bővebb kútfeje el ne apadjon.

Seralbus:

Háborúban, békében híres volt a családja;
Kedves az égnek, tisztos a jó polgárok előtt ő;
100 Bünnel szemben hozva a döntést peres ügyekben,
Mindent ésszel, törvénnyel kötelezve igazgat:
Mondjatok ünnepi dalt hát névnapjára, juhászok.

Floridenus:

Látta a népek erényét, városait, tudományát,
Elméjét megtöltve e más-másfajta tudással,
105 Hogy neve ne csak az ősei folytán ússzon a fényben.
Nagy szeretettel ölelte magához a pindusi múzsát,
S felment a ligetébe, hol ajka a szent habot itta.
Költők, hadd díszítse babérkoszorútok e bölcs főt!

Seralbus:

Ó, mily nyájas a hangja a falusi népek iránt is,
110 Ó, hogy szertesugárzik az arcáról a szelídség!
Biztatván, derűs arccal szól a szegényekhez; a felhő
Nélküli, békés nap veti így a fejét ki a habból.
Falusi népek, emelje dicséretetek fel az égbe!

Floridenus:

Ahogy a pásztorok éneklik versengve dalukkal,
115 Vagy bájos tölgyfái beszélnek a szeretetéről,
Mikre derék bíróként bízza magát, ha szabad lesz,
S örvend, hogy méltányosan ítelt peres ügyekben,
Megbékítve szavával a lázongó sokaságot,
Mint bős testvért barlangjában szokta Aiolus:
120 Jó polgárok, erényét öntsétek szívetekbe!

Seralbus:

Nézd, már hallgat a szellő, meg sem rezdül a tölgyfák
Makktermő tetejében; megszelídíti az ének,
Szállva az isteni férfi elé jámbor kegyeletként.
Hordjátok a nevét, légáramok, éteren is túl!

Floridenus:

125 Hallom; a hullám is susog egyre e férfi nevérről;
Árad a víz hangunktól, s hogyha folyóhoz elérhet,
A tengerbe bocsátja magát, így szólva a hősről.
Fuss hát, víztükör, érd mielőbb el a Fekete-tengert!

Seralbus:

Épp a minap véstem be nevét egy ifjú fatörzsbe,
130 Hogy a növekvő fáknál is nőjön magasabbra;
Ahogy a kertben nő gondozva a dús majorána,

Melynek nőttén árad széjjel a mennyei illat.
Nőjön nagyra a névjegye, melyet a fába bevéstem.

Floridenus:

Van fészekben ülő, három szép hattyúfiókám,
135 Arra tanítom mindhármát, hogy zengje nevét majd
És őt már kora hajnaltól mindegyre dicsérje.
Ahogy az erdők szárnyas népe köszönteni szokta
— Ha Auróra közelben a hegycsúcsokra világít,
Jó hírt, új nap ajándékát is hozva magával —
140 A hajnalt összhangzatos énekkel, zeneszóval.
Nőjetez immár gyorsan hősznű hattyúfiókák!

Seralbus:

Az nekem ő: mi a kútnak a hűvös; a hegynek a fenyves;
Szántóföldnek a búza; a nyájnak a szapora bárány;
Ami a partnak a víz; a medernek, fényteli tükre.

Floridenus:

145 Drágább: mint a borostyán; mint a szőlőnek a szőlőfa;
Mint legelő nyájamnak a víz; a kert a virágnak.

Seralbus:

Így neve napján réti virágból szőtt koszorúkkal
Tiszteljük meg, nem kötelezve: leróva a hálát.
Máma ígás ökröm sose szánt, s nem húz szekeret sem.

Floridenus:

150 Ily nagy, fényből kelt becsülettel nőtt fel az égnek;
Mégfáradva a földtől, hogy felszállt az Olimpusz!
Ahogy az énekeinkben a te furulyád bizonyítja.
Jaj, nehogy elgyengüljön a fénye a déli szelektől,
Jaj, ne zavarja a napját a dörgés meg a villám!

Seralbus:

155 Mézként ízlik nékem az éneked, isteni költőm;
Mint szomjas nyelvemnek ezüst kristályhabú forrás;
Nagy hőségben aléltnak az álom.

Floridenus:

Sámuel úrnak

Zengjetez erdős dombok, zengj pásztor furulyája!
Mert költő vagy örökre, Seralbusom, az, ami voltál.

160 Engem erőm elhagy már. Többé nincs szavam erről.

Seralbus:

Ha csak a nyájam gondja, a jó erkölcs ügye távol
Nem tart, átadom én hősünknek e dallal a kettőnk
Pásztorajándékát (hisz mindkét dalt lejegyeztem).
Ámde ha szándékomban a korlátom akadályoz,
165 Vagy távol tart: üdvözlöm sok városi társam,
Kinek az arca szelídebb és becsebb ragyogású.
Látom, a nyár múltán városba igyekszel, a híred
Nő e dalért; míg engem a nyáj s a család akadályoz.

1786. V. 31.

Zsigmond Győző

Anyanyelv-művelés és politika: 1793–1993

Nyelvpolitika

A nyelv-művelés az igényes nyelvhasználók érdekvédelmét is jelenti. Ebben az értelemben (a politizálástól magát távol tartani igyekvő) Aranka György és az Erdélyi Magyar Nyelv-művelő Társaság (EMNYT) is politizált, s mai anyanyelvi művelődésünk intézményei sem tehetnek másként.

Nyelv-művelésünk sajnos nem támaszkodhat a nyelvüket más nyelvvel egyenjogú nyelvként beszélők közösségére. Az anyanyelv-használathoz való elemi emberi jog érvényesítése érdekében természetes, hogy hallatja szavát például az Anyanyelv-ápolók Erdélyi Szövetsége (AESZ). Bár állásfoglalása a nyelvhasználatot javító munkájában nyilvánul meg mindenekelőtt.

Idegen nyelv — anyanyelv — önrendelkezés

„Az idegen nyelvek is csalhatatlanul megannyi kapui a világosodásnak. Az anyai nyelv a belső kapuja, ezek a külsők.” Arankát idéztem annak az érzékeltetésére is, hogy a nyelvek egymás elleni harca értelmetlen. A visszás állapotok idézhetik csak elő; az EMNYT latin- s németellenes éle megtévesztő volt: nem az említett nyelvek s nem is beszélők ellen irányult, hanem azon természetes emberi igény kielégítéséért, hogy szűnjék a faji előítélthez hasonlóan a nyelvi előítélet is, a különbözőségükben értéknek minősíthető nyelvek meg használói legalább majdnem egyenlő eséllyel érvényesülhessenek a társadalomban. Annak, hogy ki-kí saját sorsát irányíthassa, ép ésszel nem szegülünk ellen, éppily természetes a nyelvi önrendelkezéssel való élés is. S éppily természetes (de az önös érdekek, a hatalmi politika látszólag megkérdőjelezheti ezt) a nyelvhasználat jogának minden nyelvre vonatkoztatása, elkerülése annak, hogy egyik nyelv a másik rovására, egyik ember a másik kárára létezzen.

A hátrányosan megkülönböztetett, például a kisebbségi lét miatt fenyegetettebb nyelvek pallérozása több fáradozást, áldozatot igényel, nagyobb támogatást, függetlenül attól, hogy melyik nyelv, közösség az éppen érintett.

Az EMNYT-nek száz meg román pártolói is voltak: bármely nyelv jobbá, szebbé tétele akkor is a haladás ügyének a szolgálatát jelentette. Ezt mindig is könnyebb volt felismerni és elismerni, mint a hatalomból való kölcsönösen méltányos részesedés dolgát.

Mindig is a hatalomból való részesedés körüli vita volt a lényegi meghatározója annak, hogy a nyelvhasználat joga ne egyik vagy másik nyelvet beszélők hátrányára érvényesítődjék. Hiszen a nyelv maga is eszköze bizonyos javak elsajátításának; ismeretének a foka, használatának milyensége, mértéke akadályt vagy előnyt jelent(ett) mindenkor.

A különböző, de emberi érdekek csak segíthették a különböző nyelvek megismerésére való törekvés fokozódását, de nem mindig tudatosították annak szükségességét, hogy az anyanyelvet mint a gondolkodásra legalkalmasabbat, mint a legkönnyebben elsajátítottat művelni kell. Sokan tévesztik szem elől, hogy az eszköz megrongálása által különböző

célok elérésére alkalmatlanná válhat. S annak a látszatnak is sokan esnek áldozatául, hogy más nyelvvel esetleg inkább célt lehet érni. Pedig a magáéról lemondó nyelvcsereélő mindenképp hátrányos helyzetből indul a másik nyelvet anyanyelvként beszélőkhöz képest.

Napjainkban a magyarul beszélők elég nagy része esik ilyenszerű csapdába, mely érdektévesztést jelent, s lehet ártó politikai mesterkedések eredménye is.

Noha az EMNYT idején is a gyors és könnyűnek látszó politikai kalózkodás lehetett „megoldás” egyeseknek: a nemzeté váló, öntudatra ébredő nagyobb közösség elutasította ezt.

A nemzeti függetlenségre törekvők többsége számára a nyelvükhöz, annak tisztaságához való ragaszkodás rendíthetetlen volt: előkészületet jelentett a radikálisabb politikai magatartásra.

A II. József által 1784-ben hozott nyelvrendelet az olyan hivatalnokok ellenállásának is nemzeti színezetet adott, akik csak állásukat féltették. Az ugyanazon nyelvet beszélők gazdasági érdeke erősítette kulturális harcukat.

A nehezebben kivitelezhető gazdasági-politikai harc érdekében, ezt előkészítve, nagy hajlandóság mutatkozott a közvetlen anyagi hasznot nem hozó nyelvkérdésben az egyértelmű, kisebb-nagyobb áldozatot is vállaló állásfoglalásra.

A nyelvhasználati jog első, a nemzet létrejötte előtti szakaszában nem a tételes törvény, hanem a szokásjoggá emelkedett gyakorlat szabta meg a latin s az élő nemzeti nyelvek használatát. A nyelvek hivatalos használatának jogi szabályozása csak mintegy két évszázada került napirendre Erdélyben. Az 1790–91. évi erdélyi országgyűlés szavazta meg, hogy Erdélyben a közügyek magyar nyelven tárgyalandók: ez volt az első nyelvtörvény. Viszont a törvényhozás nyelve később sem érintette a kialakult nyelvhasználatot az önkormányzati testületekben.

Az említett testületekhez hasonlók elszaporodása, súlyuk növekedése napjainkban nagy segítség lenne. Ezek révén attól függetlenül, hogy mi a hivatalos nyelv, az anyanyelv s az idegen nyelv megítélése és gyakorlása a valós helyzetnek megfelelőbbé lenne tehető.

Aranka szerint minden nemzet haladása, felemelkedése az anyanyelvi műveltségtől várható. Ezért is lett az általa vezetett társaság nevében is nyelvművelő, bár sokkal sokrétűbb tevékenységet folytatott, mint azt neve jelzi.

És szerencsére akkor abból, hogy valaki saját nyelvén kívánt a különféle tudományokkal élni, szakmákkal ismerkedni: nem csinált ügyet a hatalom. Ha nem is segítette, de legalább nem tiltotta az efféle jót. Mint ahogy teszik a mai Romániában.

Kezdetek és főbb célkitűzések

A nyelvművelés és a politika helyzete 1793-ban s 1993-ban (1991-ben) egyaránt közrejátszott az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság, illetve az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége létrejöttében, főbb célkitűzéseiknek kijelölésében.

Sikeres a nyelvrendelet elleni zendülés, sikertelen ellenállás gazdasági-politikai téren az osztrák elnyomással szemben, a magyarországi jakobinus megmozdulás előkészületei (Martinovics, Hajnóczy írásai) előzték meg a politika terén az egyik létrejöttét, és a romániai rendszerváltási kísérlet (erdélyi súlyponttal) a másikat.

Se akkor, sem most nem volt tájainkon hivatalosan, pl. a közigazgatásban, törvényhozásban is használatos nyelv a magyar, még ott sem, ahol többségben voltunk, vagyunk.

Akkor a német (kevésbé a latin) volt, most a román nyelv a nemzeti elnyomás eszköze.

Sajnálatos (bár nem hosszú ideig), de volt úgy, hogy a magyar is számított ilyen eszköznek más nemzeti kisebbségek számára. Amikor egy nyelv más nyelv ellenére kíván érvényesülni, mindig visszas helyzet teremődik.

Az EMNYT akkor, a XVIII. század végén nem lehetett törvényes, állami támogatásra nem számíthatott: azért sem, mert az érvényes törvények ellenében az anyanyelvhasználat jogának érvényesítéséért is tevékenykedett, bármennyire is igyekezett elzárkózni a nyílt politizálástól.

Hasonló a mai AESZ helyzete is. Megalakulása óta válságos anyagi helyzete, pénzügyi gondjai talán Arankáék Társaságáénál is súlyosabbak. Hasonlóképp sokféle feladattal kell megbírkózni, de nem éppolyan szétágazóakkal, mint az EMNYT-nek, amely az egész anyanyelvi művelődés tudós műhelye kívánt lenni és sosem szorítkozott pusztán nyelvművelői feladatok végzésére. Az AESZ viszont kimondottan nyelvépölő szervezet, már csak ezért sem számíthat egészében az EMNYT utódjának. De részben, mégpedig lényeges részben igen.

Eltelt 200 év, és az utóbbi jó fél évszázadban majd minden magyar többségű városunkat román többségűvé tették az eddigi politikák. Ez ellen már tiltakozni is késő. S nem a nyelvművelő társaság feladata. De ránk is tartozik az, hogy az ártó politikai gyakorlat például helyes helységnévhasználatunknak is kárára van. (Arankáék is tapasztalhattak hasonlót! Böszörményre akkoriban a Wütender Armenier „bösz örmény” nevet próbálták ráerőszakolni. Sikertelenül.) De az AESZ-nek is feladata harcolni azért, hogy például Aranyosgyéres ne legyen csak Cimpia Turzii, és hogy a magyar nyelvű oktatás Erdélyben minden szinten megvalósulhasson.

Az AESZ századunkban zárja a magyar nyelvterületen létrejöttek sorát és nem nyitja, mint annak idején nagy elődje tette. Előbb volt meg a magyarországi Anyanyelvápolók Szövetsége, a Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesület, a Csehszlovákiai Magyarok Társasága, a Kárpátaljai Magyarok Kulturális Szövetsége, s csak ez után alakult, alakulhatott meg áldatlanabb politikai helyzet, a kényszerű elszigeteltség következtében Romániában is az említett (többnyire kimondottan) anyanyelvművelő szövetségek testvérszervezeteként.

Az EMNYT a nyelvi harcot szorosan összekötötte a társadalmi elmaradottság bírálatával. Ezért sem véletlen, hogy a magyar jakobinus írók nagy része jó kapcsolatban volt, levelezett a nem jakobinus Arankával.

A világosodáshoz a nyelvi gondok (például a ma is időszerű szaknyelvek kérdésének) megvilágítására, orvoslására is szükség volt. Nem csupán formájában, szellemében is meg kellett újulnia a nyelvnek. S a nyelvi orvoslás mindig segítette a politikait

A politikai hozzáállás az erdélyi nyelvművelés kérdésében 1806-ban negatív volt: az EMNYT-nek rövid volt az élete és a bukás fő oka politikai volt: az elnyomó idegen hatalom. Ma szintén van mitől tartanunk. Amiben bizakodhatunk, az a leendő igazi, világosodó demokrácia.

Ha az erdélyi társaságok közt valamelyiknek azt az egyben politikai ízű, rangot jelentő jelzőt kívánnók adni, hogy európai, hát az EMNYT kiérdemelte azt.

Nyelvművelés és a politika nyelve

Szerencsére nyelvünk (az EMNYT idején is zajló) újítása, gazdagítása ma már a régihez hasonló nyelvújítói munkát nem kíván tőlünk, de például politikai nyelvhasználatunk javítása nem kis gondunk, főleg az elkerülendő idegen szavak elburjánzása miatt.

No de ezen szívesen segítenének, amennyiben lehet, a mai nyelvművelők is anélkül, hogy politikai életünktől frt reméljünk nyelvi gondjainkra, de a politikai vetületekre a megoldást legalábbis remélni joggal remélhetik.

Amint azt Kazinczy a 200 évvel ezelőtt létrejött Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságra gondolva mondta: „A kiszegzett tárgy, cél és pálya igen szép...”

Pályázati felhívás

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megismétli nagysikerű *honismereti-helytörténeti pályázata*t olyan tanulmányok számára, amelyek erdélyi falvak, városok, vidékek, intézmények, (falusi és városi) iskolák, társadalmi szervezetek, egyházközségek, műemlékek, művészeti és történeti emlékek (műtárgyak, várak) múltját és értékelését tárgyalják, valamint néprajzi, népköltészeti, népművészeti, népzenei, magyar tájnyelvi témát dolgoznak fel a szakszerűség igényével, eredeti levéltári és helyszíni kutatások, új források (tehát nem csak az eddigi irodalom) alapján, vagy ilyen tárgyú ismeretlen anyagot (pl. egy falu földrajzi neveit) gyűjtenek össze és rendszereznek. A pályaművek legkisebb terjedelme 30—40 gépelt lap. Már közzétett dolgozatokkal nem lehet pályázni. A pályaműveket jelígyés, a szerző nevét és címét tartalmazó boríték kíséretében 1994. december 31-ig kell beküldeni két gépelt példányban a következő címre: EME, 3400 Cluj 1, c.p. 191. Az Egyesület illetékes szakembereiből alakított bírálóbizottság a pályaműveket szakmai értékük szerint a pénz akkori vásárlóértékét figyelembe vevő komoly összegű (1993-ban 60, 40, 20 ezer lej értékű) pénzjutalommal díjazza.

Tartalom

Tófalvi Zoltán: Ünnepi megnyitó	3
Bartha János: Nyelvművelés Marosvásárhelyen az utóbbi negyedszázadban	5
Benkő Loránd: Erdély „nyelvünknek vidám tavaszszán”	8
Benkő Samu: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és kora	14
F. Csanak Dóra: Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság	18
Éder Zoltán — Éder Zoltánné: Verseghy Ferenc és az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság	23
Egyed Emese: Poéta volt-e Aranka György?	27
Enyedi Sándor: „...énis magyarul kezdettem művelgetni...” Két levél Aranka Györgyhez	35
D. Nagy Anikó: Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság és a Teleki Téka	40
Péntek János: Nyelvi gondok Erdélyben akkor és most (1793–1993)	46
Pomogáts Béla: Nemzeti irodalom — nemzetiségi irodalom	56
Szathmári István: Aranka György és a stilisztika	62
Tófalvi Zoltán: Vidék és tudomány az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratainak tükrében	68
Tonk Sándor: Az Erdélyi Nyelvművelő Társaság és Marosvásárhely	75
Tóth István: A váradi katolikus felvilágosodás és egy Teleki Sámuelhez írt pásztoridill	81
Zsigmond Győző: Anyanyelvművelés és politika: 1793–1993	95

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET

KIADVÁNYAIBÓL KAPHATÓ:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi, valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye.
55. kötet. 1993. 1–2. füzet.
55. kötet. 1993. 3–4. füzet.
56. kötet. 1994. 1–2. füzet.

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei
2. 1993.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei.
64. kötet. 1991.
65. kötet. 1992.
66. kötet. 1993.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.
2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

Erdélyi Tudományos Füzetek

210. Antal Árpád: György Lajos életműve. Köllő Károly: György Lajos irodalmi munkássága. Könyvészeti adalék.
211. Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.
212. Demény István Pál: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.
213. Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben.
Csetri Elek, Fábián Ernő, Benkő Samu, Nagy György írásai.
214. Gaal György: Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdaságtig.
215. Kovács András: A radnóti várkastély.
216. Muckenhaupt Erzsébet: XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyv-kötések a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében.

Erdélyi Történelmi Adatok

- VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.

Romániai Magyar Bibliográfiák

1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.

MEGJELENÉS ELŐTT:

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai Szakosztályának Közleményei
3. 1994.

Erdélyi Tudományos Füzetek

217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium
219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben.
Az EME 1994. április 16-án tartott emlékülésén elhangzott előadások.

Megrendelhetők utánvételt az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj 1. C.P. 191. Románia.